

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
नोंदणी क्र. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग

राज्य मराठी विकास संस्था

एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
थोबीतलाव, मुंबई - ४००००९ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ <https://rmvs.marathi.gov.in> ई-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई ही महाराष्ट्र शासनाने स्थापन केलेली स्वायत्त संस्था आहे. मराठी भाषा विभागाच्या पत्राप्रमाणे (संदर्भ क्र. मसंस २०१६/प्र.क्र.११५/२०१६/भाषा-२, दि. ३ जानेवारी, २०१७) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे 'महाराष्ट्रातील मराठी संशोधन मंडळ/ संस्थांना अर्थसाहाय्य योजना' कार्यान्वित करण्यात आली असून या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रातील मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती वृद्धिंगत होण्यासाठी काम करणाऱ्या महाराष्ट्रातील मान्यताप्राप्त मंडळ/ संस्थांना अर्थसाहाय्य करण्यात येते.

सदर प्रकल्पांतर्गत प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांना राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे नवभारत मासिकांचे ऑक्टोबर १९४७ ते सप्टेंबर २०१७ पर्यंतच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासाठी अर्थसाहाय्य करण्यात आले होते. याअंतर्गत सदर अंकांचे संगणकीकरण करण्यात आले असून प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांनी हे अंक जतन केलेले असल्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

नवभारत

वर्ष २ रें]

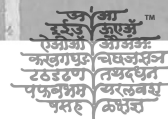
जून १९४९

[अंक ९ वा

सामुदायिक ध्येय	श्री. केदारनाथ
मुलींचा वारसाहक	डॉ. अ. स. अळतेकर
प्राचीन भारतीय चित्रकार	श्री. वा. मा. दाभाडे
मार्क्सच्या भौतिक इतिहासवादाचा आद्यजनक	श्री. वा. रं. सुंठणकर
कॉमनवेल्थ आणि प्रजासत्ताक हिंदू	श्री. वा. मु. लिमये
आंतरराष्ट्रीय बँक व हिंदुस्थान	प्रा. वि. उ. चांदुरकर
सत्याग्रही समाजवाद : कांहीं प्रश्नोत्तरें	आचार्य शं. द. जावडेकर
वृत्तिसावें महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन	प्रा. रा. श्री. जोग
काँग्रेस आणि सर्वोदय-श्री. ह. कृ. मोहनी; महाराष्ट्रांतील ग्रंथालय-चळवळ-श्री. र. श. पारखी; घे रूप आतां ! (कविता) प्रा. य. द. भावे;	
महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या विषयनियामक समितीतील कांहीं विचारप्रवाह; मतें आणि मतभेद; सारसंकलन वगैरे.	

१ संपादक

अनुक्रमणिका

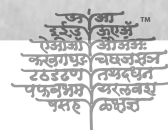
मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळासमंडल, वाई

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळासंगडळ, वाई

वर्ष दुसरें
अंक ९ वा

नवभारत

जून
१९४९

या अंकांतील जाहिराती

आर्थप्रदोषधालय
आं ज लें

(स्थापना: सन १८७५)

या कारखान्यांत सर्व प्रकारची
आयुर्वेदिक औषधें, भस्में, रसा-
यनें, मात्रा, गुटिकाचूर्णे, वगैरे
अत्यंत गुणकारी, खात्रीची
तयार होतात.
विशेष माहितीकरिता कॅटलॉग
मागवा.

प चा :-

कृष्णशास्त्री
विवलकर पैद्य

पो. : आंजलें (रनागिरी)

आपल्या घराच्या आकर्षक सजावटीसाठी
आयडियल फर्निचर वर्क्स
टिळक रोड, नागपूर सिटी.
शाळाकॉलेजांसाठी व ऑफिसकरतां लागणारे
फर्निचर आणि लाकडी सामान स्वस्त
दरांत पुरवूं.

- * फर्निचर माळ्याने देण्याची
व्यवस्था करूं.
- * जुने फर्निचर व इमारती लाकूड
ह्या बाबतीत योग्य सल्ला मिळेल.

४८ तास टिकणारा मस्त सुगंध असलेले

अत्तर-लव्ह

(रजिस्टर्ड)

वापरून सुगंधाची मजालुटा !!!

निर्माते—गजानन जनार्दन बोडस, मुंबई २
पुणे स्टॉकिस—गोडबोले जोशी
आणि कंपनी २५८ बुधवार.

धी विदर्भ मिल्स, बेरार लि.

एलिचपूर

आमचेकडे फॅन्सी शर्टिंग, हरक, धोतरजोड्या, साड्या वगैरे
चांगला माल तयार होतो.

मराठीचा विकास - महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळाभंडळ, वाई

अनुक्रमणिका

हमारे कारखाने में हर किस्म की मशीन की बनी शीशीयां, चिमनियां,
स्टापर और स्कू, जार और डेकोरेटेड ग्लास तैयार किये जाते हैं।

ग्राहकों की इच्छा के मुताबिक
आकार प्रकार का सामान तैयार कर दिया जाता है।

—: सेंट्रल ग्लास फैक्टरी :—

मैनूफेक्चरस एण्ड गवर्नमेंट कान्ट्रैक्टर्स
इमामबाड़ा रोड, नागपुर सीटी.

ABDUL HUSSAIN M. ALABUXJI

HARDWARE MERCHANT

Direct Importers of Arms, Ammunitions, Explosives and Crackers.

ITWARI BAZAR, NAGPUR, C. P.

खाण्याचे पदार्थ स्वच्छ राहिले पाहिजेत ना ?
तर मग ते

धि सेंट्रल पॉटरीज लि., नागपूर
यांच्या वरण्या, दगड्या, कटोऱ्या, लेणच्याचीं भांडीं
वगैरेमध्येच ठेवा व त्यांच्याच
नागपुरांत बनलेल्या पोर्सलिनच्या स्वदेशी
कपबशा, चित्रें व दौती वापरा

नवभारतांतील एक उत्तम आयुर्विमा संस्था
दि सहाद्रि विमा कंपनी लि. नाशिक

नाविन्यपूर्ण विमा योजना, राष्ट्रभार्षेत विमाकारार, किमान हसे, सौजन्याची वागणूक, काट-
कसरीची व्यवस्था वगैरे वैशिष्ट्यामुळे लोकप्रिय झालेली आपल्या आयुष्यावरील विम्यासाठी हीच एक
उत्तम नमुनेदार संस्था.

पाहिजेत—

भरपूर कमिशनवर प्रामाणिक व कार्यक्षम प्रतिनिधी पाहिजेत
अधिक माहितीसाठी लिहा अगर भेटा.

गो. ग. सौंदणकर
मॅनेजिंग डिरेक्टर

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

अनुक्रमणिका

दळवी इंजिनिअरिंग वर्क्स

घाट रोड, कौंडन मार्केटजवळ

नागपूर (सी. पी.)

जनरल रिपेअरर्स अँड मॅकीनकल डिजिनिअर्स
मोल्डिंग, शेपिंग, मिलिंग, टर्निंग, इलेक्ट्रिक वेल्डिंग, गॅस वेल्डिंग, स्ट्रक्चरिंग
इत्यादि प्रकारचीं कामे केलीं जातात.
एक वेळ अनुभव घ्या.

अन्नटंचाईच्या काळांत पौष्टिक अन्न पुरेसें मिळत नाहीं

साठे बिस्किटे, चॉकोलेट व कोको

ती उणाव भरून काढतील

कारखाना - साठे बिस्किट कंपनी - चॉकोलेट वर्क्स, पुणे २.

जाहिरातीचे दर

	संवंध पान	अर्धे पान	पाव पान
एक वेळ	७५	५०	३५
तीन वेळां	७० प्रत्येक खेपेस	४५ प्रत्येक खेपेस	३० प्रत्येक खेपेस
सहा वेळां	६५ "	४० "	२५ "
बारा वेळां	६० "	३५ "	२० "

पाव पानापेक्षां कमी जाहिरात स्वीकारली जात नाहीं.

कव्हर पान नं. ४ प्रत्येक वेळेस १५० रुपये

कव्हर पान नं. २ व ३ " " १२० रुपये

(१) सर्व जाहिराती 'जाहिराती व जाहिरातदार' या सदरांत छापल्या जातात.

(२) शक्य असेल त्या वेळेस जाहिरातदारांचा थोडक्यांत परिचय देण्याची पद्धत स्वीकारलेली आहे.

(३) एका पानांत दोन कॉलम्स असतात.

(४) पानाचा आकार ८॥" x ५॥"

व्यवस्थापक

'नवभारत'

२९१ शनिवार, पुणे २.

औद्योगिक वृत्त-विशेष

(पॅरमाउंट पब्लिसिटी सिंडिकेट लि., पुणे २ तर्फे प्रकाशित)

दि भारतीय औषधिशाला. लि. (अमरावती) या नांवाचा आयुर्वेदीय औषधें तयार करण्याचा एक मोठा कारखाना १९१३ च्या इंडियन कंपनीज. ॲक्टान्वये स्थापन झाला आहे. कंपनीचे मुख्य कार्यालय, गांधी चौक, अमरावती (विदर्भ) येथे असून मध्यप्रांत - वन्हाडांत अशा प्रकारचा आयुर्वेदीय औषधांचा हा पाहिलाच कारखाना आहे. सध्यांच्या पारीस्थितीला योग्य असे आयुर्वेदीय औषधासंबंधी संशोधनाचे कार्य करणे-चाहि कंपनीचा उद्देश आहे.

मुंबई सरकारने प्लॅस्टिक प्रॉडक्ट्स ऑफ, इंडिया लि. (सातारा) या कंपनीला मोल्लिंगा पावडर्सचे उत्पादनाकरता १॥॥ लक्ष रुपये कर्जाऊ दिले आहेत.

दि वृहन्महाराष्ट्र शुगर सिंडिकेट लि. (कॉमनवेल्थ बिल्डिंग, पुणे २) यांनी रुपये ४२,५०,००० किंमतीचे शेअर्स कंपनीपुढील व्यापक, कार्यक्रमासाठी विक्रीस काढले आहेत. तसेच कंपनीने ७ लक्ष रु. च्या मुदतीच्या ठेवी घेण्याचेहि ठराविले आहे.

नान्ज ब्रास वर्क्स लि. (ठाकूरद्वार, मुंबई) या कारखान्याचे मालास येत असलेली वाढती मागणी पुरी करण्यासाठी शिवरी येथे

कारखान्याचे स्थलांतर करण्यांत आले असून तेथे जोमांत उत्पादन होत आहे. कोल्हापूर येथील मेडिकल कॉन्फरन्स तसेच पुण्याच्या नॅशनल सेव्हिंग्जच्या भरलेल्या प्रदर्शनांत कंपनीची ऑपरेशन टेबल्स, फाउलर बेड्स, स्टारलायझर्स वगैरे माल ठेवण्यांत आला होता तो तज्ज्ञांना पसंत पडला.

पॅरमाउंट पब्लिसिटी सिंडिकेट लि. च्या (४८१ शनवार, पुणे २) ब्लॉकखात्याने सुमारे १५००० रु. किंमताचे ब्लॉक्स तयार केले उत्कृष्ट वक्तशीर काम हे पॅरमाउंट ब्लॉक्सच्या लोकप्रियतेचे एक कारण आहे.

माल्यवान जिनसा, कागदपत्रे वगैरे सुरक्षित जतन करण्यास सेफ डिपॉझिट व्हॉल्टचा उपयोग करण्याची संवय जनतेत वाढत आहे. **शेवेकर सेफ डिपॉझिट व्हॉल्ट लि.** (शिडगे विट्ठलमंदिराजवळ, लक्ष्मी रोड, पुणे २) ही एक लाखाची प्रायव्हेट कंपनी याच कार्यार्थे स्थापन झाली असून तिने काम सुरू केले आहे. व्हॉल्टसाठी इमारतीची रचना विशेष पद्धतीने करण्यांत आली असून हा उद्योग स्वतंत्रपणे करणारी पुण्यातील ही पाहिलीच कंपनी आहे. सध्या ८५० लॉक्सची सोय करण्यांत आली आहे. श्री द. ग. शेवेकर हे कंपनीचे मॅनेजिंग डायरेक्टर आहेत.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेच्या विश्वस्त-मंडळाचें मासिक

वर्ष दुसरें

अंक नववा

नवभारत

जून

१९४९

संचालक : श्री. शंकरराव देव

संपादक-मंडळ

आचार्य शं. द. जावडेकर-आचार्य स. ज. भागवत - श्री. हरि कृष्ण मोहनी - प्रा. वि. म. वेडेकर
का. संपादक

सामुदायिक ध्येय

मुलींचा वारसाहक्क

प्राचीन भारतीय चित्रकार

धे रूप आतां! (कविता)

ते के न जानीमहे! (,,)

मार्क्सच्या भौतिक इतिहासवादाचा

आद्य जनक व्हिको व त्याचा इतिहासवाद

कॉमनवेल्थमध्ये प्रजासत्ताक हिंदूंचें स्थान

आंतरराष्ट्रीय बँक व हिंदुस्थान

सत्याग्रही समाजवाद : काहीं प्रश्नोत्तरें

महाराष्ट्रांतील ग्रंथालय-चळवळ

श्री. केदारनाथ

७०७-७१४

डॉ. अ. स. अळतेकर

७१५-७२१

श्री. वा. मा. दाभाडे

७२२-७३०

प्रा. य. द. भावे

७३१-७३२

श्री. च. अ. भोगडे

७३२

श्री. वा. रं. सुंठणकर

७३३-७४२

श्री. वा. सु. लिमये

७४३-७४६

प्रा. वि. उ. चांदुरकर

७४७-७५१

आचार्य शं. द. जावडेकर

७५२-७५५

श्री. र. श. पारखी

७५६-७५७

७६१

काँग्रेस आणि सर्वोदय

वक्तिसावें महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन, पुणे

जिजा म्हणे—! (कविता)

मते आणि मतभेद (वाचकांचा पत्रव्यवहार) :

(१) पुरुषोत्तम म्हणजे काय?

(२) आधुनिक विवाह वैयक्तिक की सामाजिक?

श्री. ह. कृ. मोहनी

७५८-७६१

प्रा. रा. श्री. जोग

७६२-७६६

श्री. शरच्चंद्र रानडे

७६६

डॉ. के. ल. दत्तरी

७६७-७६९

प्रा. श्री. के. क्षीरसागर

७६९-७७०

सारसंकलन :

महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन : विषयनियामकसमितीतील काहीं विचारप्रवाह

आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याविषयी बर्नार्ड शॉचे विचार

७७१-७७२

७७२-७७४

वार्षिक रु. ९

सहामाही रु. ५

अंकास रु. १

हें मासिक श्री. र. ग. जोशी यांनी सुलभ मुद्रणालय, २९१ शनिवार, पुणे २, येथें

छापून, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेच्या विश्वस्त-मंडळाकरितां तेथेंच नवभारत कार्यालयांत प्रसिद्ध केलें.

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

अनुक्रमणिका

‘नवभारत,’ जून १९४९

लेखक-परिचय

[खाली दिलेल्या लेखकांशिवाय या अंकातील इतर लेखकांचे लेख ‘नवभारत’त पूर्वी आले असून त्या त्या वेळी त्या लेखकांचा परिचय दिला आहे. —का. सं.]

श्री. वा. मा. दाभाडे, एम्. ए. — लंकर (ग्वाल्हेर) येथील चित्र-नृत्यादि ललितकलांचे व्यासंगी लेखक.

श्री. वा. रं. सुंठणकर, बी. एजी. — वेळगांव. ‘महाराष्ट्रीय संतमंडळाचें ऐतिहासिक कार्य’ या पुस्तकाचे लेखक.

प्रा. वि. उ. चांदुरकर, एम्. ए. बी. कॉम. — वर्धा येथील गो. स. कॉमर्स कॉलेजमध्ये ‘Advanced Banking’ (उच्चाधिकोषण) चे प्राध्यापक.

श्री. र. श. पारखी — फर्ग्युसन कॉलेजच्या बी. जे. वाडिआ लायब्ररीचे ग्रंथपाल. ‘ग्रंथालयशास्त्राचा ओनामा’, ‘The Decimal and Colon Classifications’, ‘Reference Service in Libraries’ या पुस्तकांचे लेखक.

प्रा. रा. श्री. जोग — फर्ग्युसन कॉलेजचे उपप्राचार्य व मराठीचे प्राध्यापक. ‘अभिनव काव्यप्रकाश’, ‘सौंदर्यशोध आणि आनन्दबोध’ इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते.

एजन्सीबाबत खुलासा

‘नवभारत’ हें एक उच्च दर्जाचें, वैशिष्ट्यपूर्ण मासिक मराठीत आहे, असा अभिप्राय अनेक वृत्तपत्रांनी दिलेला आहे. अशा तऱ्हेच्या मासिकाचा प्रसार जास्तीत जास्त व्हावा यासाठी ठिकठिकाणी एजन्ट्स नेमण्याची योजना आम्हीं तयार केलेली आहे. एजन्टांचे साधारण नियम पुढे देत आहो. तपशीलवार नियमांची मागणी कचेरीकडे केल्यास ते पाठविले जातील.

- (१) विक्रेत्याने कमीत कमी चार अंक घ्यावेत. अंक न खपल्यास परत घेतले जाणार नाहीत.
- (२) डिपॉझिट म्हणून कमीत कमी दहा रुपये आमचेकडे जमा ठेवावेत.
- (३) पंचवीस अंकांपेक्षा जास्त मागणी असल्यास एजंटस एक प्रत दिली जाते.

व्यवस्थापक

‘नवभारत’

२९१ शनवार पेठ, पुणे २

श्री. के दा र ना थ

सा मु दा यि क ध्ये य

अगदी प्राथमिक काळांत मनुष्याची काय स्थिति असेल त्याविषयी कल्पनाहि करणें आपल्याला कठिण आहे. परंतु मनुष्यप्राणी जेव्हांपासून समुदायानें राहूं लागला तेव्हांपासून समुदायाच्या रक्षणाकरितां, धारण-पोषणाकरितां त्याला कांहीतरी नियम करावे लागले असले पाहिजेत; ते नियम तोच त्या काळातील मानवी धर्म. त्यानंतर समुदायाची संख्या जसजशी वाढत गेली तसतशी मूळ मानवधर्मातील मानवतेची कल्पना व्यापक होत गेली आहे. व्यापकताशिवाय समुदायाची वाढ होऊ शकत नाही. ती व्यापकता—धारण, पोषण, रक्षण वगैरे बाबतींतील अनुकूलता व क्षमता—त्याचप्रमाणें समाजांत सत्त्वसंशुद्धि म्हणजे सद्गुणांची वृद्धि व शुद्धि वगैरे गोष्टी घडत न राहिल्यास समाज टिकू शकत नाही. त्याकरितां कालमानाप्रमाणें, आवश्यकते-प्रमाणें समाजांत सुधारणा घडवून आणाव्या लागतात. निरनिराळीं आवश्यक साधनें निर्माण करावी लागतात.

सामुदायिक जीवनध्येयाचा अभाव

आपल्या देशांत फार प्राचीन काळीं धर्माच्या नांवावर एकदां जी चातुर्वर्ण्यसमाजरचना होऊन गेली तिच्यामागून आपले जागतिक संबंध वाढत येत चालले असताहि कोणत्याहि प्रकारची व्यवस्थित समाजरचना किंवा जाग्रतधर्म त्यानंतर शेकडों वर्षांत अजून निर्माण झाला नाही. भारतवर्षाच्या बाहेरील प्रजेचा आपल्याशी संबंध आल्यापासून आपल्यापडतील जी सुरवात झाली आहे ती अजून सर्वस्वी थांबली नाही. बाहेरच्या प्रजेशी टिकाव धरण्याकरितां अवश्य ती सुधारणा आपल्या समाजरचनेत करून आपला समाज आपण बलशाली व समर्थ बनवू शकलों नाही.

नानाप्रकारच्या आपत्ती सोसूनहि आपल्याला जुन्या समाजरचनेचा मोह मुटला नाही. 'ईश्वराची इच्छा' व 'प्रारब्धकर्म' या निराशाजनक सिद्धांतांच्या आधारावर अस्ताव्यस्त झालेल्या समाजरचनेत आपण कसेवसे काळ कठीत राहिलों आहों. धर्मश्रद्धेच्या नांवावर आपण जडता व पंगुता वाढविली आहे.

पुष्कळच काळ लोटून गेला—आपलें सर्वांचें मिळून एकच असें उदात्त जीवनध्येय आपल्या डोळ्यांसमोर कांहीच राहिलेलें नाही. अन्य प्राणी जसे आपआपल्या वैयक्तिक इच्छाकरितां जगतात व आपल्या गरजा पुरविण्याच्या व्यक्तिगत प्रयत्नांत जीवनभर राहतात—जवळ जवळ तीच स्थिति आपण मनुष्य असूनहि आज आपल्या वाढत्या आली आहे. आपणां सर्वांतील मिळून निरनिराळ्या प्रकारच्या शक्ति-बुद्धीनें, निष्ठेनें, कर्तृत्वानें, ऐक्यानें सर्वांस कल्याणप्रद व धन्यता वाटेल असें साध्य आपल्याला साधायचें आहे असा कोणताच सामुदायिक भाव आपल्यात नाही. आपला फार काळ याच ध्येयशून्य स्थितीत गेला आहे. आपल्या समाजांत प्रत्येक काल-मार्गांत विद्वान् होते, पंडित होते, महान् संतपुरुष होते, धनवान्—ऐश्वर्यवान् होते; एकापेक्षा एक बल-शाली, रणशूर धुरंधर योद्धे होते, विलक्षण बुद्धीचे मुत्सद्दी होते. परंतु सर्वांच्या मिळून शक्तीनें व बुद्धीनें प्राप्त करण्याचें असें कोणतेंच सामुदायिक ध्येय आपल्याला नव्हतें. ज्या ध्येयानें सर्वांस धन्यता वाटावी, सर्वांस सारखीच कुतार्थता व गौरव वाटावा व जें सर्वांच्या मिळून परिश्रमाशिवाय, ऐक्याशिवाय एकमेकांकरितां एकमेकांना कराव्या लागणाऱ्या संतोषपूर्वक व मनःपूर्वक स्वार्थत्यागाशिवाय केवळ केवढ्याहि मोठ्या वैयक्तिक पराक्रमानें किंवा

नवभारत

सामर्थ्याने, त्यागाने किंवा ज्ञानाने, भक्तीने किंवा साधुत्वाने, धनाने किंवा ऐश्वर्याने, औदार्याने किंवा विद्वत्तेने, शीलाने किंवा सद्गुणाने प्राप्त होणे शक्य नाही, असे कोणतेही जीवनध्येय आपल्याला राहिलेले नव्हते. त्याचे अनिष्ट परिणाम आपण भोगीत आलों, आजही भोगीत आहो. प्रत्येक जीवाप्रमाणे मनुष्यांतही स्वार्थवृत्ति आहे; परंतु सर्वांच्या हितांतच आपले हित, आपला स्वार्थ मानणे हीच मनुष्याची विशेषता आहे. अजूनही आपण आपल्या सर्वांच्या मिळून सद्गुणाने, स्वार्थत्यागाने प्राप्त होणारे असे उदात्त ध्येय धारण केले नसल्यामुळे आपल्या सर्वांच्या शक्तीत-कर्तृत्वात एकजीवपणा येऊ शकत नाही. आपणां सर्वांत ऐक्य निर्माण होऊन सर्वांत एकच प्राण संचरू लागत नाही. आपले साधुचरित व कर्तृत्ववान् पुढारी आपल्याला स्वार्थत्यागाचा व ऐक्याचा उपदेश करीत असतांही अजून तो आपल्या चित्तांत रुजत नाही.

आमचा परमार्थहि स्वार्थपर

‘तू स्वतःचें सुख पहा.’ ‘तू स्वतःपुरतें पहा.’ ‘जगाच्या भानगडीत पडण्याचें तुला कारण नाही.’-अशा प्रकारचे उपदेश व संस्कार लहानपणापासून आम्हांला मिळत असल्यामुळे व आमच्या पिढ्यान्-पिढ्या याच स्थितीत गेल्यामुळे आमच्या रक्तांत ते उपदेश व संस्कार भिन्नून आमच्या स्वतःविषयीच्या कल्पना अगदी संकुचित व नूतन गेल्या आहेत. त्यामुळे कोणताच उदात्त सामुदायिक भाव आमच्यांत निर्माण न होतां संसारांत आम्ही केवळ स्वार्थामागे असतो. काही कारणाने संसाराचा वीट येऊन धर्म व अध्यात्म यांचा विचार करू लागलो तरी त्या वाजूलाही आम्हांला स्वार्थापलीकडे दुसरा उपदेश मिळत नाही. “तू जगांत एकटा आला आहेस व शेवटी एकटाच जाणार आहेस.” “जगांत कोणी कोणाचा नाही.” स्वतःला मायाजाळांतून सोडवून घे.” “ईश्वरप्राप्ति करून घे.” “तू कोण आहेस हे जाणून घे.” ‘जन्ममरणांतून मुक्त हो. मोक्षप्राप्ति करून घे.’-हाच उपदेश आम्हांला मिळत असतो. कोठेही राहा, कोठेही जा, काहीही वाचा, कोणाचाही उपदेश एका. याशिवाय दुसरा उदात्त विचार किंवा संस्कार प्राप्त व्हायचा नाही.

संसारांतील स्वार्थपर उपदेशच परमार्थात आत्म्याच्या नांवाने मिळत असल्यामुळे तो आम्हांला तेव्हाच पटतो व रुचतो. कारण तो आम्हांला स्वार्थ सोडायला लावीत नाही, इतरांविषयी विचार करायला लावीत नाही. किंवा त्यांच्याकरितां कष्ट करायला लावीत नाही संसारांत आम्ही आमच्याच वृत्तींचे पोषण, वर्धन व शमन करीत असतो व परमार्थाच्या नांवावरही आम्ही तोच प्रकार करतो. परंतु दोहोंपैकी कोणत्याही ठिकाणी आम्ही आमच्या वृत्तींना तपाशीत नाही. आपल्या वृत्ती धर्म्य आहेत की अधर्म्य, त्या योग्य आहेत की अयोग्य, त्या परहितसाधक आहेत की बाधक किंवा घातक आहेत यांचा आम्ही विचार न करतां आम्ही केवळ आमच्या वृत्तींच्या मागे लागतो. अशा रीतीने कोणताच उदात्त आदर्श आमच्यापुढे नसतां आमचे जीवन चाललेले आहे !

सामुदायिक उदात्त आदर्शाची आवश्यकता

आधुनिक समाजरचनेत जेव्हा जिवंतपणा होता तेव्हा जीवनविषयक काही उदात्त आदर्श आमच्या-पुढे होता. यज्ञोपवीताच्या दाक्षिणासून ब्रह्मचान्याला पवित्र, उदात्त व व्यापक संस्कार मिळत राहतील अशी शिक्षणपद्धति एके काळी आपल्यांत होती. त्या पद्धतीच्या द्वारे जीवनाच्या आध्यात्मिक हेतूचे त्याला नित्य स्मरण दिले जात असे. त्या काळच्या क्षत्रिय ब्रह्मचान्याचे एका ग्रंथांत शब्दचित्र आलेले आहे, त्यावरून त्या काळातील शिक्षण, संस्कार, जीवन वगैरेविषयी आपल्याला काही कल्पना येऊ शकते:

पृष्टि बांधिले भाते दोन । माजि भरले बहुत बाण
त्यावरि चूडा लंघमान । सुटोनियां रुळताहे ॥ १ ॥
वाम हस्ति भव्य कोदंड । दाक्षिण हस्ति अश्वत्थदंड ॥
रुद्राक्षांचीं वलयें अखंड । मनगटामाजि शोभती ॥ २ ॥
भस्म चर्चिलें सर्वांगी । मृगचर्म धारिलें ऊर्ध्वभोगी ।
कौपीन असे अधोभागी । ब्रह्मचारी-लक्षण हें ॥ ३ ॥

अशा प्रकारची ब्रह्मचारी मूर्ति ध्यानांत आण-ल्यास त्याची शारीरिक स्थिति, त्याची दिनचर्या, त्याचा अभ्यास-संस्कार व जीवनाचा आदर्श काय असावा याची कल्पना आपल्याला येऊ शकते. अशा मूर्तीतूनच बलशाली व प्रतापशाली, धर्मनिष्ठ व

सामुदायिक ध्येय

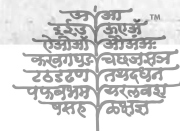
कर्तव्यनिष्ठ समाजरक्षक निर्माण होत असत. केवळ व्यक्तिगत सुखोपभोगांना व कामनांना, वृत्तींना व भावनांना त्या काळांत महत्त्व नसलें पाहिजे. ब्राह्मण ब्रह्मतेजाला वृद्धिगत करण्याकरितां जगत होते व या श्रेष्ठवर्णाच्या कर्तव्यनिष्ठेची व धर्मनिष्ठेची छाप सर्व समाजावर पडत असलीच पाहिजे; व अशा रीतीनें सर्व समाज जविनाच्या उच्च आदर्शाकडे जात असलाच पाहिजे. कोणत्याहि राष्ट्राच्या बल-व-प्रतापाच्या उत्कर्षाचा काळ तपासल्यास त्या काळां त्याची निष्ठा कोणत्यातरी पवित्र, उच्च व उदात्त तत्त्वावर असल्याचें आढळून आल्याशिवाय राहणार नाही. ग्रीक राष्ट्राच्या उत्कर्षाच्या काळांत जन्मास आलेल्या प्रत्येक बालकाला शारीरिक कठोर परीक्षेसून जावें लागत असें. त्यांतून तें वांचलें तरच तें ग्रीक राष्ट्राची भावी पिढी म्हणून उत्तम रीतीनें वाढाविलें जात असें. या व्यवस्थेमुळें वाढेल तशी निष्प्राण प्रजा राष्ट्रांत वाढत नसेल व केवळ लोकसंख्येंत भर पडून राष्ट्रावर निष्कारण तिचा भार वाढत नसे. अशाच काळांत थर्मापिली गाजविणारे वीर निर्माण होत असतात. राष्ट्रांत बल, तेज, उत्साह हीं तेव्हांच वाढत असतात, जेव्हां त्यांच्यापुढें—त्यांतील सर्व प्रजेपुढें—सर्वांचा मिळून एकमात्र कांहीतरी पवित्र, उदात्त व महान् आदर्श असतो. सर्वांचें मिळून एकच उदात्त ध्येय सदैव सर्वांच्या डोळ्यांसमोर असतें, ज्यावर सर्वांची निष्ठा असते. आपल्या वैयक्तिक कामना, वृत्ति, भावना यांपैकी कोणत्याच गोष्टीला महत्त्व न देतां—आपल्या व्यक्तिगत सुखदुःखाची परवा न करतां त्यांनीं आपल्या आदर्शावरील निष्ठा दृढ केलेली असते. त्या आदर्शाकरितां व त्या निष्ठेकरितां प्रसंगीं स्वतःच्या शरीराची आहुति देण्याची त्या प्रजेपैकी प्रत्येकाची तयारी असते.

फार काळ होऊन गेला, अशा प्रकारचा उच्च व पवित्र, उदात्त व सदैव प्रेरणादायक असा कांही आदर्शच आपल्याला राहिलेला नाही. बाहेरच्या वाढेल त्या प्रजेनें येऊन आम्हांला लुटावें, मारावें, लाथाडावें, आम्हाला गुलाम म्हणून राबवावें, आमच्यावर मन मानेल तसें राज्य करावें ही आमची स्थिति आहे. शेंकडों वर्षांच्या आमच्या आदर्शहीन जीवनाचा हा परिणाम आहे. बदलत्या काळानुरूप

आमच्या धार्मिक व सामाजिक नियमांतहि, आपली सर्वांची मानवता टिकू व वाढू शकेल अशा प्रकारचा बदल करणें आवश्यक असतां त्याकडे आम्ही दुर्लक्ष केल्यामुळें—करीत राहिल्यामुळें—आमच्यांत आजची पामरता आली आहे. केवळ वैयक्तिक सुखसंतोषाच्या मार्गे लागण्याशिवाय आम्हांला दुसरें ध्येय नाही. प्राचीन काळांतील निरुपयोगी झालेले धर्मनियम आचरीत राहून त्यायोगें आज आम्ही धार्मिक समाधान मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहों. पुरुषार्थहीन प्रवृत्तीतून व गृहस्थाश्रमांतून निर्माण होणारी आमची निवृत्तिहि तितकीच निष्प्राण व निस्तेज असल्यामुळें प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोहोंतहि आमची अधोगति दिसून येत आहे. संसारांत क्षुद्र विकारमय स्वार्थी जीवन, व परमार्थाच्या नांवावर कर्तृत्वहीन व ज्ञानहीन असें कल्पनावश व भावनावश जिवन ! अशा रीतीनें प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोहोंमधून विवेकशुद्ध व पुरुषार्थयुक्त जीवनाचा आमच्यांतून लोप होऊन गेला आहे.

मानव्याचा पुनर्लाभ कसा होईल ?

आपल्या पडतच्या काळांतहि आपल्या देशांत अनेक धार्मिक सांप्रदाय निर्माण झाले. परंतु त्यापैकी कचित्तच कोणी सामुदायिक ध्येयाकडे लोकांना वळविण्याचा प्रयत्न केला असेल. प्रत्येक सांप्रदायिक ग्रंथांत इहलोकापेक्षा परलोकचें सुख, आनंद व ऐश्वर्य यांचीच वर्णनें केलेली व तें प्राप्त करून घेण्याची साधनें सांगितलेली सांपडतील. वैयक्तिक व काल्पनिक ध्येयाशिवाय उदात्त सामुदायिक ध्येयाचा विचार कोणत्याहि सांप्रदायाला सुचल्याचें दिसून येत नाही. गृहस्थाश्रमाच्या शुद्धीचा, कर्ममार्गातील दोष घालवून त्याला उज्ज्वल करण्याचा प्रयत्न कोणाकडूनहि झाल्याचें दिसून येत नाही. प्रवृत्तीकडे दुर्लक्ष करून निवृत्तीला महत्त्व देण्याचें कामच बहुशः प्रत्येक सांप्रदायाच्या द्वारे होत आलें आहे. या सर्वांची कारणे वैराग्याच्या आपल्या खोख्या समजुती, निवृत्तिमार्गाविषयी चालत आलेली श्रद्धा, कर्ममार्गातील आपलें दौर्बल्य व तद्विषयक अनास्था, त्याच्या शुद्धीविषयीची अशक्यतेची कल्पना व एकंदरीनें सर्व बाबतींतील निराशा हींच असावीत असें वाटतें. परंतु हीं किंवा

यासारखीच आपल्या अवनतीची आणखी कांही कारणे असली तरी ती सर्व नष्ट केल्यावाचून आता आपल्याला गति नाही. केवळ्याहि दिव्य पण केवळ व्यक्तिगत सुखाच्या कल्पनेत, लोभांत, मोहांत आपण आता न सांपडले पाहिजे. परलोकच्या काल्पनिक सुखापेक्षा इहलोकाच्या कर्तव्याला व त्यापासून मिळणाऱ्या सात्त्विक आनंदाला आपण आता महत्त्व दिले पाहिजे. पिढ्यान्पिढ्या चालत येत येत आज आपल्याला मिळालेला मानवी शक्ति-बुद्धीचा वारसा, आपली कर्मेद्रिये, ज्ञानेद्रिये, प्राण, मन, बुद्धि या सर्वांत संचरणारी चैतन्यशक्ति या सर्वांचा उपयोग कोणत्या रीतीने करून आपले जीवन सफल करून घ्यावे याचा विचार आपण केला पाहिजे. मानवी जीवन, मानवी संबंध, आपली भावी पिढी या सर्वांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने आपण विचार करू लागलो तर आपल्याला आपल्या खऱ्या धर्माचे ज्ञान झाल्याशिवाय राहणार नाही. व्यक्तिगत सुखाला किंवा श्रेष्ठतेला महत्त्व न देता, व्यापकरीतीने जीवनाविषयी विचार करायला आपण शिकलो, आपण मनुष्य आहो व सर्वप्रकारे मनुष्य म्हणून जगण्याकरिता आपला जन्म आहे ही गोष्ट जर आपल्या अंतःकरणांत बिंबली, तर आपल्यातील शक्तीचे आपल्याला निराळ्याच स्वरूपांत दर्शन होईल. आपलेपणाची आपली संकुचित भावना जर नष्ट झाली, समुदायाविषयी आपलेपणा वाटण्याइतकी विशालता आपल्या हृदयांत प्रकट झाली तर आपली वैयक्तिक ध्येये व त्यांतील सुखाच्या, आनंदाच्या व दिव्यतेच्या कल्पना वर्गेतील हीनता व असत्यता आपल्या स्पष्टपणे निदर्शनास येऊन जीवनविषयक सारे क्षुद्र आदर्श आपल्या चिंतांतून मावळून जातील. आपल्याच विकारांच्या किंवा भावनांच्या अधीन होण्यांत मनुष्यता नाही. पण विकार व भावना यांच्या निमित्ताने प्रकट होणाऱ्या मानवांतील अनेकविध शक्तींना विवेकशुद्ध करून त्यांना योग्य कार्यांत व कर्तव्यांत परिणत करणे यांतच मनुष्यता आहे हे आपल्याला समजू लागेल. अशा रीतीने आपल्यांत विवेक व धर्म यांची जागृति झाल्यास आपल्यातील नष्ट होत चाललेले मानव्य आपल्याला पुनः लाभू लागेल.

संयम-प्रेरणा-विवेक-शक्तींचा विकास

मनुष्यांत अनेक प्रकारच्या शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक शक्ती आहेत. त्या शक्ती हरएक वृत्तीच्या व कर्माच्या द्वारे आपल्या इच्छेने किंवा अनिच्छेने मनुष्यांतून बाहेर पडत असतात. यंत्रांत निर्माण होणारी वाफ जशी योग्य कार्यांत योजकपणे उपयोगांत आणल्याने तिच्यापासून महान् कार्ये घडवून आणता येतात—त्याचप्रमाणे मानवांत असलेली शक्ति विकार—व—भावनांच्या निमित्ताने अव्यवस्थितपणे व अविवेकीपणे व्यर्थ जाऊ न देता, तिला वाढवून शक्य तितकी शुद्ध करून आपण तिला योजकपणे उपयोगांत आणू शकलो तर तिच्यायोगे कितीतरी महान् सत्कार्ये साधता येतील. तशी महान् कार्ये करण्याकरिता आपल्या एकूण एक वृत्तीचे आपल्याला शोधन करावे लागेल. अयोग्य वृत्तींना निरोधून त्यांना भावनांत परिणत करावे लागेल. त्या भावनांनाहि शुद्ध करून विवेकाने त्यांचा योग्य कार्यांत व कर्तव्यांत सदैव उपयोग करावा लागेल. कोणतीहि भावना—ती कितीहि दिव्य वाटत असली तरी आपल्या चिंतांत केवळ कल्पनारूपाने ती घोळत न राहिली पाहिजे. तिच्यानेच लुब्ध होऊन आपण तीतच रममाण न झाले पाहिजे. तसे करणे म्हणजे आपल्याच कल्पनासृष्टीत रमत राहण्याचा तो आपणच निर्मिलेला एक मनोमय खेळ आहे. त्यांत आपल्या कोणत्याच शक्तीचा विकास नसून तो आपला केवळ मनोविलास आहे. त्यांत आनंद असेल पण त्यांत मानवोचित पुरुषार्थप्राप्त अशी प्रसन्नता नाही. ईश्वराविषयक भावनाहि आपल्या चिंतांत केवळ रमत राहिल्यास त्यांत आवेश किंवा मस्ती थोडा काळ वाटण्याचा संभव आहे; परंतु त्यांत कर्तृत्वशक्ति नाही. वैयक्तिक कल्याणाच्या हेतूने आपण ईश्वराशी तन्मय होण्याचा प्रयत्न केला, आणि त्यायोगे आपल्याला तन्मयताहि वाटली तरी त्यायोगे जोपर्यंत आपल्यांत ईश्वरी शक्तीचा संचार होत नाही व तशा प्रकारचे कर्तृत्व प्रकट होत नाही तोपर्यंत त्या तन्मयतेला मनाच्या विश्रांतिपेक्षा अधिक महत्त्व नाही. मनःकल्पित वाढविलेल्या प्रेमोन्मत्त अवस्थेचाहि ईश्वराविषयक कांहीतरी असंबद्ध बोलत राहण्याशिवाय दुसरा

सामुदायिक ध्येय

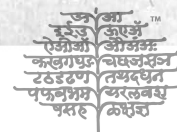
कांही उपयोग होत नसल्यास ती अवस्था जिवन-विषयक कल्याणाच्या दृष्टीने वृथा आहे. ज्याला जिवनसिद्धि साधायची असेल त्याने केवळ कल्पना-सृष्टीत केव्हांहि न राहिले पाहिजे. त्याने आपल्या-तील सर्व वृत्तींना व शक्तींना शुद्ध करून व वृद्धिंगत करून त्या सर्वांना ताब्यांत ठेवण्याची शक्ति प्राप्त केली पाहिजे. वृत्तींना वाटेला तशा स्वैरपणे वाहेर न पडू देण्याकरिता आपल्याला संयमशक्तीची जरूर आहे व त्यांना योग्य कार्यांत लावण्याकरिता आपल्यांत प्रेरकशक्ति असणे आवश्यक आहे. तसेच आपले कर्तव्य ओळखून त्याकरिता या दोन शक्तींचा यथाकाली व यथा-योग्य उपयोग करण्याकरिता आपल्याला विवेक-शक्तीची जरूर आहे या मुख्य तीन शक्तींच्या-विकासांतच मानवता आहे व सामुदायिक ध्येय-व-कर्तव्याच्या मार्गाने आपल्याला तीच साधायची आहे.

ईश्वरभक्ति ही उचित आचरणाशिवाय अपूर्णच

कोणी म्हणतील की ईश्वरी प्रेमाइतकी पवित्र व श्रेष्ठ भावना जगांत दुसरी नाही. म्हणून त्या प्रेमांत मग्न होऊन जाण्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ कार्य जीवनांत काय असणार? ईश्वरी प्रेमाइतकी पवित्र व श्रेष्ठ भावना जगांत नाही ही अगदी सत्य गोष्ट मानली तरी त्या भावनेत मनुष्य चोवीस तास मग्न कधीहि राहू शकत नाही. फार तर किंचित् काल मग्न राहू शकेल. त्या किंचित् कालातील मग्नतेत मनुष्याने धन्यता व मानवता मानावी, की त्या पवित्र भावनेचा जीवनाच्या हरएक क्षेत्रांत, हरएक व्यक्तीशी येणाऱ्या संबंधांत, कर्मांत, कर्तव्यांत उपयोग करीत राहून त्या द्वारे ती दिव्य व पवित्र भावना प्रकट करीत राहण्यांत धन्यता व मानवता मानावी? मानवी हृदयातील कोणतीहि व कितीहि दिव्य व श्रेष्ठ भावना उचित कर्माचरणाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. म्हणून ज्या भावनेचे पर्यवसान उचित कर्मांत होत नाही, ती भावना पवित्र व दिव्य असली तरी ती निष्फल आहे असे समजण्यास काय हरकत आहे? ईश्वराशी तन्मय झाल्याने जर ईश्वरी सामर्थ्य, पुरुषार्थ व कर्तृत्व ही आपल्यांत संचरली नाहीत-ईश्वराशी तद्रूप झाल्यानेहि जर आपल्यांत दया, न्याय,

उदारता, सत्य वगैरे ईश्वरी गुण प्रकट झाले नाहीत तर त्या तन्मयतेत व तद्रूपतेत अर्थ काय आहे? आपणच निर्माण केलेल्या कल्पनेशी केवळ तन्मय व तद्रूप झाल्याने कोणत्या ईश्वरी शक्तीचे आपल्या-द्वारे प्रकटीकरण होणार? आपल्या स्वतःतच जर शक्ति नसेल, पुरुषार्थ नसेल, कर्तृत्व नसेल तर आपल्यातून निर्माण झालेल्या कल्पनेत तरी या गुणांचे दर्शन कोठून होणार? म्हणून मानवतेचे हे ध्येय नाही. मानवतेला पुरुषार्थाची जरूर आहे. पुरुषार्थाला कर्ममार्गाची आवश्यकता आहे. ऐन तारुण्यांत भक्ति, चित्ताचा लय, ब्रह्म किंवा आत्मसाक्षात्कार वगैरेच्या निमित्ताने निवृत्ति-परायणता घेण्यास ध्येयविषयक खोड्या समजुती, अकर्तृत्व, खोड्या महत्वाकांक्षा, कर्ममार्गातील अपयश, निराशा किंवा त्यामार्गात योग्य कार्य न मिळणे वगैरे कारणांपैकी एकादे किंवा अनेक कारणे असली पाहिजेत. त्या काळांत आपल्यातील क्रियाशक्तीला उपयोगांत आणायला मनुष्याला योग्य रस्ता मिळेल, योग्य कार्य मिळेल, त्या कार्यातून शुद्ध आनंद मिळू लागेल, तर काल्पनिक आनंदाकडे कोणीहि जाणार नाही. जीवनाचे योग्य ज्ञान असेल तर मनुष्य मुद्दाम भ्रमांत पडणार नाही. कर्तृत्व वाढविण्यास मनुष्याला कांही उपाय मिळत असेल तर सत्कर्महीन खोड्या महत्वाकांक्षेच्या मार्गे तो लागणार नाही; व मानवतेचे ध्येय तो जाणत असेल तर कोणत्याहि काल्पनिक ध्येयांत तो कधीहि पडणार नाही.

मानवधर्माने वागल्यानेच मानवतेची प्राप्ति होणे शक्य आहे. केवळ शारीरिक-बौद्धिक श्रेष्ठतेने किंवा ईश्वरविषयक भावनातिशयितेच्या काल्पनिक आनंदाने मानवता साधणे शक्य नाही. समुदायाने समुदायाच्या सुरक्षेकरिता, उन्नतीकरिता व कल्याणाकरिता आचरायचे जे नियम तोच मानवी धर्म. तो एकांगी असू शकत नाही. तो केवळ व्यक्तीच्या सुखाचा किंवा आनंदाचा विचार करून ठरवता येत नाही. सामुदायिक सुख, सामुदायिक आनंद, सामुदायिक उन्नति व कल्याण या कल्पना त्याच्या सुळाशी असाव्या लागतात. त्या कल्पनांना विरोध न येईल अशा रीतीने कोणताहि

वैयक्तिक सात्त्विक आनंद घेण्याला त्यांत निषेध नाही. जें सुख व जो आनंद सर्वांना घेण्यास कोण-तीच अडचण नाही, जो घेण्याने कोणच्याहि योग्य सुखाला किंवा आनंदाला अडथळा येत नाही, जो व्यक्तीच्या स्वतःच्याहि शारीरिक, बौद्धिक किंवा मानसिक अशा कोणत्याच उन्नतीला बाधक होण्याचा संभव नाही, तो आनंद सात्त्विक आहे. तो आनंद सामुदायिक कल्याणाला बाधक नसून पोषक आहे. मानवी धर्मात समुदायाच्या हिताला पोषक अशा व्यक्तिगत आनंदाला स्थान आहे. काल्पनिक आनंदापेक्षा त्याचें महत्त्व व उपयुक्तता मानवी धर्माच्या व कर्ममार्गाच्या दृष्टीने श्रेष्ठ आहे. कर्ममार्गाच्या व गृहस्थाश्रमाच्या शुद्धीचा आपण विचार न केल्यामुळे सात्त्विक आनंदाला आपण मुकलों आहो. समुदायाचा विचार करून कर्ममार्गाला प्रभावशाली करण्याचा प्रयत्न आपण न केल्यामुळे आपल्या जीवनातील सर्व खरे सात्त्विक रस उडून गेले आहेत. संसाराला पापरूप समजल्यामुळे आपलें दौर्बल्य, आपला असंयम व स्वार्थ यांच्यायोगे त्याला अधिकाधिक दोषमय करायला आपल्याला कांहीच वाटेनासे झाले आहे. आनंदा-शिवाय मनुष्य राहू शकत नाही व सात्त्विक आनंद आपण प्राप्त करू शकत नाही. अशा स्थितीत आपण राजस व तमोगुणी आनंदाचे भोक्ते बनून संसाराला अधिक पापमय करीत आलों आहो. आणि संसाराला विटलेल्यांनी किंवा त्यांत अपयशी झाल्यामुळे निराश झालेल्यांनी अथवा त्याचें भय मानलेल्यांनी ईश्वरविषयक काल्पनिक आनंदांत रममाण होण्याचे मार्ग काढले आहेत. त्या आनंदालाच आपण सात्त्विक आनंद समजत आलों आहो. परंतु त्याने कर्ममार्ग शुद्ध झाला नाही, त्याने संसार सुधारला नाही.

कर्ममार्गाची शुद्धि कशी होऊ शकेल ?

ईश्वर खरोखर कसा आहे त्याचा अजून कोणालाच पत्ता लागला नाही. तरी आमच्या भाव-तृप्तीकरिता—आम्हांला प्रेम पाहिजे तेव्हां त्याला प्रेमस्वरूप, आनंद पाहिजे तेव्हां आनंदस्वरूप, आम्हांला दया पाहिजे असते तेव्हां त्याला दयासिंधु, वात्सल्य पाहिजे तेव्हां त्यालाच भक्तवत्सल, दीनवत्सल, मातापिता, पावन व्हावेंसे वाढतें तेव्हां त्याला

पतितपावन वगैरे वगैरे—जसा ज्या समयी आम्हांला पाहिजे तसा आम्ही त्याला कल्पून, बनवून त्यापासून स्वतःला आनंद, धीर, आधार व समाधान मिळविण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत आलों आहो. अशाप्रकारे संसारांत व परमार्थात आम्ही आमच्या व्यक्तिगत वृत्ति, इच्छा, भाव, श्रद्धा वगैरेचें पोषण, वर्धन व शमन करीत राहिलों. त्याचा कर्ममार्गावर इष्ट असा कांहीच विशेष परिणाम झाला नाही. त्यायोगे आपलें दौर्बल्य, आपली पंगुता कमी झाली नाही. त्यापेक्षा ईश्वराच्या ठिकाणी आम्ही जें जें कल्पिलें त्या त्या सर्वगुणांनी युक्त होण्याचा, त्याचे ठायी कल्पिलेल्या गुणांप्रमाणे आम्ही स्वतः प्रेमस्वरूप, आनंदस्वरूप, दया-वात्सल्यभरित होण्याचा, त्याच्याचप्रमाणे न्याय-परायण बनण्याचा प्रयत्न आम्ही केला असता तर त्याचे सुपरिणाम समाजांत व आमच्यांत एकमेकांवर होत राहून आमचें जीवन खरोखरच सुखी व आनंदी झालें असतें. आम्ही सदगुणांवर भर देत आलों असतो तर आमच्यातील सदगुणांची वृद्धि होत आली असती. त्यायोगे आम्हां सर्वांस एकमेकांचा आधार झाला असता. एकमेकांपासून आम्हांस धीर व आनंद मिळाला असता. अशा स्थितीत आमच्यांत सहजच ऐक्यभाव निर्माण होऊन तो अखंड राहिला असता. आपसांतील सदभावाने आमच्यांत परस्पर-विश्वास उत्पन्न होऊन त्यायोगे आमचा उत्कर्ष झाला असता. परंतु अशा प्रकारच्या प्रत्यक्ष कर्ममार्गात उपयोगी पडणाऱ्या सदगुणांचा आग्रह आम्ही धरला नाही. कर्ममार्गाच्या शुद्धीचा व त्यांतूनच प्रत्यक्ष आनंद मिळवण्याचा आग्रह मनुष्य ठेवतो तेव्हां त्याला प्रत्यक्ष चांगल्या गोष्टी आचाराव्या लागतात, बुद्धि चालवावी लागते, योजना घडवाव्या लागतात व प्रयत्नपूर्वक शैवटी यशस्वी व्हावे लागते. त्या सर्व प्रयत्नांत त्याचा स्वतःचा अनेक बाजूंनी विकास होतो. सात्त्विकतेवरोबरच त्याचें कर्तृत्वहि वाढतें. त्याच्या सदगुणांत भर पडते. त्याचें कर्म-कौशल्य व तद्विषयक त्याची पात्रता यांची वृद्धि होते. त्याच्या प्रयत्नाने इतरांसहि तो मार्ग व उपाय सुगम होतो. अनेकांस त्याचे अनेकरीत्या लाभ होऊ शकतात. अनेकांतील सात्त्विकता जागृत होते. इतरांच्या.

सामुदायिक ध्येय

सद्गुणांना चालना मिळते. कर्ममार्गातील अज्ञान, अशुद्धि व जडता नाहीशी होऊन आपल्यातील व इतरांतील पुरुषार्थ वृद्धिंगत होतो. त्यांत कल्पनिकता नसल्यामुळे कर्ममार्गात प्रत्यक्ष झालेली सुधारणा व समाजाची वाढलेली पात्रता या गोष्टी तशाच पुढे चालू राहतात. सात्त्विक आनंदाचे निरनिराळे प्रकार समाजांत रूढ होतात व त्यायोगे एकंदरीत सर्व समाजाचे शुद्धीचे व नीतीचे प्रमाण वाढत जाते. या दृष्टीने केवळ काल्पनिक वैयक्तिक सुखाचा व आनंदाचा विचार करता त्यायोगे आपली किंवा समाजाची कोणतीच शक्ति वाढत नाही. म्हणून अशा सुखाची किंवा आनंदाची व्यक्तीच्या, समाजाच्या उन्नतीच्या दृष्टीने विशेष किंमत मानता येत नाही.

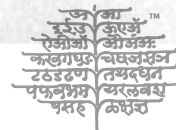
या सर्व विचारांवरून हेच वाटत आहे की कर्ममार्गाची शुद्धि तेव्हाच होऊ शकेल जेव्हा आपण वैयक्तिक व केवळ कल्पनाजन्य आनंदाला जीवनांत महत्त्व देणार नाही. संयम, कर्तृत्व, पुरुषार्थ व विवेक यांच्या साहाय्याने आपण प्रत्यक्ष आनंद प्राप्त करण्यांत व्यक्ति-व-समाजदृष्ट्या केवढे प्रत्यक्ष लाभ आहेत ते आपण तेव्हाच समजू शकू, जेव्हा आपणां सर्वांचे एकमात्र उदात्त ध्येय—जे सर्वांच्या प्रयत्नां व सद्गुणाने प्राप्त होऊ शकेल अशा प्रकारचे—होऊन जाईल; व जेव्हा आपल्यातील सर्व वृत्ती, कल्पना, भावना यांचा एकमात्र उदात्त सामुदायिक ध्येय साध्य करण्याकडे उपयोग करीत राहण्याचे आपणां सर्वांना सुचेल व साधेल. अशा रीतीने आपणां सर्वांच्या एकमात्र ध्येयाने कर्ममार्गाची शुद्धि होत राहिली तर त्यायोगे आपणां सर्वांची नैतिक व आध्यात्मिक पात्रता सहजच वाढत राहिल. मग जीवनाच्या हरएक कार्यातून, कर्तव्यातून आपल्याला सात्त्विक आनंद मिळत राहून आपणां सर्वांच्या जीवनांत तोच आनंद दिसून येईल. माधुर्य, प्रेम, मैत्री, औदार्य, वात्सल्य, विनय, मातृपितृभाव, बंधुमहिनीभाव, दया, निरहंकारता वगैरे सद्गुण यथाकाली आपल्यातून प्रकट होत राहतील. जीवनांत हरएक व्यक्तीशी येणाऱ्या संबंधांतील व प्रसंगांतील लहानमोठ्या कर्मापासून आपल्याला व इतरांना ज्ञान-व-आनंदाची प्राप्ति होत राहिल.

निवृत्तिपरायण लोकांचा काल्पनिक आनंद

यानेच कर्ममार्ग सुधारून गृहस्थाश्रमाची शुद्धि साधणार आहे. हा मार्ग ज्यांना सुचला नाही, ज्यांना संयम व प्रेम धारण करतां आली नाहीत, त्यांनी आपल्या स्वार्थवृत्तीमुळे संसाराला अधिक दोषमय बनवून त्यांतील अगोदरच्याच तापत्रयांत भर घातली व संसाराला अधिक दुःखरूप बनविले. विरक्त झालेल्या निवृत्तिपरायण बहुतेक व्यक्तींनी आपल्यातील काही वृत्तींना—भावनांना उत्तेजित करून काल्पनिक रीतीने भाववृत्तीचा कल्पनाजन्य आनंदप्राप्तीचा मार्ग स्वीकारला. परंतु अशा वैराग्यवंतांनी केवळ आपल्याच वृत्तींना व भावनांना महत्त्व न देता आपल्या सभोवार, जरा आसपास—नजर टाकली असती तर कोणाचेहि मन कारण्याने भरून जाईल अशी स्थिति त्यांना दिसून आली असती. मूर्तिमंत दुर्दशा, मूर्तिमंत दुर्भाग्य आपल्यासमोर व आजूबाजूला भरपूर असतांना, त्या सर्वांकडे दुर्लक्ष करून मनुष्याने केवळ परमेश्वरी आनंदांत निमग्न होण्याची कां इच्छा करावी? जीवनांतील तोच काळ निःस्वार्थपणे दुःखितांच्या सेवेत लावून त्यांच्या दुःखांचे सुखांत रूपांतर करण्याचा प्रयत्न जर मनुष्य करील तर त्यायोगे त्याला सात्त्विक आनंद नाही का मिळणार? जगांत आपल्याभोंवती इतके दुःख, दारिद्र्य, अज्ञान व दोष पडले असतां केवळ आपल्या चित्तांतील वासनांचा वेग थोडा ओसरतांच गृहस्थाश्रमांत, कर्ममार्गात आपले काहीच कर्तव्य उरले नाही असे मनुष्याने समजणे योग्य आहे काय? जगांत जुलूम, अन्याय, स्वार्थ वगैरेचे साम्राज्य चालू असतां इहलोकांतील आपले कर्तव्य संपले असे समजूत ईश्वरी प्रेमांत मग्न किंवा मत्त राहण्याचा प्रयत्न करण्यांत मानवतेची वृद्धि होणे शक्य आहे काय?

परिपूर्ण जीवनाचे महाव्रत

या सर्वांचे उत्तर व सर्वांचा सारांश हाच आहे की आपल्या सुखाच्या कल्पना निवळ वैयक्तिक म्हणजे केवळ स्वार्थी आहेत. कर्तव्यातून सात्त्विक आनंद मिळविण्याची आपल्याला कल्पनाहि नाही. सामुदायिक धर्म, सामुदायिक भाव, सामुदायिक

नवभारत

कर्तव्य यांची आपल्याला ओळख नाही. धर्म व अध्यात्म यांच्या निमित्तानेहि आपण व्यक्तिगत कल्पनाजन्य आनंदाच्या मार्गे लागण्यास शिकलो आहो. परंतु या सर्वोत्तम आपण निवाल्याशिवाय आपण मानवता साधू शकणार नाही. कर्ममार्गाच्या व गृहस्थाश्रमाच्या शुद्धीतूनच मानवतेचा मार्ग आहे. तो मार्ग आक्रमण करण्याकरितां सामुदायिक कर्तव्यनिष्ठेची व सात्त्विकतेची जरूर आहे. त्या सात्त्विकतेत जितकें संयमाला महत्त्व आहे, तितकेंच जीवनांत स्फूर्ति देणाऱ्या पवित्र आनंदालाहि महत्त्व आहे. पुरुषार्थ व सधेपणा, कर्तृत्व व निरहंकारिता, आत्मविश्वास व विनय वगैरे सर्व सदगुणांची आपल्याला यांत जरूर आहे. माधुर्य, सौंदर्य व चातुर्य वगैरे सर्वांची आपल्याला आवश्यकता आहे. परंतु या मार्गांत कोणत्याहि प्रकारच्या छवतेची भावना वर्ज्य मानली आहे. जगांतील कलह, क्लेश, संताप, कटुता व नीरसता कमी करण्याकरितां आपल्यांत प्रेम, माधुर्य व शांति असण्याची फार आवश्यकता आहे. समाजांतील अज्ञान व अव्यवस्थितपणा नाहिसा करण्याकरितां

आपल्यांत ज्ञान व चातुर्य असणें आवश्यक आहे. दैन्य व दुःख नाहिसें करण्याकरितां आपल्यांत पुरुषार्थ, कर्तृत्व व उद्योगप्रियता असली पाहिजे. अशा रीतीच्या सर्वांगपरिपूर्णतेतच खरें सौंदर्य आहे. हा आपल्या जीवनाचा आदर्श आहे. अशा प्रकारचें परिपूर्ण जीवन केव्हां महाव्रताप्रमाणें भासेल तर केव्हां तें प्रेम, माधुर्य व आनंद यांचें परमधाम वाटेल. केव्हां विवेक व चातुर्य यांचें तें भांडार असल्याचें अनुभवस येईल तर केव्हां तें केवळ करुणा व पुरुषार्थ यांनी भरलेलें आहे असें आढळून येईल. पण कोणत्याहि प्रसंगां, कोणत्याहि दृष्टीनें त्याचेकडे पाहिलें तरी त्यांत विवेक, सेवापरायणता व उदात्तता होंच मुख्यतः दिसून येतील. या दर्शनांतच मानवता आहे. त्या ठिकाणीं आपणां सर्वांना जाऊन पोहोंचायचें आहे. आपलें जीवन हें आपलें एकट्याचें नसून तें समग्रांकरितां आहे ही निष्ठा ज्या हृदयांत वाणली त्या ठिकाणीं मानवता जागृत झाली असें समजावें. तें मानव्य ज्या समाजपद्धतीत वाढू शकेल तशा प्रकारची समाजरचना आपल्याला पाहिजे आहे. महाप्रयत्नानें आपण ती घडवून आणली पाहिजे.

सत्याग्रही समाज व समाजवादी समाज

चातुर्वर्ण्यातील शूद्रवर्ग हा केवळ सेवा करणारा वर्ग असून तो संपत्ति व संस्कृति यांपासून दूरावलेला ठेवणें हें समाजाचें ध्येय होऊ शकत नाही; आणि सांपत्तिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या शूद्रांना समतेचे हक्क देण्याचें तत्त्व गृहीत केल्यानंतर केवळ त्रैवर्णिकच समाज उरतो. जोपर्यंत राज्यसंस्था आहे तोपर्यंतच क्षत्रिय वर्णाची आवश्यकता आहे. राज्यसंस्थेची आवश्यकता नष्ट झाली म्हणजे क्षत्रियवर्ण आपोआप नष्ट होतो. सत्याग्रह व समाजवाद ही दोनहि तत्त्वज्ञानें दंडहीन समाजालाच आदर्शभूत समाज मानात असल्यामुळे त्यांच्या आदर्शभूत समाजांत क्षत्रियवर्णाला अवकाशच नाही. अशा प्रकारें शूद्र व क्षत्रिय हे दोन वर्ण नष्ट करणें हें ध्येय समाजवाद व सत्याग्रह या दोनहि तत्त्वज्ञानांस साधारण असेंच म्हटलें पाहिजे. मग केवळ ब्राह्मण व वैश्य हे दोनच वर्ण राहतात. यापैकी ब्राह्मण हे संन्यस्त व वैराग्यशील आणि वैश्य हे कर्मशील व भोगशील असा भेद आहे. या भेदाच्या दृष्टीनें सत्याग्रहाचें ध्येय बनवावें असें असून समाजवादाचें ध्येय सर्वांस वैश्य बनवावें, म्हणजे कर्मशील व भोगशील सांगतां येईल की, समाज एकवर्णी बनावा हें ध्येय दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचा तर असा अपरिग्रही, भौतिकसुखप्रवण व प्रवृत्तिपर बनेल.

—आचार्य जावडेकर, 'आधुनिक राज्यमीमांसा' भाग २, पान १४०

७१४

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वार्ड

डॉ. अ. स. अळतेकर

मुलींचा वारसाहक्क

नवीन प्रस्तावित हिंदु कायद्यामध्ये ज्या अनेक विवादास्पद गोष्टींचा अंतर्भाव केलेला आहे त्यांमध्ये मुलींचा वारसाहक्क ही एक महत्वाची बाब आहे. मुलींना वारसाहक्क पितृघराण्यामध्ये असावा का असूनये यासंबंधी हिंदु समाजांत हल्ली फार तीव्र मतभेद आहे व तो मतभेद हिंदु लोकांमध्ये प्रतिवृत्त व प्रस्तावित कायदा यांमध्ये हिंमनोरंजक तऱ्हेने दिसून येतो. राव कमिटीने आपल्या पहिल्या रिपोर्टामध्ये सभ्रातृक मुली अविवाहित राहिल्या तर त्यांना वारसाहक्क असावा असे जे प्रस्तुत लेखकाचे मत आहे त्याप्रमाणे आपणहि शिफारस करणार होतो, पण तसे केले तर मुलींना विवाह न करण्याचा मोह उत्पन्न होऊन समाजामध्ये अनाचार वाढेल म्हणून आपण तसे केले नाही असे लिहिले आहे. हिंदु लोकांमध्ये कमिटीने जे विल प्रथम सादर केले होते, त्यामध्ये सभ्रातृक मुलींना भावाच्या निम्मा हिस्सा असावा असे सुचविले होते. पण आता विलाया जे अखेरचे स्वरूप दिले आहे त्यामध्ये मुलींना मुलांच्याएवढा वारसाहक्क असावा, थोडासुद्धा कमी असूनये, असे सुचविले आहे. यावरून आपल्या समाजांत हल्ली या बाबतीत मतांचे कसे तीव्र व त्वरित आंदोलन होत आहे ते दिसून येईल. तीन महिन्यांपूर्वी (फेब्रुवारी १९४९) हिंदु कोडावर असेवलीमध्ये तीन दिवस चर्चा होऊन ते पुनर्विचारार्थ स्थगित केले आहे. पण यंदा बहुतेक हे विल पास होईल असे वाटते. तेव्हा मुलींच्या वारसाहक्काबद्दल खरोखर काय कायदा असावा याबद्दल निःपक्षपाती चौकशी करून, चर्चा करून समाजास आपले मत बनविता यावे या हेतूने हा लेख लिहिण्यांत येत आहे. केवळ भावनाप्रधान होऊन या प्रश्नाकडे पाहण्याने समाजहित साधेलच असे नाही.

नं. २

७१५

सभ्रातृक मुलींचा वारसाहक्क

सभ्रातृक मुलींचा वारसाहक्क आपल्या हिंदु-समाजांत वैदिक कालापासून मान्य करण्यांत आलेला आहे व तो कायद्याने अनेक शतके मान्य केलेला आहे. तेव्हा त्याबद्दल आता चर्चा करण्याचे कारण नाही. तो मान्य करण्यास स्मृतिकारांनी दिलेली कारणे मननीय आहेत. 'मुलगा हा प्रत्यक्ष आपला आत्माच असतो; मुलगाप्रमाणेच मुलगी असते; तेव्हा तिच्या हयातीमध्ये तिच्याहयातस पितृघन देणे हे अगदी अन्याय होईल' असे नारदस्मृतीचे म्हणणे आहे:

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मानि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

सभ्रातृक मुलींचा वारसाहक्क

वरील अवतरणांत मुलांप्रमाणेच मुलगी हीहि पित्याचे अपत्य आहे, तेव्हा तिलाहि पैतृक संपत्तीत वारसा मिळाला पाहिजे हे जे तत्त्व ग्रथित केले आहे ते सभ्रातृक मुलींच्या बाबतीतहि मान्य करून त्यांनाहि स्मृतिकारांनी वारसा द्यावयास पाहिजे होता असे हल्ली एका पक्षाचे, विशेषतः सुशिक्षित स्त्रियांचे म्हणणे आहे. पण या सिद्धांतापासून हा जो स्वाभाविक निष्कर्ष निघतो तो आपल्या जुन्या स्मृतिकारांनी काढला नाही हे मात्र खरे आहे.

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः

मिथुनानां निसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

या श्लोकावरून सभ्रातृक मुलींसहि वारसाहक्क असावा हे मत प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न निरुक्ता-मध्ये एका पूर्वपक्षकाराने केला आहे हे खरे. पण तो फारसा युक्तियुक्त दिसत नाही. मिथुन पुत्र म्हणजे मुलगा व मुलगी हा अर्थ ओढून काढून

नवभारत

लावलेला आहे. मिथुन म्हणजे जोडपें. एकाद्या जोडप्यास जे मुलगे असतील त्या सर्वांना सारखे वारसाहक्क असावेत, थोरल्या मुलास विशेष अप्रहक्क असू नयेत असे या श्लोकांत प्रतिपादण्याचा हेतु आहे; मुलींना मुलांबरोबरच वारसाहक्क देण्याचा नाही. प्राचीन काळी वडील मुलास इतर भावांपेक्षा मोठा हिस्सा मिळे, त्याविषय मत्त या श्लोकांत प्रतिपादिले आहे.

तो मान्य करणाऱ्या अपवादात्मक स्मृति

इ. स. पू. सुमारे ३०० वर्षांपासून मुलींना विवाह हा नितांत आवश्यक करण्यांत आला. त्यामुळे वैदिक काळी समाजामध्ये जशा कांही अविवाहित मुली राहत, तशा या वेळेपासून राहोनाश्या झाल्या. मुलींची लमें ही व्हावयाचीच; तेव्हा त्यांना आपल्या नवऱ्याच्या मिळकतीत तेवढे हक्क असावेत, बापाच्या मिळकतीत हक्क देण्याची जरूरी नाही असे सामान्यतः स्मृतिकारांचे मत होतें. यास शुक्रस्मृति हा एकच अपवाद आहे. या स्मृतीमध्ये असे प्रतिपादिले आहे की जर एखाद्याने आपल्या इयातीत आपल्या मिळकतीची वांटणी केली तर त्याची बायको व मुलगा यांना एक एक हिस्सा मिळावा, व मुलगी व ती नसली तर दौहित्र यांना अनुक्रमे ३ व ३ हिस्सा देण्यांत यावा. बापाच्या मृत्यूनंतर जर वांटणी झाली तर बायकोला ३ व मुलीला ३ हिस्सा देण्यांत यावा :

समानभागा वै कार्याः पुत्राः स्वस्य च वै स्त्रियः ।

स्वभागार्धहरा कन्या दौहित्रस्तु तदर्धभाक् ॥

मृताधिपे तु पुत्राद्या उक्तभागहराः स्मृताः ।

मात्रे दद्याच्चतुर्थींशं भगिन्यै मातुरधिकम् ॥

४.५ २९९-३००

बापाच्या मृत्यूनंतरच प्रायः वांटण्या होतात, तेव्हा शुक्रस्मृतीप्रमाणे मुलीस सामान्यतः मुलाच्या ३ हिस्सा मिळू शकेल.

‘मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्यः । अनृद्धा दुहितरश्च ।’ १८-३४] यासारखी विष्णुस्मृतीमध्ये व ‘समानभाजः शेषाः (पुत्राः) स्युरप्रत्ता भगिनी तथा’ १३-१३ यासारखी नारदस्मृतीमध्ये जी वचने आहेत, ती आपाततः मुलीच्या वारसाहक्काची तरफदारी करणारी आहेत असे वाटते. पण

या वचनांमध्ये मुलींना जो वारसाहक्क दिला आहे तो विवाहापर्यंतच राही. विवाहानंतर त्यांचा पैतृक-धनावरील हक्क नष्ट होतो, असे नारदाने स्पष्ट बजाविले आहे:

या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योऽशो भरणे मत्तः ।
आसंस्कारं भजेरंस्ताः परतो विभ्रयात्पतिः ॥

१३-२७

असे मात्र समजण्याचे कारण नाही. की मुलींना मर्यादित कां होईना जो वारसा शुक्रनीतीत दिला आहे, तो प्रत्यक्ष व्यवहारांत त्यांना कोठेच मिळत नसे. शुक्रनीति जरी अपवादात्मक असली तरी तिचे अनुकरण म्हैसूरकडील कांही भागांत होत असे, असे दिसते. म्हैसूर संस्थानांतील मुद्देरे ताळक्यांत एक ११८८ सालचा शिललेख मिळाला आहे. त्यावरून माची नांवाच्या एका गृहस्थाने आपली जमीन आपले मुलगे व मुली यांमध्ये वांटून दिली होती असे दिसते (एपि. कर्नाटिका, ६, मुद्देरे नं. २४). पण मुलीचा वारसाहक्क प्रतिपादणाऱ्या स्मृती व दर्शवणारे शिललेख हे अपवादात्मकच आहेत यांत शंका नाही.

विवाहखर्चाची तरतूद

इ. स. पू. ३०० च्या सुमारास मुलींना लग्न नितांत आवश्यक करण्यांत आले व विवाहोत्तर पालनपोषणाची जबाबदारी त्यांच्या सासरावर टाकण्यांत आली. तेव्हा स्वाभाविकच त्यांच्या विवाहखर्चाची जबाबदारी तेवढी त्यांच्या जनकघराण्यावर ठेवण्यांत आली. स्मृतींचे यासंबंधी नियम ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहेत. एकाद्या घराण्याचा दर्जा व सांपत्तिक स्थिति यांवर त्यांतील मुलींच्या लग्नाचा खर्च अवलंबून असतो; तेव्हा स्मृतींना मुलींच्या लग्नकारितां अमुक एक विशिष्ट रक्कम खर्च करावी असे सांगणे शक्य नव्हते. मुलाला आपल्या पैतृक मिळकतीत जो हिस्सा मिळेल त्याच्या ३ मुलींचा विवाहखर्च सामान्यतः समजावा असे स्मृतींचे म्हणणे आहे:

असंस्कृतास्तु संस्कार्याः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्तं तु तुरीयकम् ॥

—याज्ञवल्क्य २-१२४

७१६

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

मुलीचा वारसाहक्क

सामान्यतः एवढ्या पैशांत त्यावेळीं लग्न करता येत असे असें दिसतें. पण जर एवढी रक्कम अपुरी पडली, तर भावानें जरूर तर आपल्या हिश्याइतकी रक्कम बहिणीच्या लग्नाप्रीत्यर्थ खर्च केली पाहिजे, पैसे वांचविण्याकरितां अयोग्य वराशीं तिचें लग्न करतां कामा नये, असेंहि बजाविण्यास स्मृतिकार चुकत नाहींत.

यदि संस्कारपर्याप्तमपि पितृधनं नास्ति तदा पुत्रसमभागितैव दुहितृणाम् ।

—वैरमित्रोदय-व्यवहार, पृ. ५८२

नारदानें तर वडिलार्जित मिळकत जरी अजिवात नसली तरीहि स्वकष्टार्जित मिळकतीतून खर्च करून भावानें बहिणीचें लग्न योग्य तऱ्हेनें केलें पाहिजे असें प्रतिपादिलें आहे:

अविद्यमाने पित्र्ये स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥१३३४

उलटपक्षा, असेंहि घडणें शक्य आहे कीं एकादें घराणें इतकें संपन्न असावें कीं भावाच्या हिश्याचा चौथा हिस्सा बहिणीच्या योग्य विवाहाकरितां लागू नये. अशा वेळीं जर एकादी बहिण लग्नाचा खर्चवेंच वजा जाऊन चौथ्या हिश्यातून जी बाकी उरेल ती आपल्याबरोबर सासरी नेण्यास जर मागू लागेल, तर ती मागण्याचा हक्क तिला असूं नये असेंहि आमच्या धर्मपांडितांनीं बजाविलें आहे:

अनूढा इति विशेषोपादानाच्च विवाहार्थं पुत्र-भागानुसारि भागहरणं न पुनर्भ्रातृणामिव दायविभागार्थमिति गम्यते ।

—स्मृतिचंद्रिका, व्यवहारकांड, पृ. ६२५

स्मृतिकारांचा हेतु उघड हा होता कीं मुलीच्या लग्नाचा वाजवी खर्च बापाच्या मिळकतीतून व्हावा; चौथा हिस्सा जर अपुरा पडला तर भावांनीं आपल्या हिश्यातून आणखी भर घालावी; जर विवाहाचा योग्य खर्च वजा जातां त्यांतून बाकी उरली, तर ती बहिणींनीं मागू नये.

मुलीचा वारसाहक्क कां मान्य केला नाहीं?

धर्मशास्त्रकारांनीं मुलींना भावाबरोबर वारसाहक्क कां दिला नाहीं तें आतां आपण पाहूं. स्मृतिकाळीं वैदिक काळाप्रमाणें विवाह न करणाऱ्या मुली नव्हत्या. सर्व स्त्रियांना सासरी मालकी हक्क मिळत असल्यामुळें

त्यांना जनक-घराण्यांत ते निराळे देण्याची समाजास गरज भासली नाहीं. प्राचीन काळीं गांवच्या लोकांना आपल्या शिवान्यांतील जमिन परगांवच्या लोकांकडे गेली तर फार वैषम्य वाटे. म्हणून ते सहसा तसें होऊं देत नसत. मुलींना जर बापाच्या जमिनीत हिस्सा दिला असता तर परगांवच्या मनुष्य गांवच्या जमिनीत वाटेकरी होणें अपरिहार्य झालें असें. कारण प्रायः फारच थोड्या मुलींचीं लग्नं गांवच्या गांवांत होत. प्राचीन काळीं रेल्वेसारखीं दळणवळणाचीं सुलभ व स्वस्त साधनें नव्हतीं; त्यामुळें परगांवच्या जांवयास दूरगांवच्या जमिनीतील आपल्या बायकोच्या हिश्यांची व्यवस्था करणेंहि कठीणच जाई. अशा परिस्थितीत बापाच्या जमिनीत मुलीस हिस्सा मिळण्यानें तिला अगर तिच्या नवऱ्यास फारसा फायदा होणार नव्हता. परस्थ असल्यामुळें उत्पन्नाचा थोडासा भाग त्यांना मिळाला असता. जनक-घराण्याची जी जंगम इस्टेट—सोने, चांदी, दागिने वगैरे असे, तिजमध्यें लग्नाच्या वेळीं हुंड्याच्या स्वरूपानें अगर दागिन्यांच्या स्वरूपानें तिला योग्य तो वांटो मिळेच.

बदललेली परिस्थिति

पण हल्लीं परिस्थिति बदललेली आहे व त्यामुळें मुलीच्या वारसा हक्काच्या बाबतीत सुधारणा करणें आवश्यक आहे. प्रथम ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे कीं हल्लीं स्वेच्छेनें म्हणा अगर नाइलाजानें म्हणा, बऱ्याच सुशिक्षित स्त्रिया अविवाहित राहूं लागल्या आहेत. लग्न झालें नसल्यामुळें अशा स्त्रियांना नवऱ्याच्या मिळकतीत हिस्सा मिळत नाहीं, व स्मृति व प्रचलित हिंदु कायदा विरुद्ध असल्यामुळें त्यांना बापाच्या उत्पन्नांतहि हिस्सा मागतां येत नाहीं. तेव्हां अरत्र ना परत्र अशी त्यांची स्थिति होते. अशा स्त्रियांना वैदिक काळीं बापाच्या मिळकतीत हिस्सा मिळत असें. हल्लीं हि कायद्यांत फरक करून तो त्यांना देणें जरूर आहे. लग्न न करणाऱ्या स्त्रिया प्रायः स्वतः पैसे मिळवणाऱ्या असतात व त्यांच्यावर त्यांच्या विवाहित भावाप्रमाणें स्वतःच्या मुलांवाळांच्या संगोपनाची व शिक्षणाची जबाबदारी नसते. तेव्हां त्यांना जनक-घराण्याच्या मिळकतीत त्यांच्या भावाइतका हिस्सा न देतां अर्धा घावा असें

नवभारत

म्हणणें गैरवाजवी होणार नाही. प्रस्तावित हिंदु कायद्याप्रमाणें त्यांना भावाइतका हिस्सा देण्याचें योजिलें आहे; पण ज्या अर्थी त्यांची आर्थिक जबाबदारी कमी असते त्या अर्थी त्यांचा हिस्साहि लहान असावा हें म्हणणें योग्य मानावें लागेल. स्मृतिकाळीं स्त्रीशिक्षण लुप्त झालें होतें, पण हल्लीं तें आवश्यक झालें आहे. तेव्हां मुलींना त्यांचें शिक्षण व लग्न याकरितां आपल्या भावाच्या हिस्श्याच्या अर्ध्या भागापर्यंत या खर्चाकरितां हक्कानें भावाकडून पैसे मागण्याचा हक्क असावा.

विवाहित सभ्रातृक स्त्रिया

पण लग्न न करणाऱ्या स्त्रिया फार थोड्या असतात; तेव्हां मुख्य प्रश्न विवाहित सभ्रातृक स्त्रियांना जनक-घराण्यांत वारसा हक्क असावा का नाही हा आहे. १९३६ सालीं डॉ. देशमुखांनीं जें विल वरिष्ठ कार्यदे-कौन्सिलांत मांडलें होतें, त्यामध्ये हा हक्क देण्याचें योजिलें होतें. पण त्या वेळीं लोकमताचा पाठिंबा विशेष न मिळाल्यामुळें तें विल पास होऊं शकलें नाही. राव कमिटीनें आपल्या रिपोर्टांत प्रथम अविवाहित स्त्रियांना अर्धा हिस्सा देण्याचें योजिलें होतें, पण अखेर सर्वच स्त्रियांना भावाच्या अर्ध्या-इतका हिस्सा द्यावा अशी शिफारस केली. विल बनावितांना सरकारनें सभ्रातृक विवाहित स्त्रियांना भावाएवढाच हिस्सा द्यावा असें सुचविलें आहे. हल्लीं या बाबतींत हिंदु समाजामध्ये तीव्र मतभेद आहेत. संपन्न घराणीं मुलींना वारसा देण्याच्या उलट आहेत व ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही आहे कीं संपन्न घराण्यांतील ज्या सुशिक्षित स्त्रिया राव कमिटी-पुढें साक्षी देण्यास आल्या होत्या त्यांपैकी बहुसंख्य स्त्रिया सभ्रातृक विवाहित स्त्रियांच्या जनक घराण्यांतील वारसा हक्काच्या उलट होत्या.

मुलींना वारसा हक्क दिला तर निर्व्याज बंधु-भागीनीप्रेम नाहीसें होईल, मुली जर मोठ्या इस्टेट-च्या वारस झाल्या तर त्या लफंग्या लोकांच्या कार-स्थानास बळी पडतील वगैरेसारखे कांहीं आक्षेप याबाबतींत पुढें करण्यांत आले आहेत, पण त्यामध्ये फारसा राम नाही. पैशाच्या लोभामुळें जें बंधुभागीनी-प्रेम नाहीसें होणार, तें खरेखुरें नव्हतेंच असें म्हणणें अधिक योग्य होईल. हल्लींच्या काळीं संपन्न घराण्यां-

तील मुलींना व त्यांच्या पालकांना आपलें हित चांगलें कळतें. तेव्हां लफंग्या लोकांच्या कारस्थानास अशा कुलांतील मुली बळी पडतील अशी मीति वाळगण्याचें कांहीं कारण नाही.

गरीब घराण्यांतील मुली : कर्जाचा वारसा

बहुसंख्य हिंदु समाज गरीबीत आहे हें आपण विसरतां कामा नये. त्यापैकी बराच भाग कर्ज-बाजारी असतो हीहि गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे. आजकाल आपण मुलींना स्थळें बघतांना सासरची सांपत्तिक स्थिति काय आहे, कर्ज वगैरे तर नाही ना, इकडे प्रथम लक्ष देतो. मुलींना जर पैतृक संपत्तीत वारसा मिळाला तर त्यांना संपत्तीबरोबर कर्जाचाहि बोजा उचलावा लागेल, हें निर्विवाद आहे. असें झालें म्हणजे गरीब घराण्यांतील अगर कर्जबाजारी घराण्यांतील मुलींच्या लग्नांत एक मोठांच अडचण उत्पन्न होईल. मुलींना वारसा नसल्यामुळें गरीब घराण्यांतील मुलीशीं लग्न करणाऱ्या जावयास आपणास हुंडा मिळणार नाही एवढें माहीत असतें व त्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करण्यास तो तयार असतो. पण मुलींना वारसा मिळाला म्हणजे ज्या मुलीशीं लग्न आपण करणार आहोंत त्या मुलीकडून आपणावर कर्जाचा बोजा तर येणार नाही ना, याबद्दल जावई चौकशी करूं लागतील. सासऱ्यानें जरी त्याबद्दल आश्वासन दिलें, तर तें जावयास पटेलच असें नाही. आणि समजा, आज लग्न ठरविण्याच्या वेळें मुलीला कर्ज नाही अशी खात्री झाल्यावर एखादें लग्न ठरलें व झालें व लग्नानंतर मुलीच्या बापास कर्ज काढावें लागलें तर तें मुलाबरोबर जावयास व मुलीसहि फेडावें लागेल. मुलगे बापाजवळ राहतात, तेव्हां त्यांना घरी काय होतें, काय नाही, याची सर्व माहिती असते; पण लग्नानंतर मुली सासरी जातात. तेव्हां त्यांना जनक-घराण्यांत काय चाललें आहे याची विशेष कल्पना नसते. तेव्हां मुलींना वारसा मिळाला म्हणजे लग्न ठरवतांना पुढें मागें आपणांस कर्जभरपाई करावी लागणार नाही ना, याबद्दल खात्री झाल्यावर एखाद्या मुलीशीं लग्न करण्यास वर तयार होईल. अशा परिस्थितीत गरीबीतील मुलींच्या लग्नाच्या मार्गांत केवढ्या मोठ्या अडचणी निर्माण होतील याची खरी कल्पना संपन्न

मुलींचा वारसाहक्क

लोकांना येणार नाही. आतां हें खरें कीं मुलींना वारसा मिळाला व बापाला कर्ज असलें, तर आपल्या हिस्स्यांतून त्यांना द्यावें लागेल, स्वतःच्या पैशांतून नाही. पण कर्जाकरितां जे दावे होतील त्यांत प्रतिवादी म्हणून तरी त्यांना कोर्टाची पायरी चढावी लागेल. असली संभावना पुढें मागें ज्या मुलींशीं लग्न करण्यामुळें येणार असेल, तिच्याशीं लग्न करण्यास बरेच तरुण तयार होणार नाहीत. तेव्हां वारसा हक्क मिळण्यानें ही एक नवी आपत्ति बहुसंख्य स्त्रियांवर येणार आहे. संपन्न घराण्यांतील लोक सुशिक्षित असतात; त्यांना मृत्युपत्र करून आपल्या मुलींना वाटेत ती तरतूद स्वार्जित मिळकतींतून करतां येईल. तेव्हां कायद्यानें वारसाहक्क नसला तरी त्यांचें फारसें नुकसान होणार नाही.

सुस्थितीतील मुली

विनकर्जबाजारी अगर मध्यम अगर संपन्न स्थितीतील मुलींनाहि हा हक्क मिळून फारसा फायदा होणार नाही. अशा घराण्यांमध्ये कांहीं जंगम व कांहीं स्थावर मिळकत असणार. वांटण्या होणार त्या बापाच्या मरणानंतर. आतां आपण अशी कल्पना करूं या कीं एखाद्या मुलीचा बाप तिच्या लग्नानंतर सुमारे दहा वर्षांनीं वारला आणि मग त्याच्या मिळकतीची वांटणी करण्याचा प्रसंग आला आहे; मध्यंतरीच्या दहा वर्षांच्या काळांत मुलगी बरीचशी सासरी असणार, त्यामुळें तिला आपल्या पितृगृही स्थिति कशी कशी बदलत गेली होती, तेथें भरभराट होत होती का स्थिति खालावत जात होती याची नीटशी कल्पना असणार नाही. त्यामुळें वांटणीच्या वेळीं दागदागिने, रेकड वगैरे जी जंगम मिळकत पुढें आणण्यांत येईल, तिजमध्ये खरोखरीच सर्व जंगम मिळकत आली आहे कीं नाही याबद्दल नेहमीं शंकाच राहणार. जंगम मिळकत लपवून ठेवणें चलाख भावांना कठीण पडणार नाही. आपणांस माहीत असलेले दागदागिने पुढें आले नाहीत व बाहिरीनें 'ते कोठें आहेत.' म्हणून विचारलें तर मध्यंतरीच्या हलाखीच्या काळांत ते विकाने लागले असें उत्तर देऊन भाऊ मोकळे होतील. घरेचें दागदागिने विकण्याचा प्रसंग आला तर त्याबद्दल विशेष वाच्यता करण्यांत येत नसते, तेव्हां खरोखरीच जरी ते विकले

असले तरी ते बाहिरीस कळलेले नसणार व त्याबद्दल तिला नेहमींच शंका राहणार. उलटपक्षी, मध्यंतरीच्या दहा वर्षांच्या काळांत जंगम मिळकत नवी कमावली असली तर ती लपवून ठेवणें भावांना कठीण जाणार नाही; अशा परिस्थितीत वांटणीच्या वेळीं जंगम मिळकतीत योग्य हिस्सा विवाहित सभ्रातृक स्त्रियांना प्रायः मिळणार नाही, किंवा तो मिळाला आहे असें त्यांना पुष्कळदां वाटणार नाही.

मुसलमानी समाजाचा दाखला

स्थावर मिळकतीत मुलींना हिस्सा देण्यानें हि बरेच नुकसान व अल्पसा फायदा होणार आहे. आपल्या देशामध्ये हल्लींच जमिनीचे फार बारके तुकडे झालेले आहेत. मुलींना वारसाहक्क देण्यानें या छोट्या तुकड्यांचा आकार एकदम निम्मा होईल. अर्थशास्त्रदृष्ट्या ही एक मोठी राष्ट्रीय आपत्ति होईल यांत शंका नाही. मुसलमान-समाजांत मुलींना मुलांच्या निम्मा वारसा मिळतो व त्यामुळें त्या समाजावर झालेले परिणाम ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहेत. हिंदुसमाजामध्ये जमिनीदार आहेत, मुसलमानांमध्ये नवाब आहेत; दोन्ही समाजांमध्ये सर्वस्वी निर्धन वर्गहि आहेत. पण हिंदु समाजामध्ये मध्यमवित्त सुशिक्षित वर्ग आहेत व त्यानेंच आपल्या चळवळीनें व स्वार्थत्यागानें स्वातंत्र्य मिळविलें. मुसलमानी समाजामध्ये हा वर्ग नाही व त्यामुळें तो समाज हिंदूंनीं स्वधर्मामध्ये मागे पडला आहे. असा वर्ग मुसलमानांमध्ये नसण्याचें मुख्य कारण म्हणजे मुलींना वारसाहक्क असल्यामुळें संपत्तीचे होणारे असंख्य वांटे हा होय. वक्रफाच्या कायद्यानें व भावाच्या मुलींशीं लग्न करण्यास असणाऱ्या अनुजेनें मुलीच्या वारसाहक्कामुळें होणाऱ्या तुकड्यास कांहीं प्रमाणावर मुसलमान-समाज पायबंद घालूं शकला आहे. हे दोन्हीहि मार्ग हिंदु समाजास मोकळे नाहीत हें आपण विसरतां कामा नये. पण राष्ट्रीय आपत्ति टाळण्याकरितां हि स्त्रियांचे वारसाहक्क बुडावीणें हें कोणाहि समाजास शोभत नाही असें स्त्री-हक्काचे कैवारी म्हणतील. मुलगे जास्त होऊं लागल्यामुळें, लोकसंख्या वाढल्यामुळें, हे तुकडे वाढतच आहेत ना ! मग मुलींना हक्क देण्यानें ते वाढले तर आपण कां खंत बाळगावी ! या आक्षेपास उत्तर असें आहे

नवभारत

की जरी मुलींच्याकडे जनक-घराण्याच्या हक्काचा जमिनीचा लहानसा तुकडा आला तरी त्यांना त्यापासून फारसा फायदा होणार नाही. प्रायः लग्नानंतर शेंकडा १० स्त्रिया परगांवीच जाणार; त्यामुळे गैरहजर मालकांच्या सदरांतच त्या मोडणार. त्यांना आपल्या जमिनीच्या लागवडीकडे किंवा मशागतीकडे फारसे लक्ष देतां यावयाचें नाही; त्यामुळे परगांवी राहणाऱ्या जमीनदारास जसे थोडेसेच उत्पन्न मिळतें तसेच त्यांचें होणार.

बापाची इस्टेट म्हणजे शहरांतील घर असेल तर त्याच्या वांटण्या करणेंहि वरेंच कठीण जाईल. घर बांधलें म्हणजे बहुतेक सर्व घरांतील संपत्ति त्यामध्ये आटून जाते. बाहिर्णां घरांतील त्यांच्या हिस्स्याचा मोबदला म्हणून रोख रकम उचलून देणे भावांना शक्य नसतें. वाडिलार्जित घर बाहिर्णांच्या हिस्स्याकरितां विकलें जावें असें प्रत्यक्ष बापालाहि वाटत नाही. कांही वर्षांपूर्वी एक प्रख्यात प्राच्य-विशारद पूर्व हिंदुस्थानांत वारले. बडोद्याला सयाजीरावांनी व्याख्याते म्हणून बोलाविलें असतांना त्यांनीं तेथें जीं व्याख्यातें दिलीं त्यांमध्ये मुलींना मुलांइतकेच हक्क असावेत असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें. पण स्वतः मृत्युपत्र करून हा हक्क त्यांनीं आपल्या मुलींना दिला नाही. यास कारण हेंच असावें कीं त्यांचा जो सुमारे दोनतनि लाख रुपयांचा बंगला होता त्यामध्ये मुलींना हिस्सा द्यावयाचा म्हणजे तो विकल्याशिवाय देणें शक्य नव्हतें. आपला बंगला लगेच दहापांच वर्षांत असा विकला जावा असें कोणासच वाटत नाही. बंगल्यामध्ये पांचसात भाडे-करी राहतील अशा दृष्टीनें ते बांधलेले नसतात.

विवाहित मुलींना बापाच्या मिळकतीतून वारशानें जी नवीन संपत्ति मिळेल, त्यामुळे त्यांच्या सासरचें एकंदर उत्पन्न वाढणार नाहीच. कारण त्यांच्या नणंदा त्यांच्या नवऱ्यांच्या हिस्शांतील आपला नवीन भाग घेऊन मगच सासरीं जातील. तेव्हां सामान्यतः हल्लीइतकेंच प्रत्येक घराण्याचें उत्पन्न राहिल. पण त्यामध्ये अधिक बारके बारके भाग झाल्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारांत तें कमी मात्र होईल. म्हणजे एकूण बेरीज एकच.

माहेरचा कमी होणारा ओढा

वरील व्यावहारिक अडचणी सोडल्या तरी तात्त्विक दृष्ट्याहि विवाहित स्त्रियांना त्यांच्या जनक-घराण्याच्या मिळकतीत हक्क देणें योग्य होणार नाही. लग्नानंतर फार तर एक दोन वर्षे बायकांचा माहेरकडे ओढा असतो. त्यानंतर जशी त्यांना मुलेंवाळें होऊं लागतात, तसें त्यांचें माहेरकडलें लक्ष उडूं लागतें, व स्वाभाविकच सासर म्हणजे आपलें स्वतःचें घर, माहेर म्हणजे परक्याचें घर असें त्यांना वाटूं लागतें. यामध्ये त्यांचा मुळींच दोष नाही; असें होणें स्वाभाविक आहे, व तसें होतें म्हणूनच जग चाललेलें आहे. तेव्हां जें सासरचें घर त्यांना आपलें वाटतें त्यामध्ये आपला वारसाहक्क असावा, जें माहेरचें घर त्यांना दूरचें वाटूं लागतें, ज्याच्या व्यवहाराकडे लक्ष ठेवणें त्यांना अशक्य होतें, त्याच्या मिळकतीत त्यांना हक्क असूं नये असें म्हणण्यामध्ये काय वावणें आहे? वारसाहक्क मिळाला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत कसा फायदा होणार नाही तें वर दाखविलेंच आहे.

परित्यक्ता स्त्रियांचा प्रश्न

मुलींना वारसा हक्क असावेत असें जें प्राति-पादण्यांत येतें त्यास एक कारण असें आहे कीं ज्या स्त्रियांना त्यांचे नवरे टाकून देतात त्यांची फार केविलवाणी स्थिति होते हें होय. बापाच्या मिळकतीत वारसा नाही म्हणून त्यांना माहेरकडून हक्कानें कांही मिळत नाही. भाऊ प्रथम कांही दिवस मदत करतात. पण त्यांना पुढें तें जड जाऊं लागतें. नवऱ्याकडून पोटगी मागावी तर तो 'बायको मजजवळ नांदण्यास येत नाही' या सवबावर त्या जबाबदारीतून मुक्त होतो. नवऱ्याचें खरें प्रेम उडून गेल्लें असलें, किंवा त्यानें एखादी वेश्या घरी आणून ठेवलेली असली, म्हणजे कोर्टा-तील त्याच्या वरकरणी आश्वासनावर विश्वास ठेवून कोणती स्वामिमानी स्त्री पोट्याची खळगी भरून घेण्याकरितां त्याच्या घरी अवांछित बिनपगारी मोलकरीण म्हणून राहण्यास तयार होईल ! तेव्हा पोटगी न मिळाली तरी पुरवेल, नवऱ्याच्या घरी जाऊन अपमानावर डागण्या तरी आणखी नकोत असें स्वाभाविकच तिला वाटतें. अशा परिस्थिती-

मुलीचा वारसाहक्क

तील स्त्रियांना जर पितृघराण्यांत वारसाहक्क असेल तर तो त्यांच्या फार उपयोगी होईल असे प्रतिपादण्यांत येते.

परित्यक्ता स्त्रियांची ही अडचण निवारण्याचा खरा मार्ग म्हणजे त्यांस जनक-घराण्यांत वारसाहक्क देणे हा नसून पतिगृही त्यांचे हक्क वाढविणे हा आहे असे आम्हांस वाटते. पितृगृही हा हक्क मिळाला तरी तो कसा फारसा उपयोगी होणार नाही हे वर दाखविले आहेच. बायको आपल्याजवळ नांदण्यास येत नाही या सबबीवर तिला वाईट तऱ्हेने वागवणाऱ्या किंवा दुसरे लग्न करणाऱ्या किंवा वेऱ्या घरी आणून ठेवणाऱ्या नवऱ्यास तिला पोटीगी टाळतां येणे अशक्य करण्यांत यावे. सुदैवाने अशा तऱ्हेचा कायदा फेब्रुवारी १९४९ मध्ये वरिष्ठ कायदेमंडळांत पास झाला आहे. द्विभार्याप्रतिबंधक कायदे मुंबई व मद्रास प्रांतांत पास झाले आहेत व ते लवकरच इतर प्रांतांतहि पास होतील. असे झाले म्हणजे परित्यक्ता स्त्रियांच्या पोटीगीचा प्रश्न बराचसा सुटेल. नवऱ्याच्या लहरीपणाने किंवा अयोग्य वर्तनाने जर एखाद्या स्त्रीस विभक्त राहणे अपरिहार्य झाले तर तिला त्याच्या मिळकतीतील तिसरा हिस्सा मागण्याचा हक्क मिळावा. आपल्या स्मृतिग्रंथांनीहि अशा परिस्थितीत हा हक्क पत्नीला दिला आहे हे याज्ञवल्क्यस्मृतीतील 'आशासंपादिनी दक्षा वीरसू प्रियवादिनीम् । त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियः । [१०.७६]' या श्लोकावरून दिसून येईल. हल्लीहि तो त्यांना देण्याची लगेच तजवीज आपण केली पाहिजे. हा हक्क मिळाला म्हणजे परित्यक्ता स्त्रियांच्या पोटीगीचा प्रश्न सुटेल. त्याकरितां त्यांना जनक घराण्यांत हक्क देणे जरूर होणार नाही. सामान्यतः शेंकडा ९०।९५ जोडपी एकत्र राहूनच संसार करितात. शेंकडा ५।१० लोकांकरितां स्त्रियांना वारसाहक्क देऊन जमिनीचे तुकडे कल्पनातीत लहान पाडण्यास मदत करणे दूरदृष्टीचे होणार नाही.

काही सुशिक्षित स्त्रिया मुलींना वारसाहक्क मिळण्याबाबत आणखी एक कारण पुढे मांडतात. पुरुषांना जशी जन्मसिद्ध हक्कांनी काही संपत्ति आपो-आप मिळते, ती मिळण्याकरतां बायकोच्या

तोंडाकडे पाहवें लागत नाही, तशी स्त्रियांनाहि काही संपत्ति जन्मसिद्ध हक्कांनी मिळू लागली म्हणजे त्यांना पैसे पाहिजे असले म्हणजे प्रत्येक वेळी नवऱ्याच्या पुढे तोंड वेंगाडावे लागणार नाही. तेव्हा तिच्या भावनांकडे लक्ष देऊन तरी मुलींना वारसा हक्क द्यावा असे या पक्षाचे म्हणणे आहे.

पितृसत्ताक कुटुंबांतील आनुवंशिक संस्कारांमुळे पुष्कळां सुशिक्षित पतीकडूनहि बायको आपल्या खर्चास पैसे मागू लागली म्हणजे एक प्रकारचे चढेलपणाचे वर्तन होते; आपण तिच्यावर मोठा उपकार करित आहोत अशी भावना त्याच्या मनांत खोल कोठे तरी दडून बसलेली आहे अशी शंका पुष्कळां सुशिक्षित भावनाप्रधान पत्नीच्या मनांत येते यात शंका नाही. पण पतीकडून असे वर्तन होणे किंवा तसे त्याचे वर्तन पत्नीला वाटणे या दोन्ही गोष्टी त्यांचे वैवाहिक जीवन पूर्ण समरस झालेले नाही एवढेच दर्शवितात; वारसाहक्कांनी त्यामध्ये फारसा फरक पडणार नाही. पण वरील प्रकारची नाजूक भावना दुखविली जाऊ नये याकरितां खरा उपाय म्हणजे एक नवीन प्रकारचे स्त्रीधन निर्माण करणे हा होय. पत्नी घराची जोडमालकीण असते म्हणून म्हणा, किंवा तिच्या गृहकृत्याचा, प्रेमाचा मोबदला म्हणून म्हणा, तिला आपल्या पतीच्या उत्पन्नापैकी अल्पसा भाग, शेंकडा १०% पर्यंत, आपले स्वतःचे स्त्रीधन म्हणून मिळावे अशी प्रथा पाडावी किंवा कायदा करावा, म्हणजे तिला लग्नसिद्ध हक्कांनी दरमहा अगर दरसाल काही रक्कम मिळत जाईल, व तीतून तिला आपला वैयक्तिक खर्च आपला आपण करता येईल.

तेव्हा एकंदरीत निष्कर्ष असा की (१) अविवाहित राहणाऱ्या वृद्ध कुमारांना बापाच्या मिळकतीत भावाच्या ३ हिस्सा मिळावा; लग्न झाल्यावर उर्वरित हक्क नष्ट व्हावा. (२) शिक्षण व विवाह यांकरितां प्रत्येक मुलीस आपल्या जनक-घराण्यांतील मिळकतीतून भावाच्या हिस्शाच्या ३ पर्यंत रक्कम मिळावी; व (३) ज्या मुली लग्न करतील, त्यांना आपल्या मिळकतीत हिस्सा असून नये; पण त्यांचे पतीच्या मिळकतीतील अधिकार वाढवावेत.

श्री. बालकृष्ण मार्टिण्डे

प्राचीन भारतीय चित्रकार

*“ The rush of interest in the direction of what are understood as worldly advantages has trampled out the sense of pleasure in the beautiful, and the need of its presence as an element essential to the satisfaction of daily life, which must have been unconsciously felt in ages less absorbed in acquiring wealth for itself alone. In olden times our Art Congresses would have been as needless as congresses to impress on the general mind the advantages of money-making would be in these.” (Plain Handicraft, 1892, in “ Watts”, p. 36). ख्यातनाम चित्रकार वॅट्स यांनी एका विवाक्षित देशाविषयी व कालाविषयी केलेले विधान आपल्या हिंदुस्थानास लागू केले तर त्यातील सत्य कुणालाही पटल्याखेरज राहणार नाही. पाश्चात्य राष्ट्रांना जीवनांत कलेची आवश्यकता उत्पन्न झाल्यामुळे चित्रसंग्रह व चित्रविद्यालये यांची स्थापना करावी लागली; पण भारतीयांना अशा बाह्य कृत्रिम साधनांची जरूरी लागलीच नाही. भारतीयांच्या जीवनांत कला मुरून एकजीव झाली होती. कलेसाठी बाह्य साधनांचा अवलंब करण्याचें त्यांना कारणच पडलें नाही. कला, निसर्गाची आवड आणि सौंदर्य-समीक्षा ही भारतीयांच्या जीवनांत भिवून गेली होती. म्हणूनच प्राचीन काळी आमच्या शिक्षणांत कलांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव केलेला आढळून येतो.

याच दृष्टीने Artistic and Industrial Revival in India या ग्रंथांत श्री. ई. बी. हॅवेलसाहेब यांनी पुढील यथार्थ विधान केले आहे : “ An art which is truly great strikes deep down into national life, and permeates the whole national character. It does not appear only at court-shows and festivals.” (पृष्ठ ५). चित्रकलेचा अभ्यास राजे, राजपुत्र, राजकुमारी, सरदार, सभ्य स्त्रीपुरुष इत्यादि लोक धंदेवाईक चित्रकारांप्रमाणेच करीत असत अशाबद्दल असंख्य उतारे संस्कृत व पाली वाङ्मयांतून काढून दाखविता येतील. यावरूनच प्राचीन काळी चित्रकारांचे दोन वर्ग असलेले वाचकांच्या लक्षांत येतील. पहिला वर्ग हौशी चित्रकारांचा व दुसरा वर्ग धंदेवाईक चित्रकारांचा. आजच्या हिंदुस्थानांत पहिल्या वर्गाचा मागमूसही आढळून येत नाही हें आमचें दुर्दैव आहे. दुसराही वर्ग फारच रोडावला आहे हें सांगावयासच नको. कोणार्ही सभ्य गृहस्थाच्या—नागरिकाच्या—दिवाणखान्यांत आढळून येणाऱ्या साहित्यांत रंग, वर्तिका, चित्रफलक यांचा हटकून समावेश होत असे असा ‘कामसूत्रा’त उल्लेख आहे. ‘पादताडितक’ या ग्रंथांत एके ठिकाणी ‘खिडकीच्या चौकटावर ठेवलेल्या रंगपात्राचा’ केलेला उल्लेख जरी विषयाला सोडून असला तरी त्यामुळे लेखकाच्या सूक्ष्म अवलोकनाचें कौतुक वाटतें. या व अशाच अनेक उताऱ्यांवरून प्राचीन

* प्रस्तुत लेख हा मद्रास येथील Journal of Oriental Research मधील श्री. सी. शिवराममूर्ति यांच्या लेखाचा संक्षिप्त अनुवाद आहे— लेखक

१ कामसूत्र, अध्याय ४-१०

२ पादताडितक, पृष्ठ ३५

७२२

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वाई

प्राचीन भारतीय चित्रकार

काळी भरतखण्डांत नागरिकांच्या जीवनांत चित्र-कलेला केवढें महत्त्वाचें स्थान होतें हेंच सिद्ध होत नाहीं का ?

कलावन्तांचे वर्ग

Evolution in Modern Art या Frank Rutter च्या पुस्तकांत लेखकानें Post-Impressionism in England या प्रकरणाच्या सुरुवातीस Elie Faure चें पुढील वाक्य उद्धृत केलें आहे : “In France, the painter is a workman of art at the service of the man of society. In England the painter is a society man who practises painting as an amateur.” या वाक्यांत गर्भित विनोद असण्याचा सम्भव आहे. तरी पण ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे की फ्रान्स-आणि-इंग्लंडमधील चित्रकार हे धंदेवाईक चित्रकार आहेत. William Morris हा इंग्लंडमधील चित्रकाराला Gentleman Craftsman म्हणून संबोधितो. कारण इंग्लंडमधील चित्रकार हे सामान्यतः विशिष्ट दर्जाच्या श्रीमंत ग्राहकांसाठी चित्रे तयार करीत असतात. याच्या उलट फ्रान्समधील चित्रकार हे कोणत्याहि गिऱ्हा-इकांसाठी चित्रे काढतात. प्राचीन हिंदुस्थानांत या दोन्ही प्रकारचे चित्रकार असत ही मोठ्या अभिमानाची गोष्ट आहे. एवढेंच नव्हे, तर समाजाचा महत्त्वाचा घटक असणारा सभ्य गृहस्थ हा केवळ हौस म्हणून मनोविनोदार्थ चित्रकलेच्या व्यासंगांत रममाण होत असे. चित्रकला म्हणजे आनंदांत काळ व्यतीत करण्याचें साधन-विनोदस्थान-होतें. दुसऱ्या प्रकारचे चित्रकार म्हणजे धंदेवाईक चित्रकार होत. चित्रकलेवरच त्यांचें जीवन-त्यांची माकरी-अवलंबून असे.

चित्रकारांचा दर्जा

भवभूतीच्या उत्तररामचरितांत रामचंद्राच्या आशेवरून लक्ष्मणानें रामचरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगांचें चित्रीकरण करण्याकरतां अर्जुन नांवाच्या चित्रकाराची योजना केल्याचें दाखविलें आहे.^३ जीवनधारणाकरितां ज्यानें चित्रकलेचा आश्रय केला आहे, पण त्या कलेविषयी ज्याला अत्यंत प्रेम नि आदर आहे अशा सभ्य पण धंदेवाईक चित्रकारांचा ‘अर्जुन’ हा एक आदर्श आहे. अर्जुनासारख्या चित्रकारांचे आश्रयदाते म्हणजे राजे, महाराजे, सरदार, श्रीमंत, सुसंस्कृत नागरिक असत. अशा धंदेवाईक नामवंत चित्रकारांचा दर्जा समाजांत बराच वरचा असे. स्थपती आणि चित्रकार यांना त्यांच्या कलेवरील प्रभुत्वामुळे व चारित्र्यामुळे चांगला मान दिला जात असे. बाणाच्या हर्ष-चरितांत पुढील उल्लेख आहे : राजकुमारी राज्यश्री हिच्या लग्नाच्या वेळीं राजवाड्यांत आणि इतर प्रासादांत चित्रे काढावयास सुरुवात करण्यापूर्वी प्रभाकरवर्धनानें स्थपती आणि इतर कलावंत यांना पुष्पमाला, चन्दन, वस्त्रे वगैरे अर्पण करून त्यांची योग्य ती सम्भावना केली. अवान्तिमुन्दरी-कथेमध्ये एका शिल्पकाराचा राजानें स्वतः गौरव केल्याचा अशाच रीतीचा उल्लेख आहे.^४ ‘तिलकमंजरी’मध्ये धनपाल यानेही दिलेल्या उदाहरणांवरून त्या वेळीं श्रेष्ठ कलावन्तांचा सत्कार कसा केला जात असे यांची कल्पना येते. सोमदेवाच्या ‘कथासरित्सागर’ या ग्रंथांत विक्रमादित्याच्या दरबारांतील राजचित्रकार नगरस्वामी याच्या वैभवाचें व दर्जाचें वर्णन केलें आहे. त्याचा दरबारांत दर्जा सामान्तांच्या बरोबरीचा असून त्याला शम्भर गांवांची जहागिर मिळाली होती. त्या मानानें त्याच्या श्रीमन्तीची व वैभवाची कल्पना होण्यासारखी आहे.^५

३ उत्तररामचरित, अंक १.

४ अवन्तिमुन्दरीकथासार, श्लोक ५२-५३

५ तस्येदृशस्य राज्ञश्च नगरस्वामिसंज्ञकः ।

बभूव ग्रामशतभुक् चित्रकृजितविश्वकृत ॥

स द्वयहेन द्वयहेनास्मै राज्ञे प्राप्तुपुत्रिकाम् ।

लिखित्वान्यान्यया रूपभङ्ग्या चित्रकरो ददौ ॥

—कथासरित्सागर, अ. १२२, श्लो. २०, २२

७२३

नं. ३

नवभारत

‘शिल्परत्न’ या महत्वाच्या ग्रंथातील ‘तस्मादेव सदा पूज्यः स्थापत्यादिचतुष्टयः।’ या ओळीवरून वरील विधानाची सत्यता पटते. पण या ठिकाणी एक गोष्ट मात्र लक्षात ठेविली पाहिजे ती ही की, त्या काळी राजे लोक फक्त नामवंत चित्रकारांनाच आदराने व मानाने वागवीत असत. सामान्य चित्रकारांचा दर्जा विशेष चांगला असे, असे नाही. चित्र, शिल्प, सुतारकाम, धातुकाम, नृत्य, संगीत इत्यादि धंदा करणारे लोक जातीने क्षुद्र समजले जात. धंदा म्हणून या कलांचा आश्रय करणाऱ्या ब्राह्मणाला श्राद्धनिमंत्रणाला नालायक समजले जात असे.

प्रतिभाशाली कलावंतांनाच राजदरवारी काम मिळे. राजाकडे आश्रयार्थ आलेल्या चित्रांचे परीक्षण करण्याचे कार्य यांनाच करावे लागे. तत्कालीन शिक्षणात कलांचे अध्ययन आवश्यक असल्याने राजकुमार व राजकुमारी यांना निरनिराळ्या कलांचे शिक्षण देण्यासाठी अशाच प्रतिभाशाली धंदेवाईक कलावंतांची योजना होत असे. त्यामुळे साहजिकच त्यांना समाजात मानाचे स्थान प्राप्त होई. राजकुमार हरिवाहन एका राजकुमारीच्या चित्रामध्ये तिच्या सौंदर्याचे तत्त्वशोधन करीत असता त्याच्या सभोवती चित्रविद्योपाध्याय, कलामर्मज्ञ जमून त्याला साहाय्य करीत होते असे ‘तिलकमंजरीत’ म्हटले आहे. राजदरवारांत राजा नरवाहनदत्त हा चढाओढीत स्वतः प्रतिभाशाली चित्रकारांचा चित्रकलेत पराभव करीत असे. राजकुमारी अवन्तिमुन्दरी आणि तिच्या सख्या, राजकुमार चन्द्रापीड (चित्रकर्मणि कौशलमवाप। कादम्बरी, पृष्ठ १५०), राजकुमार हरिवाहन (विशेषतश्चित्रकर्मणि वीणावाधे च प्रवीणतां प्राप। तिलकमंजरी, पृष्ठ ६५), इत्यादींच्या प्रत्यक्ष

उदाहरणांवरून त्या काळी कलांना किती महत्त्व असे याची सत्यता पटेल. निरनिराळ्या कलांचे अध्ययन हा शिक्षणापैकी महत्वाचा भाग असल्याने या कलांना आणि कलावंतांना चांगलाच राजाश्रय असे. कविकुलगुरु कालिदास यांच्या ‘मालविकाग्निमित्र’ या नाटकांत नाट्याचार्याच्या बरोबरीने चित्राचार्याचे महत्त्वपूर्ण उल्लेख आहेत. चित्राचार्याने राजवाड्याच्या भिन्तीवर राणी आणि तिचा परिवार यांचे यथार्थ चित्र रंगविले होते असे स्पष्ट म्हटले आहे. ‘विद्वशालभाञ्जिका’ या नाटकांत चित्रमन्दिराच्या भिन्तीवर काढलेल्या चित्रांचा उल्लेख असून त्या ठिकाणी विदूषक चित्रकारांचा बहुवचनांत उल्लेख करतो हे विशेष होय. ‘उदयमुन्दरीकथा’ या ग्रन्थांत विद्वविजय नांवाचा कुशल चित्रकार राजदरवारी असल्याचे नमूद केले आहे. प्रतिष्ठान नगरीचा राजा पृथ्वीरूपाच्या दरवारांत कुमारदत्त नांवाचा एक उत्कृष्ट चित्रकार होता. त्या काळी एका दरवारांतून दुसऱ्या दरवारांत चित्रकारांची ये-जा होत असे. एवढेच नव्हे तर उदयमुन्दरीकथेत एके ठिकाणी योजलेल्या ‘प्रतिचित्रकरम्’ या शब्दावरून निरनिराळ्या नगरांतून अनेक चित्रकार तेथे रोज येत जात असत असे दिसते. कथासरित्सागरांत एके ठिकाणी कनकवर्ष नगरीच्या राजवाड्याबाहेर रोलदेव नांवाचा विदर्भ देशचा अपूर्व चित्रकार आल्याची वर्दी आहे. यावरून त्या काळी चित्रकार स्वतःच्या कलाकृतींचे प्रदर्शन करून राजाश्रय मिळावा म्हणून निरनिराळ्या राजदरवारांतून हिंडत असत असे दिसते. कित्येक प्रसंगी राजे लोक प्रतिभाशाली चित्रकारांना आपणहून आदराने पाचारण करून त्यांचेकडून चित्रे काढवून घेत असत. राज्यश्रीच्या लग्नाच्या अगोदर राजवाड्याच्या भिन्तीवर चित्रे

६ नरवाहनदत्तः स ह्येपयन् वरचारणान्।

तस्यां प्रियायां नृत्यन्त्यां सर्वातोद्यान्यवादयत् ॥

जिगाय चागतान् दिग्भ्यो विविधान् पण्डितास्तथा।

गजाश्वरथसस्त्रास्त्राचित्रपुस्तादिकोविदः ॥

—कथासरित्सागर, लंबक ६, तरंग ८, श्लो. १७१-७२

७ कथासरित्सागर, लंबक ९, तरंग १, श्लोक १२३.

७२४

प्राचीन भारतीय चित्रकार

काढण्यासाठी देशेदेशींच्या चित्रकारांना बोलविले होते असे हर्षचरितांत लिहिले आहे. अशा नामवंत कलावंतांना राजदरबारांत मानाचे स्थान मिळत असे हे सांगावयास राजशेखराच्या काव्यमीमांसेचा आधार घेण्याची विशेष जरूरी आहे असे मला वाटत नाही. अर्थात ही मानाची व वैभवाची खेरात धंदेवाईक पण प्रतिभाशाली, ख्यातनाम चित्रकारांच्या वाढ्यास येई.

काही कालानंतर चित्रकारांचा दर्जा खूपच खालावला. सामान्य कलावंतांना समाजांत मुळीच मान नसे. कारण हे कलावंत आपले आयुष्य अत्यंत निकृष्टावस्थेत घालवात असत. वेश्यांच्या घरी जीवन घालवून त्यांच्या सेवेसाठी यांची कला खर्ची पडत असे. मृच्छकटिकाच्या काळासुद्धा सामान्य कलावंत आपल्या कलाचा उपयोग पापान्त सौंदर्य नि आकर्षण निर्माण करण्याकडे करीत असत. परंतु सर्व प्रतिभाशाली चित्रकार अशा स्त्रियांच्या पाशांत सांपडल्याचे उदाहरण आढळून येत नाही. आपले दोन प्रियकर फासे खेळण्यांत रंगून गेले आहेत, अशा अर्थाने चित्र एक प्रौढ वेश्या काढीत असल्याचा उल्लेख 'पादताडितक' या ग्रंथांत आहे. यावरून वेश्यागृहांत या कलेचा चांगलाच प्रसार झाला होता असे दिसते. एवढेच नव्हे तर शिव-स्वामीसारख्या नामांकित चित्रकारांनी कुसुमावतिका या वेश्येवर प्रेम करावे या घटनेवरून या कलावंतांची नैतिक दृष्ट्या कशी हानि होत चालली होती याचे प्रत्यंतर येते. वेश्यांच्या घरांत चित्र-कलेचा शिरकाव होण्याचे मुख्य कारण 'आलेख्यादौ व्यसनं वैदग्ध्यख्यातये न तु विनोदाय' असे दामोदरगुप्ताने 'कुट्टनीमता' मध्ये स्पष्ट म्हटले आहे. आणि

क्षेमेन्द्राच्या वेळेस तर चित्रकारांचा एवढा अधःपात झाला होता की त्यांच्यावर समाजांत उघड उघड रतिनिं निंदेचे प्रहार होत असत. त्या काळी या धंदेवाईक कलावंतांची अधोगति एवढी झाली होती की त्यांच्या वर्तणुकीवरून व त्यांचे वेश्यागृही सतत वास्तव्य यावरून त्यांना क्षेमेन्द्राने घोडेस्वार आणि महात यांच्या मालिकेत गोवले आहे. पण असले उल्लेख एकत्रित करून चित्रकारांच्या अधोगतीचे चित्र रंगविणे म्हणजे दुसऱ्या टोकाला जाण्यासारखे आहे. कलावंतांची नैतिक अधोगति झाली होती असे क्षणभर कबूल केले तरी त्यावरून त्यांच्या कलेचे हनित्व मुळीच सिद्ध होत नाही. याच्या उलट त्या कलावंतांची कला वरच्या दर्जाची होती असेच उल्लेख विपुल आढळतात. मी तर असे म्हणून की, चित्रकलेचे लोण समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत सुद्धा जाऊन पोहोचले होते. यांत चित्रकलेच्या गौरवाचाच भाग अधिक नाही का? कलावंतांचे खरे कसब हातांत असते— 'करेषु शिल्पवताम्' हे क्षेमेन्द्राने सुद्धा कबूल केले आहे. चित्रकारांच्या शब्दसंग्रहांत हस्तोच्चय या शब्दाचे मोठे महत्त्व आहे. हस्तोच्चय म्हणजे 'कुशल हाताने तयार केलेली उत्कृष्ट कलाकृति' होय.

आतांपर्यंत वर केलेले विवेचन मुख्यतः चांगल्या चित्राचार्यांना लागू पडणारे असे आहे. पण पूर्वीपासून आपल्या समाजांत रसिकांनी दुर्लक्षिलेले व समाजाने उपेक्षिलेले अगदी खालच्या दर्जाचे चित्रकार आहेत. श्यामिलक या चित्रकाराचा उल्लेख 'डिण्डी' या शब्दाने करतो. तत्कालीन कलाभिरु जनता या चित्रकारांच्याकडे आणि त्यांच्या कलेकडे कोणत्या दृष्टीने पाहात याचे वर्णन केले आहे. वाजारी

८ नीचस्तुरगारोहो हास्तिपकः खलतरोऽथवा शिल्पी। वाञ्छितसकलजनानां तासामपि वल्लभो भवति॥

—कलाविलास, ४, १४

९ स्कन्धतटे सुभटानां हृदये वाणिजां करेषु शिल्पवताम्।

गल्पपत्रांगुलिभंगे छात्राणां स्तनतटेषु तरुणीनाम्॥

—कलाविलास, ७, ३१

१० एष खलु प्रद्युम्नदेवायतनस्य वैजयन्तीमभिलिखति। एतडिण्डित्वं नाम भोः। डिण्डिनो हि नामैते नातिविप्रकृष्टा वानरेभ्यः। भोः किञ्च तावदस्य डिण्डिकेषु प्रियत्वम्। डिण्डिनो हि नाम—

आलेख्यमात्मलिखिभिर्गमयन्ति नाशं। सौधेषु कूर्चकमपीमलमर्पयन्ति।

आदाय तीक्ष्णतरधारमयोविकारं। प्रासादभूमिषु युगक्रियया चरन्ति॥

—पादताडितक, पृष्ठ २१

७२५

नवभारत

कलावंताहून यांची योग्यता कमी असे असे 'पाद-
ताडितका'वरून दिसते. जुनी चित्रे, निशाणे वगैरे
दुरुस्त करण्यासाठी या चित्रकारांची योजना होत
असे. या कार्यात जुनी चित्रे दुरुस्त होणे दूरच,
पण निदान होती तशी झाली तरी मेहेरबानी
म्हणावयाची असाच प्रकार होई. बहुतेक चित्रे
अधिकच बिघडली जात असत. या ठिकाणी हॅवेल-
साहेबांच्या मार्मिक पण उपरोधी टीकेचे स्मरण होतं.
वेरुळसारख्याच अनेक प्राचीन कलाकृती शाबूत
राहाव्यात म्हणून सरकारकडून जी खबरदारी घेण्यांत
येत आहे, तीत अगदी सामान्य प्रतिभेच्या कला-
वंतांची योजना केली जात असल्यामुळे त्या
प्राचीन कलाकृतींचे जसे संरक्षण व्हावयास पाहिजे
तसे ते होत नाही. त्यातूनही समाधानाची गोष्ट
एवढीच की, "We no longer desecrate and
destroy the masterpieces of the Moghuls
and the monuments of ancient India. We
patch them up and try to admire them."
प्राचीन कालाच्या मूर्तिभंजकांकडून मूर्ती फोडून जे
नुकसान झाले असते त्यापेक्षा या लोकांच्या हातून
होणारे नुकसान किंचित् कमी आहे हे खास !

आजकालमुद्दा अशा बाजारी चित्रकलेची वाढ
झपाट्याने होत असलेली आढळून येते. जर्मनीहून
छापून येणाऱ्या श्रीकृष्ण व रामचंद्र यांच्या आयुष्या-
तील चित्रांत खऱ्या कलेचा मागमूसही आढळून
येत नाही. उलट अनेक रंगांची खेरात करून
सामान्य जनांच्या दृष्टीला फसविण्याचीच कला यात
दिसून येते. अशाच तऱ्हेचे बाजारी चित्रकार त्या
काळांमुद्दा लक्ष्मीची चित्रे रेखाटून आपले पोट
भरीत असत. भडक रंग आणि किचकट नक्षीकाम

यांच्या संगमांत चित्रवस्तूंचे चुकीचे आलेखन दड-
विण्याचे कसे यत्न केले जात असत याचे श्यामिल-
काने यथार्थ वर्णन केलेले आहे.^{११} पण धंदेवाईक
कलावंतांच्या कलाचातुरीचे पुढील उदाहरण प्रशंस-
नीय आहे : एकदां महामल्लपुरांतील देवालयांतील
विष्णूचा हात मोडला होता. त्या ठिकाणी शिल्प-
काराने नवीन दुसरा हात तयार करून बसविला.
जोडलेल्या हाताचा सांधा सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्या
मार्मिक कलाभिज्ञाला मुद्दां ओळखू येत नव्हतां.^{१२}
हे कौशल्य पाहून सारी राजसभा आश्चर्यास्तमित
झाली असावी यांत नवल नाही. ही गोष्ट धंदेवाईक
कलावंतांची झाली. हौशी कलावंतहि याच तोडीचे
असत. शाकुंतलाच्या सहाव्या अंकांत सानुमतीचे
'अहो ! राजर्षेर्वर्तिकानिपुणता ! जाने मे सखी अप्रतो
वर्तत इति।' हे उद्गार माझ्या वरील विधानास
बळकटी आणतात.

चित्रकारांची स्वभाववैशिष्ट्ये

शूद्रकाने मृच्छकटिकांत रंगपात्रांनी वेष्टिलेल्या,
निरनिराळ्या रंगांत वर्तिका बुडविणाऱ्या चित्रकाराचे
शब्दचित्र मोजक्या शब्दांत पण किती बहाराचे
वठविले आहे ! कृष्णचित्रे (Silhouettes) व पत्र-
च्छेद-चित्रे (paper-cut pictures) तयार करण्यांत
जणू काय आपण गढून गेलो आहोत असा चित्र-
काराचा अभिनय करणाऱ्या व हातांत पत्रकर्तरी
घेतलेल्या भट्टपुत्राचे उदाहरण कुट्टनीमतांत आहे.^{१३}
श्रीर्षाच्या 'नैषधीयचरित'त एक वृद्ध चित्रकार
एक सुंदर चित्र रंगवीत आहे आणि चित्र चांगले
वठल्याबद्दल समाधान वाटून आनंदाने मस्तक
डोलवीत आहे असे वर्णन केले आहे.^{१४} या स्वभाव-

११ वर्णानुरूपीस्वल्पाचारुषो लक्ष्मीमिवालेख्यपटे निविष्टाम् ।
सापह्नुवा कामिषु कामवन्तोऽरूपां विरूपामपि कामयन्ते ॥

मामल्लपुरम् येथील शिल्पावरून लक्ष्मीची लोकप्रियता फार होती या विधानास बळकटी येते.

१२ अवन्तिमुन्दरीकथासार, श्लोक ५२, ५३

१३ पत्रच्छेदमजानञ्जानन् वा कौशलं कलाविषये ।

प्रकटयति जनसमाजे विभ्राणः पत्रकर्तरी सततम् ॥

१४ नैषधीयचरित १८, १२

—पादताडितक, पृष्ठ ३१

—कुट्टनीमत, श्लोक ७४

प्राचीन भारतीय चित्रकार

वैशिष्ट्यावहलचे उल्लेख श्रीहर्षाच्या 'रत्नावली'त, क्षेमेन्द्राच्या 'बृहत्कथामंजरी'त आणि हेमचन्द्राच्या 'कुमारपालचरितां'त अनेक आढळतात.

शाकुन्तल, रत्नावली, दशकुमारचरित इत्यादि ग्रंथांतील आधारांवरून त्या काळीं चित्रकार रंग, वर्तिका आणि इतर चित्रोपयोगी साहित्य ठेवण्यासाठी पेट्या (समुद्रक) वापरित असत असे दिसते. 'तिलकमंजरी', 'उदयसुन्दरी' इत्यादि ग्रंथांत, त्या वेळचे चित्रकार आपापलीं चित्रें रेशमी पुढ्यांत मोठ्या काळजीपूर्वक ठेवीत असत, असे उल्लेख आहेत. आपल्या चित्रांवर केलेल्या टीकांचें चित्रकार खेळाडूपणानें स्वागत करित असत एवढेंच नव्हे तर मार्मिक रसिकांना आपल्या चित्रांतील गुणदोष दाखविण्यासाठी सुद्धा आवाहन देत असत.^{१४} स्वतः काढलेल्या चित्रांवर त्यांचें एक विशिष्ट प्रकारचें प्रेम-आत्मीयता-असे.^{१६}

अभ्यासासाठी नमुन्याचें आलेखन (experimental sketch) करण्याची त्या काळीं चित्रकारांची पद्धति होती. अशा तऱ्हेचे हस्तलेख तयार केल्यावरच मोठमोठ्या चित्रांचे आलेख्य तयार करित असत. नैपथीयचरितांत श्रीहर्षानें हस्तलेखाचे अनेक उल्लेख केले आहेत. आणि त्यावरील नारायणाच्या टीकांत त्यांचे अर्थ किती सुरेख रीतीनें व्यक्त केले आहेत! दामोदरगुप्तानें 'कुट्टणीमतां'त 'वर्णक' या शब्दाची योजना केली आहे.^{१७} 'वर्णक' म्हणजे नक्की हस्तलेख अथवा सूत्रपातरेखा नव्हे; तरी

पण दोन्हींचाही बराचसा अंश वर्णकांत असतो. वर्णक म्हणजे तयार होणाऱ्या चित्राचें स्वरूप समजण्यासाठी केलेला छोटासा नमुना होय. एक टीकाकार वर्णकाचा अर्थ 'अनुकरणार्थम् मूलभूतं चित्रम्' असा करतो. वर्णकाची तुलना रसिकन्या determinant sketch वरोबर करता येईल. या चित्रावरून (being the expression of concluded operations of mind drawn slowly, not so much a sketch as a map.) प्रथमच्या वर्णकाची अथवा determinant sketch ची कल्पना येईल. या वर्णकाचा अथवा वर्णिकाचा संस्कृत वाङ्मयांत अनेक ठिकाणी उल्लेख आढळतो.

चित्र-उन्मीलन म्हणजे चित्रांत जिवकळा ओतणें. चित्रांतील व्यक्तींचे नेत्र रेखाटणें, पापण्या काढणें इत्यादि गोष्टी चित्रकार नेहमीं शेवटीं करित असे. चित्र पुरें करतांना, चित्रावर शेवटचा हात फिरवितांना या गोष्टी रेखाटण्याची प्रथा असे. राजानक रत्नाकराच्या 'हरविजय' ग्रंथातील एक उल्लेख या दृष्टीनें अत्यन्त महत्त्वाचा आहे.^{१८} आपापलीं निवास-स्थानें सोडून पळून गेलेल्या शत्रु-राजांच्या राज-वाड्यांतील भिन्तीवरील चित्रांविषयींचा तो उल्लेख आहे. भिन्तीवरील तीं चित्रें जवळजवळ पुरीं होत आलीं होती. फक्त त्यांवर चित्रकाराचा शेवटचा हात फिरावयाचा राहिला होता. त्यामुळें नेत्ररेखनाच्या अभावानें तीं चित्रें अनुन्मीलितच राहून गेलीं

१५ 'कुमार ! अस्ति किञ्चिद्दर्शनयोग्यमत्र चित्रपटे रूपम् ? उद्भूतरूपः कोऽपि दोषः वा नातिमात्रं प्रतिभाति । अध्याप्यनुपजातपरिणतिश्चित्रविद्यायां शिक्षणीयोऽहमखिलशास्त्रपारंगेण महाभागेन हति ।'

—तिलकमंजरी, पृष्ठ १३५

१६ आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मना लिखितम् ।

स्वयमेव कैवलमसौ पश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मा ॥

—स्वात्मनिरूपण, श्लोक १५

१७ कुट्टणीमत, १७७

१८ यस्याभियाति भवनेध्वसमाप्ताचित्र-संभाराभित्तिपुरुषा मलिनीभवन्तः ।

उन्मीलनावसरशून्यदशः समिद्धां दध्युर्दिवानिशमिव श्रियमव्यवस्थाम् ॥

—हरविजय, १६, ६५

७२७

नवभारत

होती! राजानक अलक या टीकाकाराने यावर केलेली टीका मार्मिक आहे.^{१९}

त्या वेळचे सामान्य चित्रकार, प्रतिभाशाली चित्रकारांच्या उत्कृष्ट चित्रांचे अनुकरण—नक्कल—करीत असत असे 'मृच्छकटिका'वरून दिसते. अर्थात् चांगल्या चित्रांच्या नकला केल्यास विशेष विघडते असे नाही. पण ही प्रथा सर्वथा चालू होती असे नाही. नलचम्पूकार लिहितात की, 'चित्राचे विषय आणि प्रसंग महाभारतातील शब्दचित्रांप्रमाणे अनन्त आहेत', आणि चित्रांत मुख्यतः चित्रकारांच्या अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षम अशा बुद्धीलाच प्राधान्य आहे. असे जरी असले तरी तिच्या अभिव्यक्तीला अभ्यासाची जोड नसेल तर त्या प्रतिभेचे तेज पडणार नाही. आजच्याप्रमाणेच चित्रकलेचे नियम झुगारून देऊन अभूतपूर्व चित्रे रेखाटणारे प्रतिभाशाली चित्रकार (१) त्या काळीहि होते. अशा चित्रकारांना चित्रकलेच्या प्रान्तांत अभ्यासाशिवाय हवा तो गोष्टळ घालता येऊ नये म्हणून चित्रकलेचा प्राथमिक शास्त्रीय अभ्यास आवश्यक होता. आणि तेवढ्याचसाठी 'चित्रसूत्रा'ची आवश्यकता होती. या चित्रसूत्राच्या अभ्यासाने अगदी सामान्य बुद्धीचा चित्रकार सुद्धा यांत्रिक पद्धतीने कां होईना पण ओळखू येतील अशी बऱ्यापैकी चित्रे काढू शकत असे. अर्थात् अत्यंत प्रतिभाशाली चित्रकारांना या नियमांचे बंधन नसे हे सांगायचास पाहिजे असे नाही. तरी पण असले प्रतिभाशाली चित्रकार चित्रकलेच्या मूलभूत तत्वांचे उलंघन न करता विविध प्रकारची व विविध पद्धतीची चित्रे काढीत असत. 'कुट्टणीमता'ने ज्या 'चित्रसूत्रा'चा उल्लेख केला आहे, त्या ग्रंथाचा नक्की बोध होत नाही. परंतु दामोदरगुप्ताचा काळ आणि ग्रंथावरून अभ्यास करण्याची ती पद्धति पाहिली म्हणजे 'विष्णुधर्मोत्तरा'-मधील चित्रसूत्राचा कुट्टणीमताने उल्लेख केला असण्याचा अधिक संभव संभवतो. विष्णुधर्मोत्तराची रचना गुप्तकालांत झाली असावी असे Dr. Stella Kramrisch यांचे मत आहे. शिवाय 'चित्रसूत्र' या नावाचा अजून एकहि ग्रंथ उपलब्ध झाला नाही.

तेव्हा 'विष्णुधर्मोत्तरा'मधील चित्रसूत्राचे अभिप्रेत असावीत असेच धरून चालण्यास हरकत नाही.

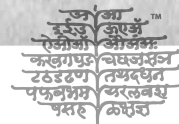
प्रतिभाशाली चित्रकारांच्या चित्रांचा अनुकार करणे ही कांही काळपर्यंत तरी इष्ट अशीच गोष्ट आहे. पण त्याचा उपयोग जरूरीपुरताच व योग्य तेवढाच करावयास पाहिजे. कुणाचाहि अनुकार करावयाचा नाही असे ठरविले तर कोणत्याहि केलेला बाल्यावस्थेच्या पुढे पाऊल टाकता येणेच शक्य नाही. पूर्व कलावंतांच्या ऋणाशिवाय का चित्रकार उदयास येत असतो? पहिल्या ज्ञानाच्या मदतीनेच प्रगतीचे पाऊल पुढे पुढे पडत असते. पूर्वज्ञानाच्या अनुकारातून नवीन ज्ञानाचा उदय होतो. आज जगाची उत्क्रांति यामुळे झालेली आहे. तेव्हा कांही विशिष्ट काळपर्यंत अनुकार करणे हे चित्रकारांस हितावह होते. सुप्रसिद्ध कलावंत Sir Joshua Reynolds हे आपल्या सहाव्या व्याख्यानांत लिहितात

"But to bring us entirely to reason and sobriety, let it be observed that a painter must not only be of necessity an imitator of the works of nature, which alone is sufficient to dispel this phantom of inspiration, but he must be as necessarily an imitator of the works of other painters. This appears more humiliating, but is equally true, and no man can be an artist, whatever he may suppose, upon any other terms." असे जरी आहे तरी यापासून कित्येक वेळेला अतिरेकामुळे प्रातिभेचा नाश होऊन यांत्रिकता निर्माण होण्याचा संभवहि बराच असतो. प्राचीन चित्राचार्यांच्या चित्रांचे अर्थशून्य अनुकरण व नक्कल करण्याच्या प्रथेबद्दल कॉन्स्टेबल हा Archdeacon Fisher याला एका खाजगी पत्रातून लिहितो—"The art will go out; there will be no genuine painting in England in thirty years. This will be owing to pictures driven into the empty heads of the junior artist

१९ यस्याखिवेदमस्वर्धसम्पन्नाश्चित्रपुरुषा इष्ट्युन्मीलनाभावादस्थिरा लक्ष्मीमचिन्तयन् ।

७१८

अनुक्रमिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशालामंडळ, वाई

प्राचीन भारतीय चित्रकार

by their owners, the directors of the British Institution, etc." चित्रकलेच्या वाल्यावस्थेत निसर्ग हाच चित्राचार्या-चा गुरु-आदर्श-होता, त्यावेळीं चित्रे हीं उदात्त नि अधिक परिणाकारक होती. पुढें कालांतरानें Raphael व Claude अशासारख्यांचीं चित्रे आदर्श म्हणून समजू लागले. त्यांच्या पद्धतीच्या साहाय्या-नेच चित्रकारांची प्रतिभा नव्या अपूर्व वस्तू निर्माण करूं लागली. पण आजची स्थिति काय आहे? "Could you but see the folly and ruin exhibited at the British Gallery, you would go mad. Vander Velde, and Gaspar Poussin, and Titian are made to spawn multitudes of abortions; and for what are the great masters brought into this disgrace? Only to serve the purpose of sale. Hofland has sold a shadow of Gaspar Poussin for eighty guineas, and it is no more like Gaspar than the shadow of a man on a muddy road is like himself." इतक्या कडक शब्दांत टीका करणारा कॉन्स्टेबल सुद्धा पुढें मुद्दाम टीप देऊन हा दोष British Institution ला देत नाही; सवलतीचा दुरुपयोग करणाऱ्यालाच तो अपराधी ठरवितो. हेतुशून्य व यान्त्रिक पद्धतीनें नकला करण्याच्या या संवर्षाबद्दल रस्किन आपल्या Political Economy of Art (Lecture II, Accumulation) या ग्रंथांत लिहितो: "All copies are bad; because no painter who is worth a straw ever will copy. He will make a study of a picture he likes for his own use, in his own way, but he won't and can't copy."

सामान्यतः कलाकृति पूर्ण करण्याच्या बाबतींत कलावंत आळशी दिसतात, या विधानाला प्राचीन काळचे कलावंत अस्वाद होते असें नव्हे. आणि

म्हणूनच क्षेमेन्द्र हा अशा कलावंतांना 'कालचौर' असें संबोधून हसतांना दिसतो.^{२०} क्षेमेन्द्राच्या कालापर्यंत चित्रकार आणि इतर कलावंत हे कला-दृष्ट्या नसले तरी नैतिकदृष्ट्या बरेच घसरगुंडीला लागले होते. शिवाय या आळशीपणांत भर पडण्याचें दुसरेंही एक कारण आहे. त्या वेळीं रोजच्या कामाबद्दल रोज मुशाहिरा मिळत असे. वस्तुपालाच्या आज्ञेवरून तेजपालानें अबूच्या पहाडावर जें अपूर्व सुंदर देवालय निर्माण केलें त्या वेळच्या प्रसंगाचें मोठें मार्मिक वर्णन 'वस्तुपाल-प्रबंध' या ग्रंथांत केलेलें आढळतें. अर्थात् ही मानवी प्रवृत्ति सार्वकालीनच आहे. कलावंतांच्या विशिष्ट संवर्षाचें जें बारीक वर्णन केलें आहे तेंही वाचनीय आहे. या कामावर देखरेख करण्यासाठीं शोभनदेव या कलावंताची योजना केली होती. ऊदल नांवाच्या गृहस्थाच्या ताब्यांत पैसा देऊन तो योग्य कारण पाहून हवा तेवढा खर्च करण्याची त्यास परवानगीही देऊन ठेविली होती. एकदां तेजपाल धोलक गांवाला गेला असतां ऊदल त्यास लिहितो, "सारे कामगार काम करीत नाहीत, विनाकारण वेळ दवडतात, अगोदर पैसे मागतात. पैसे दिले कीं खर्चून बसतात व परत पैशाची मागणी करतात." उदार अंतःकरणाचा तेजपाल यावेळीं उत्तर लिहितो- "या कलावंतांना पैसे पुरविण्याच्या बाबतींत कुणपणा करूं नका. त्यांना हवे असतील तेवढे पैसे द्या." एकदां देवालायाचें काम जवळ जवळ संपूर्ण होत आलें असतांना आपली कलामर्मज्ञ पत्नी-अनुपमा-हिच्यासह तो तिथें आला होता. मंदिरांतील काहीं प्रेक्षणीय स्तंभ अजूनहि बसविण्यांत आले नव्हते. अनुपमेनें त्याचें कारण विचारतां शोभनदेव म्हणाला- "या डोंगराची हवा अत्यंत थंड आहे. आमच्या स्नानाची व जेवणाची थोडीफार गैरसोयीहि होत आहे." शोभनदेवाच्या बोलण्याचा आशय अनुपमेच्या लक्षांत येण्यास वेळ लागला नाही. तिनें

२० प्रत्यहवेतनयुक्ताः कर्मसु ये कारुशिलिनो धूर्ताः।

विलसन्ति कार्यविघ्नैर्विज्ञेयाः कालचौरास्ते ॥

—कलाविल १०, २५

७२९

अनुक्रमिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

नवभारत ७५
अमृतमहोत्सवी
वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

रात्रपाळीसाठी व दिवसपाळीसाठी निरनिराळे काम-गार लावण्याची योजना सुचविली आणि प्रत्येक कामगाराला भरपूर विश्रांति व गोड पक्वान्ने मिळण्याची सोय केली. याचा परिणाम योग्यच झाला. या अपूर्व मंदिराचे कार्य उत्कृष्ट रीतीने शेवटास गेलं. आजही हे मंदिर साऱ्या भरतखंडाचे अभिमानाचे स्थान होऊन बसले आहे. बाहेरून जरी कलावंत आळशी दिसले तरी त्यांची कल्पनाशक्ति सारखी कार्य करीत असते. कोणतीही कलाकृति क्षणार्धात निर्माण होऊ शकत नाही. तिच्यामागे पुष्कळ वर्षांची मूक तपश्चर्या उभी असते. कलावंताची प्रतिभा अविरत उद्यमशीलच असते. तिला विश्रांतीची कल्पनाही नसते. पण अशा कलावंतांचे हात प्रत्यक्ष हालचाल करीत असल्याचे दिसत नाही. एवढ्याचवरून आपण त्यांना निष्क्रिय समजणे चूक नाही का होणार ? याच वेळी लिओनार्डोच्या आयुष्यातील एका प्रसंगाची मला आठवण होते. मिलनमध्ये असतांना, लिओनार्डो Last supper (अन्त्य भोजन) हे जगप्रसिद्ध चित्र रंगवित होता. आपल्या गुरूशी कृतघ्न घेऊन त्याचे नांव कोण सांगेल हे समजण्यासाठी सर्वजण आतुर होऊन बसले आहेत, असा तो देखावा होता. लिओनार्डो हा प्रतिभाशाली चित्रकार असला तरी जलद गतीने चित्रे रंगवू शकत नव्हता; त्याला लागणारा विलंब 'प्रायर'ला सहन झाला नाही. त्याने ड्यूझवळ चुगली करून चित्रकारास कानापिचक्या देण्याबद्दल ड्यूकचे कान भरले. ड्यूकने वेळ साधून चित्रकारास विलम्बाचे कारण विचारले. लिओनार्डो शांतपणे उत्तरला- 'चित्र रंगविण्यापूर्वी चित्रकाराला खूप विचार करावा लागतो. आतां फक्त दोनच आकृती आणि त्यांतही फक्त चेहेरेच रंगविण्याचे राहिले आहेत. येथेचं मुख कसे रंगवावं याची मला अजून कल्पनाच सुचत नाही. दिव्य दैवी सौंदर्य कसे व्यक्त करावं याबद्दल मी मूढ होऊन गेलो आहे. जो दुसरा चेहरा मला त्रास देत आहे तो ज्यूडासचा होय. आपल्या गुरूने आपल्यावर उपकारांचे ढोंगर रचले असतां कृतघ्न होणाऱ्या ज्यूडासचे मुख कसे असेल, ही कल्पना-

सुद्धा अजून अकल्पनीयच राहिली आहे. पण वेळ वांचविण्यासाठी मी आतां उगीच विचार करण्यांत वेळ न घालवितां ज्यूडासच्या ठिकाणी 'प्रायर'चा चेहेराच काढतो झाले !' या उत्तराने ड्यूक पोट दुखेपर्यंत हंसला. मग ड्यूकने प्रायरला तंबी देऊन लिओनार्डोस त्याच्या स्वेच्छेप्रमाणे काम करण्यास पूर्ण मुभा देण्याबद्दल बजाविले. (The Outline of Art by Sir William Orpen, पृष्ठ ६०-६१). प्रतिस्पर्धी चित्रकाराने आव्हान दिल्याने चित्रकाराच्या कौशल्याची परिसीमा व्यक्त होत असे. अशा वेळी चित्रकार वेडाने भारावल्यासारखा काम करीत राहून आपल्या प्रतिभावाने अपूर्व सृष्टि निर्माण करण्याची पराकाष्ठा करीत असे. अशा प्रसंगी त्याची कला कसास लागून प्रकर्षाने पल्लवित होई.

आतांपर्यंत वर भारतीय चित्रकारांच्या स्वभाव-धर्माचे थोडेकार वर्णन केले आहे, त्यांत एक गोष्ट मात्र विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही की त्या चित्रकारांना आजच्यासारखे प्रसिद्धीचे वेड नव्हते. त्या चित्रकारांनी आपल्या कलाकृतीवर आपल्या नांवाचा निर्देश मुळीच केलेला नाही त्यांच्या कलाकृतीच्या मागे आध्यात्मिक हेतु असे. त्यांची प्रत्येक कृति ही भक्तिभावाने परमेश्वराच्या चरणी अर्पण केली जात असे. ही धार्मिक भावना मुळाशी असल्याने त्या कृतीतून एक प्रकारचे धार्मिक वातावरण आढळून येई. कला हा एक प्रकारचा योग असून या योगाच्या साधनेने परमेश्वराची प्राप्ति करून घ्यावयाची असते हे प्राचीन चित्रकार विसरू शकत नसे. भगवत्पाद श्रीशंकराचार्य यांनी एका श्लोकांत हेच सांगितले आहे की शिल्प (यांतच सर्व ललितकलांचा समावेश होत असे) आणि इतर सर्व मानवकृती या सर्व परमेश्वराच्या सेवेसाठी व्हावयास पाहिजेत. ते म्हणतात :

जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचना
गतिः प्रादाक्षिप्यक्रममशनाद्याहुतिविधिः ।
प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मापणदशा
सपर्यापर्यायस्तव भवतु बन्धे विलसितम् ॥

—सौंदर्यलहरी, २७

घे रूप आतां !

आम्ही केला यज्ञ   केली तपश्चर्या
आहुति दिली   रक्ताची देहांची
शतके विरलीं
अनंतत्वांत.

भारावले डोळे   वाट पाहुनि
दमल्या नेत्रांच्या   शिणल्या बाहुल्या
स्थिर जाहल्या.

आणि एकदांचि   पातलीस तूं
आलीस तूं; पण.....
हाडे पदतलीं   चूर्ण करीत
गळ्यांत घालून   छिन्नविच्छिन्न
दशहस्तांतील   शिराविना देह
डमरू वाजे   नरमुंडमाला
अणूअणूत   अखे रक्तस्नात
पातलीस तूं   तांडव घुमे
घोरसंग्राम.   घोरसंग्राम.
आलीस पण.....
तूं महाकाली !

* * *

पुनः झाला यज्ञ   आहुत्या अमोल
आतां तरी घे   पृथ्वीमोलाच्या
स्तब्ध बाहुल्या   घे रूप दुजें
घे रूप दुजें.

ये उधळित   मंगलाक्षता
आण हातांत   शांत नंदादीप
बालसूर्यांचें   हास्य विलसुं दे

नवभारत

तेजस्विनी, तुझ्या कमलमुखीं
भालप्रदेशीं उगवो सूर्य कुकुमतारा.
धे रूप दुजे—
हिरवा शालू लेवून घेऊन सौभाग्यलेणीं
अक्षय्य घुमव वांसरी सूर
प्रेम-नृत्याचे
आणि फुलू दे पदतलीं तुझ्या
तार्जीं तार्जीं सुमें
नवजीवनाचीं
ज्यांत भरलीं—
निरामयसत्त्व सुवाससौन्दर्य
अदम्य मानव्य
मांगल्य नव्हाळीं
धे रूप आतां—
सौभाग्यलक्ष्मीचें*

—य. द. भावे

* 'आर्द्रा' या आगामी काव्यसंग्रहांतून.

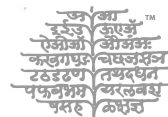
ते के न जानीमहे !

अन्याच्या विपरीतशा अनुभवें घेती धडा, सुद्ध ते
जे कां स्वानुभवें स्वदोष त्यजिती, सामान्य ते जाणते
ठेंचा खाउनिही सुधारति न जे, ते मूर्ख वेडे खुले
होती 'चीत' परी 'जितं' म्हणविती ते कोण कीं नाकळे ॥

—च. अ. भोगडे, सोलापूर

७३२

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वाई

मार्क्सच्या भौतिक इतिहासवादाचा आद्य जनक

इतिहास हें शास्त्र आहे की कला आहे हा वाद केव्हांच मार्गे पडला असून इतिहास हें एक शास्त्र आहे हें सर्वमान्य झाले आहे. इतिहासाला इतर भौतिक शास्त्रांचा दर्जा प्राप्त झाला असून इतिहास शास्त्र हें समीक्षणात्मक शास्त्र आहे असें मानले जाते. इतिहाससमीक्षेच्या अनेक उपपत्ती आजपर्यंत मांडण्यांत आल्या आहेत. मानवजातीच्या इतिहासांत प्रारंभापासून ज्या घटना घडत आल्या आहेत त्यांच्या मुळाशी काही तत्वे आहेत काय आणि असली तर ती कोणती आहेत, मानवेतिहास हा दैवी संकेत, यदृच्छा, भौतिक किंवा इतर कोणती कारणे यांमुळे घडला आहे, याविषयी अनेक विचारवंतांनी साधकवाधक ऊहापोह केला आहे. त्यांच्या विचारमंथनांतून निरनिराळ्या पद्धती जन्माला आल्या आहेत. या पद्धतींतून इतिहासविषयीचे तत्त्वज्ञान निर्माण झाले आहे. ऐतिहासिक घटना कोणत्या मूलभूत कारणांनी घडतात याची मीमांसा करणे हें या तत्त्वज्ञानाचें उद्दिष्ट असतें. या मीमांसेला इतिहासवाद हें नांव देतां येईल. इतिहासवाद इतिहासाच्या बुडाशी असणारें तत्त्वज्ञान विशद करून सांगतो.

इतिहासवादांतील दोन पक्ष

आपल्या देशांत भौतिकशास्त्रांची जशी उपेक्षा होत आली आहे तशीच ती इतिहासशास्त्राची पण झाली आहे. त्यामुळे येथे इतिहासवाद तयार होऊ शकला नाही. इति-ह-आस एवढ्या शब्दार्थावरच भारतीयांची इतिहासाची कल्पना टांगून राहिली आहे. त्यापुढे ती जाऊ शकली नाही. पाश्चात्यांनी इतिहासवादांत खूपच प्रगति केली आहे. इतिहासाचें व्यवस्थित असें शास्त्र त्यांनीच तयार केले आहे. या

शास्त्रांतून इतिहासवादाचें जे सिद्धांत पुढे आले आहेत त्यांत मुख्यतः दोन पक्ष पडतात. एक अध्यात्मवादी आणि दुसरा भौतिकवादी. भौतिकवाद्यांत पुनः अनेक पंथ आहेतच. अध्यात्मवाद्यांचें म्हणणें असें की इतिहास जो घडत असतो तो दैवी संकेतानुसार किंवा चिच्छेक्तीच्या प्रेरणेनुसार घडत असतो. जर्मन तत्त्ववेत्ता हेगेल हा या अध्यात्मवाद्यांचा अध्वर्यु समजला जातो. हेगेलच्या मताप्रमाणे इतिहासाच्या मुळाशी विश्वशक्ति किंवा विश्वप्रज्ञा असते आणि तिच्या प्रेरणेनें इतिहासाची प्रक्रिया घडत असते; तिच्या आविष्कार जगदितिहास होय. भौतिकवाद्यांचें प्रतिपादन असें की इतिहास हा मानवी कारणांनी घडत नसून भौतिक कारणे ही त्याची प्रेरक असतात. इतिहासाच्या मार्गे ज्या शक्ती असतात त्या निसर्गजन्य किंवा मानवजन्य असतात आणि विशिष्ट नियमानुसार त्या कार्ये करीत असतात आणि इतिहास हा त्यांचा परिणाम असतो. भौतिकवाद्यांत कार्ल मार्क्स याची पद्धति सर्वात अधिक शास्त्रशुद्ध आणि व्यापक व निश्चित स्वरूपाची आहे. भौतिक इतिहासवाद (Materialistic Interpretation of History) या नांवाने ती प्रसिद्ध आहे. मार्क्सचा इतिहासवाद एकाएकी उद्भूत झाला असें नव्हे तर मार्क्सच्याहि पूर्वी काही शतके त्याचा सांगाडा तयार होत होता. मार्क्सच्या अगोदर दीर्घ काळ जी एक वैचारिक प्रक्रिया चालू होती. तिचें परिणत फळ म्हणजे मार्क्सचा इतिहासवाद होय. मार्क्सनें भौतिक परिस्थिति आणि मानवी जीवन यांचा परस्पर-संबंध दर्शविला. मानवाचें जीवन आणि विचार ही भौतिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात आणि

नवभारत

त्याबरोबरच त्या परिस्थितीवरहि परिणाम करीत असतात. मानव आणि परिस्थिती यांच्या आघात-प्रत्याघातांतून जी अविरत क्रिया चालू असते, तोच इतिहास होय. मानवाच्या भौतिक परिस्थितीला उत्पादनाच्या पद्धतीतून असा निश्चित अर्थ मार्क्सने दिला. उत्पादनाच्या पद्धतीतून-योगक्षेमाच्या पद्धतीतून मानवी संबंध निर्माण होतात आणि मानवाची विचारपद्धति बनत असते असा अन्योन्य संबंध दिग्दर्शित करून मानवैतिहास हा वर्गयुद्धाचा इतिहास आहे असा निष्कर्ष त्याने काढला. मार्क्सच्या इतिहासवादाचा महत्त्वाचा विशेष हा आहे की त्याने ऐतिहासिक प्रक्रियेचे कर्तृत्व मानवाकडे दिले. मानव हाच स्वतःचा इतिहास घडवीत असतो असे त्याने ठासून सांगितले. असे सांगणारा मार्क्स हा पहिला पुरुष नव्हता. मार्क्सच्या आधी सुमारे १५० वर्षे एका इटॅलियन तत्त्ववेत्त्याने हेच तत्त्व घोषित केले होते. व्हिको हे त्या तत्त्ववेत्त्याचे नांव होय. १८ व्या शतकाच्या प्रारंभीच 'मानवजात ही मानवाची स्वतःची निर्मिती आहे' (Humanity is its own creation) हा सिद्धान्त व्हिकोने प्रस्थापित करून मार्क्स आणि एंगल्स यांच्या भौतिक इतिहासवादाची मधूर्तभेद रोविली. म्हणून व्हिको हा भौतिक इतिहासवादाचा आद्यजनक होय.

व्हिकोचा जीवनवृत्तान्त

गिओव्हानी बतिस्ता व्हिको हा इटलीचा एक मोठा कायदेपंडित आणि तत्त्वज्ञानी होऊन गेला. त्याचा जन्म नेपल्स शहरी २३ जून १६६८ रोजी झाला. त्याची घरची परिस्थिती गरीबीची होती. पण लक्ष्मीची उणीव त्याने सरस्वतीदेवीची आजन्म उपासना करून भरून काढली. विद्यार्थिदशेपासूनच तो विद्याभ्यासांत हुशार होता. विश्वविद्यालयीन शिक्षणांत त्याने अनेक विषयांत प्रावीण्य संपादन केले. कायदेशास्त्राचा त्याचा अभ्यास दांडगा होता. इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि साहित्यशास्त्र यांचाहि त्याचा व्यासंग सखोल होता. विद्यापीठांत असतांनाच बहुश्रुत पंडित म्हणून त्याने नांव कमाविले होते. त्याचे शिक्षण संपतांच इश्रियाच्या धर्माधिकार्याच्या पुतण्याचा शिक्षक म्हणून त्याची नेमणूक झाली. व्हिकोच्या या विद्यार्थ्यांचे वास्तव्य स्पेन-

मधील एका कोपऱ्यातील व्हातोला या किल्ल्यात असल्यामुळे त्याला तेथेच जाऊन रहावे लागले. जगापासून दूर अशा या ठिकाणी व्हिकोने एकंदर नऊ वर्षे काढली. या काळांत त्याने व्यासंग मात्र जबर केला. विशेषतः ग्रीक आणि लॅटिन वाङ्मयाचा त्याने कसून अभ्यास केला. हेट्रो आणि टॅसिटस् हे त्याचे आवडते ग्रंथकार होते. हेट्रोचा आदर्श ध्येयवाद आणि टॅसिटस्ची वास्तवता या दोन्हीनी तो सारखाच भारून गेला होता. तो म्हणत असे की "हेट्रो हा आदर्श मानवाचे चित्र उभे करतो आणि टॅसिटस् हा मानव जसा आहे तसेच त्याचे चित्रण करतो म्हणून मला हे दोघेहि फार आवडतात."

व्हातोला येथे नऊ वर्षे काढल्यानंतर तो पुनः नेपल्सला आला. या ९ वर्षांच्या अवधीत प्राचीन ज्ञानभांडाराचे त्याने खूपच आलोडन केले होते. या मध्यंतरीच्या काळांत डेकार्टा हा प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ पुढे आला होता. त्याचा पंथ वाढत होता. त्याची विचारसरणी 'कार्टेजियनियनझम्' या नावाने ओळखली जाते. डेकार्टा हा अर्वाचीन तत्त्वज्ञानपद्धतीचा जनक समजला जातो. व्हिको या नव्या प्रवाहाशी अपरिचित होता. त्यामुळे कांही काळपर्यंत त्याला मार्गे रहावे लागले. पुढे १६९७ मध्ये विद्यापीठांत साहित्यशास्त्राचा प्राध्यापक म्हणून त्याची नेमणूक झाली. या जागेचे वेतन बेताचेच होते. त्याच्या वाढत्या संसाराची तोंडमिळवणी कशीबशी या वेतनांत त्याला करावी लागत असे. विकट आर्थिक परिस्थितीला न जुमानता त्याने व्यासंग, चिंतन आणि मनन ही अखंड चालू ठेविली होती. यावेळी फ्रॅन्सिस बेकन आणि प्रोटियस या दोन विचारवंतांचा त्याच्या मनावर गाढ परिणाम झाला. या दोघांच्याहि विचारसरणीचा ठसा त्याच्या ग्रंथांतून उमटला आहे. बेकनपासून इतिहास आणि तत्त्वज्ञान यांचे संशोधन करण्याची स्फूर्ति त्याला मिळाली. प्रोटियसपासून कायदेशास्त्राच्या अभ्यासांत त्याला मार्गदर्शन लाभले. दीर्घकाळपर्यंत संशोधक दृष्टीने तो कायदेशास्त्राचा अभ्यास करीत होता. १७०८ पासून १७२१ पर्यंत कायदेशास्त्रावर त्याने चार जाडे ग्रंथ लिहिले. या ग्रंथांच्या आधारावर विद्यापीठांतील कायदेशास्त्राच्या प्राध्यासनाच्या जागेच्या

मार्क्सच्या भौतिक इतिहासवादाचा आद्य जनक व्हिको आणि त्याचा इतिहासवाद

निवडणुकीकरता उमेदवार म्हणून तो उभा राहिला. पण वजन आणि वशिला यांच्या अभावी त्याची निवडणुकी शक्य नाही. तरीही निराश न होता तो पुनः आपल्या आवडत्या व्यासंगाला लागला. त्याने इतिहासशास्त्राचा विषय हाती घेतला आणि दीर्घ परिश्रमानंतर १७२५ मध्ये 'साएन्झा न्युओव्हा (Scienza Nuova)'-'नवाविज्ञान'-हा इतिहासशास्त्रावरचा क्रांतिकारक ग्रंथ प्रसिद्ध केला. या ग्रंथाचा सविस्तर मथळा असा होता-"राष्ट्रांचे स्वरूप दिग्दर्शित करणाऱ्या नव्या शास्त्राची मूलतत्वे आणि लोकसमूहासंबंधीच्या निसर्गनियमांची तदुद्भूत नवतत्वे" (Principles of a new science dealing with the nature of Nations, through which are shown also New Principles of the Natural Laws of Peoples). या ग्रंथात त्याने इतिहासाकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोन मांडला. या ग्रंथामुळे तो प्रसिद्धीस आला आणि त्याचे नांव इतिहासांत राहिले आहे.

कायदेशास्त्राचा अभ्यास चालू असता व्हिको कायद्याचा उगम आणि इतिहास यांकडे वळला. कायद्याच्या इतिहासातून त्याने जगाच्या इतिहासांत प्रवेश केला. इतिहासशास्त्राविषयीचे त्याचे मनन आणि संशोधन कित्येक वर्षे चालू होते. त्यातूनच त्याचा इतिहासवाद उत्पन्न झाला. १७२५ साली प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथाने त्याचे समाधान झाले नाही. म्हणून त्यात सुधारणा करून त्याची वाढविलेली दुसरी आवृत्ति १७३० साली त्याने प्रसिद्ध केली. शैली आणि अंतरंग या दोन्ही दृष्टींनी हा ग्रंथ पहिल्याहून अगदी वेगळा होता. या दुसऱ्या आवृत्तीने त्याच्या लौकिकांत भर पडली आणि नेपल्सचा राजा तिसरा चार्ल्स याने इतिहासतज्ज्ञ म्हणून त्याची आपल्या दरबारी नेमणूक केली.

पण आता त्याचा वृद्धापकाळ झाला होता. सारे आयुष्य दारिद्र्याशी झगडण्यात गेलेले. मोठ्या कुटुंबाचा भार त्याच्यावरच पडला होता. त्याच्या योग्यतेच्या मानाने जन्मभर उपेक्षाच पदरी पडलेली. त्यामुळे त्याचे शरीर आणि त्याबरोबर मनही थकले होते. मधून मधून त्याला बुद्धिभ्रंशाचे झटकेंही येत असत. पण आपला इतिहाससंशोधना-

चा नाद त्याने अखेरपर्यंत सोडला नाही. ज्या ज्या वेळी त्याची मनःस्थिति ठिकाणावर असे, त्यावेळी 'साएन्झा न्युओव्हा' मध्ये सुधारणा करून तो भर घालीत असे. अशा रीतीने सुधारलेली तिसरी आवृत्ति १७४४ मध्ये प्रकाशित झाली. या आवृत्तीचे चीज कसे काय झाले हे पाहण्याला तो जिवंत राहिला नाही. कारण २० जानेवारी १७४४ रोजी तो मृत्यु पावला. मृत्यूनंतरही दुर्दैवाने त्याची पाठ सोडली नाही असे दिसते! त्याच्या शवाचा अंत्यविधि कोणी करावयाचा याबद्दल वांघा निघाला! तो ज्या चर्चचा अनुयायी होता त्याचे अधिकारी आणि त्याच्या विद्यापीठाची प्राध्यापक मंडळी, दोघेही त्याच्या शवावर आपला हक्क सांगू लागले. अखेरीस समेट होऊन दोघांनीही मिळून गेरोलिनीच्या चर्च-मध्ये त्याचे अंत्य संस्कार पार पाडले.

व्हिकोपूर्वीचे इतिहासलेखक

व्हिको हा अर्वाचीन इतिहासशास्त्राचा जनक आहे. निसर्ग आणि त्याचे गुणधर्म यांचे शास्त्र आहे. पण मानवी इतिहासाचे शास्त्र का नाही, असा प्रश्न उभा करणारा पहिला विचारवंत व्हिको हाच होय. केवळ असा प्रश्न उभा करूनच तो थांबला नाही, तर शास्त्र या दृष्टीने इतिहासाचे तत्त्वज्ञान त्यानेच प्रथम मांडले. सृष्टिशास्त्राच्या मागे सारेच जण लागले आहेत; पण माणसाच्या गतकालीन इतिहासाकडे कोणीच लक्ष देत नाहीत, अशी त्याची तक्रार होती. ही तक्रार दूर करण्याच्या मार्गाला तो लागला. व्हिकोने मांडलेल्या इतिहासवादाचे महत्त्व समजण्याकरिता त्याच्यापूर्वी इतिहासलेखनाचे जे प्रयत्न झाले त्याचे धावते समालोचन करणे अवश्य आहे.

प्राचीन काळापासून इतिहास या ना त्या स्वरूपांत लिहिण्यात येत होते. पण त्यांना शास्त्राचा दर्जा प्राप्त झाला नव्हता. शास्त्र या दृष्टीने इतिहासाकडे पाहण्याची दृष्टि १९ व्या शतकांत रूढ झाली असली, तरी इतिहासलेखनाचा खरा प्रारंभ प्राचीन काळी आयोनिअन नगरांतील ग्रीक पंडितांनी केला. हिरोडोटस (ख्रि. पू. ४८४-४२५) हा इतिहासलेखनाचा आद्यप्रवर्तक मानला जातो. त्याच्या इतिहासाचे स्वरूप संकलनात्मक होते. त्याचा दृष्टिकोन

७३५

नवभारत

व्यापक होता. त्याच्या काळी उपलब्ध असलेली सारी माहिती त्याने व्यवस्थितपणे एकत्र मांडली. त्याच्याहीपेक्षा नीटपणे आणि शास्त्रशुद्ध इतिहास लिहिण्याचे श्रेय थुसिडायडिस (खि.पू. ४७१-४०१) आणि पॉलिबस (खि. पू. २०४-१२२) या ग्रीक विद्वानांकडे जाते. थुसिडायडिसचे इतिहास-लेखन कलात्मक आणि ओजस्वी असून सत्यकथनावर त्याचा भर होता. सत्य बाजूला सारणाऱ्या लुधमस्कच्या कथाकारांचा त्याने स्पष्ट शब्दांत निषेध केला आहे. ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकांत होऊन गेलेल्या डायोनिसियस या पंडिताने 'इतिहास हे तत्त्वज्ञानाचे प्रात्यक्षिक आहे' (History is philosophy teaching by examples) हे तत्त्व मांडून इतिहासलेखनाला निश्चित अर्थ प्राप्त करून दिला. तत्पूर्वी अॅरिस्टॉटलने इतिहासाची एकसंध आणि विकासात्मक कल्पना यथार्थ धरली होती. त्याच्या मते इतिहास ही पद्धतशीरपणे विकास पावत जाणारी प्रक्रिया आहे. रोमन लोकांनी इतिहास लिहिले; पण ग्रीकांचा दर्जा त्यांना गाठता आला नाही. सॅल्युस्ट (खि. पू. ८६-३४) हा पहिला रोमन इतिहासकार थुसिडायडिसचाच अभ्यासक होता. सर्व रोमन इतिहासकारांत लिबि (खि. पू. ५९-ते ख्रिस्तोत्तर १७) हा लोकप्रिय होऊन गेला. त्याच्या इतिहासांत लालित्य आणि कला अधिक आहेत. त्याच्यानंतर मुमारे एका शतकात टॅसिटस हा श्रेष्ठ इतिहासलेखक झाला. त्याच्या इतिहासांत नीति-तत्त्वावर अधिक भर होता. त्याच्या पश्चात् रोममधील इतिहासलेखनाचा न्हास झाला.

यानंतर इतिहासरचनेचा मक्ता ख्रिस्ती धर्मा-धिकाऱ्यांच्या हाती गेला. त्यामुळे इतिहासाचा उपयोग धर्मकारणी होऊ लागला. धर्मप्रसाराचे ते एक साधन झाले. थोडक्यांत म्हणजे इतिहास-लेखन धर्माची बढी होऊन राहिले. ख्रिस्ती इतिहासकारांनी इतिहासाच्या मुळाशी दैवी संकेत असतो असे सांगून त्या संकेताचे प्रतिकूल म्हणजे ख्रिस्तावतार हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते मानवेतिहासाची परिणति शेवटच्या निर्णयाच्या दिवसांत व्हावयाची होती. सेंट ऑगस्टिन हा ख्रिस्त्यांचा प्रमाणभूत इतिहासकार होता. त्याची

इतिहासममिंसा 'देवनगरी' या त्याच्या ग्रंथांत आहे. त्यांच्या ममिंसेत ईश्वर आणि सैतान यांच्या झगड्यांत माणसे ही केवळ दैवाच्या हातची दुवळी वाहुली बनली आहेत. ऑगस्टिनच्या विचार-सरणीचा पगडा सान्या युरोपभर एक हजार वर्षेपर्यंत बसला होता. पुनरुज्जीवनाच्या-रेनासान्सच्या चळवळीनेच त्यांतून युरोपीय मानवाची सुटका केली.

सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाची नवी दृष्टि

मध्ययुगांत इतिहास हे लोकांना जणू झुलविण्याचे साधन झाले होते. पुरोहित राजेरजवाडे आणि सेनापति हेच इतिहासांतील मुख्य सूत्रधार समजले जात असत. इतिहासाला या गतंतून काढण्याचे पाहिले श्रेय अरब पंडितांना दिले पाहिजे. अरबां-जवळ इतिहासलेखनाची शास्त्रीय दृष्टि होती. अरब पंडितांना स्फूर्ति मिळाली ती ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांपासून-विशेषतः अॅरिस्टॉटलपासून. १० व्या शतकापासून इतिहासाला शास्त्रशुद्ध स्वरूप देण्याचे प्रयत्न अरबांनी केले. अरब संस्कृतीने अनेक थोर दर्जाचे इतिहास-कार निर्माण केले. त्यांत १४ व्या शतकांत होऊन गेलेला इब्न खाल्डून (इ. स. १३३२-१४०६) हा सर्वोत्तम श्रेष्ठ गणला जातो. त्याने लिहिलेल्या 'विश्वेतिहास' (Universal History) हा जगां-तील थोर ग्रंथांपैकी एक समजला जातो. त्याचा हा ग्रंथ म्हणजे विद्वत्ता आणि ज्ञान यांचे भांडार आहे. चिकित्सक बुद्धि, विशुद्ध दृष्टिकोन आणि गाढ तत्त्वज्ञान यामुळे हा ग्रंथ अद्वितीय ठरला आहे. प्रो. फिल्ट हा तर इब्न खाल्डूनला 'इतिहासशास्त्राचा जनक' अशी पदवी देतो.

अरब संस्कृतीचे लोण इटली आणि स्पेन देशांतील विद्यापीठांच्या द्वारे युरोपखंडांत पोहोचले. त्यामुळे प्राचीन लोकांच्या भौतिक आणि चिकित्सक तत्त्वज्ञानाचे भांडार युरोपीयांना खुले झाले. यांतूनच 'रेनासान्स'च्या चळवळीची लाट सान्या युरोपभर उसळली. या चळवळीतून मानवतावादाचा उदय झाला. मानवतावादाने चर्चाविरुद्ध बंड पुकारून मानवाच्या कर्तृत्वावर भर दिला. रेनासान्सचा मानव या वादाने मारून गेला होता. नव्या दृष्टीने तो जगाकडे पाहू लागला. धर्माच्या दास्यांतून सुटका करून घेण्याकरिता तो धडपडू लागला. धर्म आणि

७३६

मार्क्सच्या भौतिक इतिहासवादाचा आद्य जनक व्हिको आणि त्याचा इतिहासवाद

ईश्वर यांच्या निरपेक्ष इतिहासाची चिकित्सा सुरू झाली. रेनासान्सचे प्रारंभीचे लेखक ग्रीकांच्या वाङ्मयाला आणि साहित्यकलेला फार महत्त्व देत असत. इतिहासाला गौणत्व होतं. रेनासान्सच्या काळापासून व्हिकोपर्यंत अनेक इतिहासलेखक होऊन गेले. रेनासान्सच्या इतिहासकारांनी सेंट ऑगस्टिनच्या इतिहासमार्मांसेला आव्हान द्यायला सुरुवात केली. हे नवे इतिहासकार आणि चर्चेचे इतिहासकार यांच्यात कित्येक वर्षे फार मोठे द्वंद्व माजून राहिले होते. त्याचा फायदा असा झाला की नवनवी ऐतिहासिक माहिती उजेडात येऊ लागली आणि तिचे संकलन होऊ लागले. पण मानवेतिहासाचे सम्यक् समालोचन करून त्यांतिल मूलभूत नियमांची समाधानकारक उपपत्ति मांडण्यास अद्याप कोणी पुढे आला नव्हता. इतिहासांतिल अंतर्गत प्रवाहांचा उलगडा करण्याचे प्रयत्नही झाले नाहीत. त्यामुळे इतिहासलेखन खूप होऊन-सुद्धा इतिहासाचे तत्त्वज्ञान १८ व्या शतकापर्यंत अवतीर्ण होऊ शकले नाही.

व्हिकोच्या विश्वाचे दोन ध्रुव

इतिहासाला शास्त्राच्या पातळीवर आणण्याचा पहिला प्रयत्न व्हिकोनेच केला. सृष्टिशास्त्रांत जसे विश्वनियम असतात तसेच ते मानवेतिहासांतही असतात आणि त्यांच्या मुळाशी विशिष्ट तत्त्वज्ञान असते हे त्यानेच प्रथम स्पष्टपणे मांडले. फ्रॅन्सिस बेकन आणि ग्रोटीअस ह्यांच्यापासून त्याला स्फूर्ति मिळाली होती. बेकनच्या निगमनात्मक पद्धती- (Inductive Method)मुळे सृष्टिशास्त्र आणि एकंदर विज्ञान यांची वाढ होण्याला मदत झाली होती. हीच पद्धति व्हिकोने मानवेतिहासाला लावून पाहिली. ग्रोटीअस हा नेदरलँडमधला पंडित मानवतावादी परंपरेत वाढला होता. राज्यशास्त्राचे सामान्य नियम शोधून काढण्याकरिता धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचे भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने त्याने परिशीलन केले होते. त्याचे प्रयत्न व्हिकोच्या डोळ्यासमोर होते. या पूर्वसूरींचे अनुकरण करून त्याने मानवी समाजाच्या इतिहासाला त्यांच्या पद्धतीच्या कसोट्या लावल्या.

त्या काळी नेपल्स हे कायदेशास्त्राचे मोठे विद्यापीठ म्हणून नाणावले होते. तेथे अनेक नामांकित

कायदेपंडित होऊन गेले. नेपल्स येथे असतांना व्हिकोने रोमन कायद्याचा आणि त्याच्या इतिहासाचा खोल अभ्यास केला. निरनिराळ्या देशांत वेगवेगळ्या काळी कायद्यांत जे बदल होतात, त्यांच्या कारणांचा तो तलास लावून लागला. त्या वेळी त्याला दिसून आले की निरनिराळ्या कायद्यांत जी भिन्नता आणि फेरबदल आढळतात ते त्या त्या देशाच्या इतिहासामुळे घडून येतात. मानवी सुधारणेबरोबर कायद्यांतही प्रगति होत जाते. ही प्रगति मानवाची जी मानसिक प्रगति होत असते तिच्यामुळे होते असे त्याला आढळून आले. म्हणून त्याने असा शोध लावला की कायद्याचा उगम हा मानवी मनांतूनच होतो. कायद्यांत जे ऐतिहासिक बदल होतात ते माणसाच्या मानसिक अवस्थेत जी स्थित्यंतरे होतात त्यामुळे होतात असे सांगून व्हिकोने कायदा आणि मानवी मन यांचा परस्परसंबंध दिग्दर्शित केला.

हा संबंध जसा कायद्याच्या इतिहासाला लागू पडतो, तसाच तो मानवेतिहासालाही लागू पडतो. म्हणून व्हिको माणसाच्या अंतर्विश्वांत शिरला. सृष्टिशास्त्राची वाढ होण्याचे कारण बाह्यविश्वाचे निरीक्षण करणे सहजसाध्य आणि सोपे असते हे होय; पण मानवाच्या मनांत प्रवेश करून त्याची चिकित्सा करणे अधिक कठिण आहे म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष होत आले असे सांगून इतिहासाचे संशोधन करण्याकरिता त्याने अंतर्मनांत अवगाहन करण्याचा उपक्रम सुरू केला. मानवी समाज एका प्रदीर्घ प्रक्रियेतून उत्क्रांत होत आला असून निरनिराळ्या अवस्थांतून जात जात तो सुधारत आणि सुसंस्कृत होत आला आहे हे रोमन कायद्याच्या इतिहासाने त्याच्या बुद्धीला पटले होते. या उत्क्रांतिक्रमाचा मार्गोवा घेत घेत व्हिको मानवाच्या अगदी प्राथमिक अवस्थेपर्यंत पोहोचला. प्राथमिक अवस्थेतील मानव हा सुधारलेल्या अवस्थेतील मानवासारखाच असतो असे मानण्याची त्याच्या काळातील विचारवंतांची चूक त्याने दाखवून दिली. त्याने असे सांगितले की, मानवी समाजाच्या वाल्यावस्थेचा विचार करावयाचा म्हणजे त्या काळातील मानवाची मानसिक अवस्था-मान-

नवभारत

सिक पातळी प्रथम समजून घेतली पाहिजे. प्राथमिक मानव आणि लहान बालक यांच्या मानसिक अवस्थेत साम्य असते. या मानवाचे ज्ञान रांगडे असते, कल्पनाविलास दांडगा असतो, गहन तात्त्विक विचार करण्याची ताकद आलेली नसते, चमत्कार आणि भ्रांति यावर अधिक विश्वास असतो. त्याच्या विचारांना मूर्त स्वरूप येण्याकरिता ते साकार आणि दृश्यमान स्वरूपात मांडावे लागतात. साऱ्या निसर्गशक्तींचे आणि मानसिक कल्पनांचे तो मानुषीकरण करतो. म्हणून या अवस्थेत पौराणिक कथांचा जन्म होतो. अशी दृष्टि ठेवून इतिहासाचे समीक्षण केले पाहिजे असे व्हिकोने प्रतिपादन केले. इतिहास आणि मानवशास्त्र हे व्हिकोच्या विश्वाचे दोन ध्रुव होते. माणसाच्या मानसिक शक्तीवर त्याने भर दिल्यामुळे त्याच्या पद्धतीत साहजिकच मानवाला आणि त्याच्या कर्तृत्वाला महत्त्व प्राप्त झाले. मानवी समाजाच्या साऱ्या इतिहासाचे आलोडन केल्यानंतर इतिहास हा मानवकर्तृत्वाचा आविष्कार आहे हे त्याला पटून आले. तो म्हणतो की, 'इतिहासाच्या अभ्यासाने ज्या एका महान् सत्याचा साक्षात्कार सतत होत असतो ते हे की, सारा इतिहास हा मानवानेच घडविला आहे आणि म्हणून त्याचा उलगडा त्याच्या मनातच शोधला पाहिजे.' व्हिकोच्या इतिहासवादाचे रहस्य या तत्वातच साठले आहे.

मानवेतिहासाचा चक्राकार विकास

या तत्वाच्या आधाराने व्हिकोने मानवेतिहासाच्या निरनिराळ्या कालखंडांची ऐतिहासिक संगति लावून दाखविली. प्राथमिक अवस्थेतील मानवसमाजाचा धर्म हा जसा कल्पितकथा (Myths) नी युक्त असतो, तसाच त्याचा इतिहाससुद्धा कल्पित कथांचा असतो. या अवस्थेत माणसाची विचारशक्ती अशा कथांच्या द्वारेच काम करू शकते. म्हणून त्याच्या इतिहासाला पुराण वाङ्मयाचे स्वरूप असते—पुराणे आणि इतिहास एकरूप असतात. ही उपपत्ति व्हिकोने ग्रीस आणि रोम यांच्या प्राचीन इतिहासाला लावली. 'साएन्हा न्युओव्हा'चा एक भाग त्याने 'खऱ्या होमरचा शोध' करण्यात खर्ची घातला आहे. ग्रीसमधील

साऱ्याच नगरी होमरची जन्मभूमि असल्यांचा दावा सांगतात. याचे कारण व्हिकोने असे सांगितले की, इलियड आणि ओडेसी ही काव्ये एकाच कवीची नसून निरनिराळ्या नगरांत राहाणाऱ्या अनेक लोक-कवींच्या काव्याची ती एकत्र केलेली संकलने आहेत. या अर्थाने साऱ्या ग्रीक लोकांची ती लोककाव्ये होती. होमर आंधळा होता असे मानण्याचे कारण असे की, त्या काळातील मानव अज्ञ आणि अप्रज्ञावान असतात; त्याचे प्रतीक म्हणजे आंधळा होमर होय. व्हिकोच्या काळात ही उपपत्ति अगदी अभिनव होती यात शंका नाही.

ग्रीस आणि रोम या देशांच्या इतिहासाचा बारकाईने अभ्यास करून व्हिकोने आपले बहुतेक इतिहासविषयक सिद्धान्त मांडले आहेत. त्या इतिहासावरूनच त्याने मानवसमाजाच्या उत्क्रमणाच्या निरनिराळ्या अवस्था दिग्दर्शित केल्या. रानटी अवस्थेतून स्वतःच्या कर्तृत्वाने माणूस आपली सुधारणा करून प्रगत होत आला आहे. रानटी अवस्थेत निसर्गशक्तींच्या भीतीतून धर्माचा उगम झाला; विवाहसंस्थेचा उदय होऊन कुटुंबसंस्था तयार झाली; प्रेतसंस्कारांतून पूर्वजपूजा निर्माण झाली. अशा विविध संस्कारांतून आणि संस्थांतून मानवसमाज पायरीपायरीने सुधारत आणि सुसंस्कृत होत आला. व्हिकोने या उत्क्रमणाच्या तीन अवस्था कल्पिल्या. दैवी (Divine), विभूति (Heroic) आणि मानवी (Human) अशी या अवस्थांना त्याने नावे दिली. प्रत्येक अवस्थेत तिला अनुरूप असे राज्ययंत्र, भाषा, वाङ्मय, कायदा संस्कृति ही तयार होत असतात. अवस्था बदलली की यांतही बदल होतो. पहिल्या अवस्थेतील राज्ययंत्र हे सरदारशाहीचे (Aristocratic) असते. सत्ताधारी वर्गाच्या जुलुमांनी त्रस्त झालेले सामान्य जन त्याविरुद्ध बंड करतात आणि मग लोकसत्ताक राज्याची प्रस्थापना होते. कालांतराने लोकसत्तेचाहि अतिरेक होतो आणि तिच्याविरुद्ध प्रतिक्रिया सुरू होते. या प्रतिक्रियेतून साम्राज्ये जन्माला येतात. ही साम्राज्ये हि पुढे अधोगतीला जाऊन ऱ्हास पावतात आणि मानवी समाज पुन्हा रानटी अवस्थेप्रत जातो. या रानटी अवस्थेतून तो पुनः बाहेर पडतो आणि वर

मार्क्सच्या भौतिक इतिहासवादाचा आद्य जनक व्हिको आणि त्याचा इतिहासवाद

सांगितलेल्या अवस्थांमधून त्याचें भ्रमण पुनः सुरू होतें. मानवी भ्रमणाच्या या चक्री-क्रमाला व्हिकोने 'वर्तुल-सिद्धान्त' (Law of cycles) असें नांव दिलें आहे. सारीं राष्ट्रे याच वर्तुळांतून फिरतात. व्हिकोच्या मतें हाच 'आदर्श शाश्वत इतिहास' होय आणि सर्व देशांना कमी-अधिक प्रमाणांत तो लागू होतोच होतो. देशोदेशींचे इतिहास वेगळे आणि स्वतंत्र असले तरी मानवी स्वभाव हा मुळांत सगळीकडे सारखाच असल्यामुळे हा इतिहासक्रम सर्वत्र लागू पडतो असें त्याचें म्हणणें होतें. व्हिकोने आपला सिद्धान्त मुख्यतः रोमच्या इतिहासावरच आधारला होता. या सिद्धांतांत त्यानें मानवसमाजाचा विकास-क्रम स्पष्ट केला नाहीं. तो त्याला मान्य होता यांत शंका नाहीं. पुढें मार्क्सनें विकासक्रमाची कल्पना आपल्या इतिहासवादांत विशद केली. मानवेतिहासाचा चक्राकार विकास त्यानें मान्य केला आणि हा विकास वर्तुळाच्या आवर्तनानें (Spiral) होतो असें त्यानें सांगितलें. मानवी इतिहासाचें वर्तुळ हें ऊर्ध्वगामी असतें. ज्या बिंदूपासून तें निघतें त्या बिंदूकडेच तें फिरत फिरत न येतां वरच्या पातळीवर जातें आणि तेथून पुनः फिरूं लागतें. इतिहासाचा क्रम मार्क्सवादाप्रमाणें ऊर्ध्वगामी आणि सतत विकासशील असा आहे. व्हिकोच्या इतिहासवादांतिल मूळ कल्पना मार्क्सच्या इतिहासवादांत अशा रितीने विस्तार पावली आहे.

मानवेतिहास व भाषेतिहास यांचा संबंध

व्हिकोनें इतिहासाचे दोन भाग पाडले. एक भाषेचा इतिहास आणि दुसरा मानवी घडामोडींचा इतिहास. इतिहासांत भाषाशास्त्राला त्यानें फार महत्त्व दिलें हा त्याचा विशेष होता. त्याच्या मतें भाषाशास्त्र हा इतिहासाचाच एक भाग आहे. इतिहासशास्त्रांत भाषेच्या इतिहासाला विशिष्ट महत्त्व आहे. भाषेचा उगम हा मानवाच्या अगदी प्रथमावस्थेत होतो. त्याच्या प्रगतीबरोबर भाषेचीहि प्रगति होत जाते. प्राथमिक मानव आपल्या भावना आणि विचार प्रकट करण्याकरितां शब्द निर्माण करतो. त्याच्या भावना, विचार, मन हीं जशीं प्रगल्भ होत जातात, तशीं भाषाही प्रगल्भ होत जाते. म्हणून भाषेच्या इतिहासांत मानवाच्या

विचारांचा इतिहास अंतर्भूत असतो. विचारांचा-तत्त्वज्ञानाचा इतिहास आणि भाषेतिहास हे एकरूप असतात. प्राचीन इतिहासाचें संशोधन भाषाशास्त्रा-मुळेच मुख्यतः शक्य झालें आहे. मानवेतिहास आणि भाषेतिहास यांच्या संबंधाचा दुवा व्हिकोनें स्पष्टपणें दाखवून दिला. हीच कल्पना पुढें हेगेलनें निराळ्या शब्दांत विशद केली. हेगेल म्हणतो कीं तत्त्वज्ञानाचा इतिहास हाच जगाचा इतिहास होय.

मानवी कर्तृत्वालाच अंतिम श्रेय

मानव हाच आपल्या इतिहासाचा निर्माता असतो. मानवेतिहासामागची खरी शक्ति म्हणजे स्वतः मानव हीच असते, हा महान् सिद्धान्त व्हिकोनेच प्रथम मांडला, हें त्याला सर्वांत मोठें श्रेय होय. 'रेनासान्स'च्या मानवतावादी चळवळीचा हा परिणाम होता. वास्तविक व्हिको हा रेनासान्सच्या विरोधी पक्षांतला म्हणजे धर्मसुधारक पंथांतला होता. तो रोमन कॅथोलिक असून धर्मनिष्ठ होता. विश्वाचा नियंता ईश्वरच आहे यावर त्याची दृढ श्रद्धा होती. पण त्याचा ईश्वर स्वेच्छेनें राज्य करणारा नव्हता. तो निसर्गनियमांना अनुसरून विश्वाचें नियंत्रण करतो असें तो मानीत असे. विश्वाचें नियंत्रण विशिष्ट विश्वनियमांनीं चाललें आहे हें तत्त्व त्याच्या एकंदर विचारसरणीचा पाया होता. त्यामुळे ईश्वरनिष्ठ असून सुद्धा मानवी कर्तृत्वाला इतिहासांत तो प्राधान्य देऊं शकला. सृष्टीतील घडामोडींच्या अभ्यासानें ज्याप्रमाणें शास्त्रज्ञ निसर्गनियम शोधून काढतात, त्याप्रमाणेंच इतिहासाचे नियम शोधून काढण्याकरितां मानवी घडामोडी आणि मानवी मन यांचें संशोधन करणें हें तत्त्ववेत्त्यांचें काम आहे असें तो म्हणत असे. ही दृष्टि ठेवूनच त्यानें मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांच्या आधारानें आपला इतिहासवाद रचला. ईश्वर मानून सुद्धा त्यानें त्याला निसर्गनियमांनीं बांधलें आणि अखेरचें श्रेय मानवाला दिलें यांतच त्याच्या विचारसरणीचें वैशिष्ट्य आहे. दैवी अवस्थेतून मानवी अवस्थेत मानवाचें उत्क्रमण होतें हा सिद्धान्त आपल्या सर्व ग्रंथांत त्यानें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवी अवस्था ही सर्वांत प्रगत आणि प्रगल्भ अवस्था, असें तो मानतो. मानवी उत्क्रमणाच्या मुळाशीं प्रज्ञेची

नवभारत

प्रेरणा असते हें त्यानें गृहीत धरलें. अलौकिक प्रज्ञा (Poetic Wisdom) आणि गूढ प्रज्ञा (Occult Wisdom) असे प्रज्ञेचे दोन प्रकार त्यानें कल्पिले. मानवेतिहास ज्यावेळीं दैवी अवस्थेतून मानवी अवस्थेत उक्तांत होतो त्या वेळीं प्रज्ञा अलौकिक अवस्थेतून गूढावस्थेत परिणत होते. प्रज्ञेच्या या रूपांतराचा इतिहास म्हणजे मानवेतिहास होय अशी त्याची कल्पना होती. त्यानें मानलेली गूढ प्रज्ञा ही सामाजिक स्वरूपाची म्हणजे जिचा आविष्कार समाजाच्या द्वारे होतो अशी होती. मानवांतील विवेकशक्ति, त्यानें निर्माण केलेलें तत्त्वज्ञान आणि मानवी सुधारणा, यामुळें अलौकिक प्रज्ञेचें गूढ प्रज्ञेत-सामाजिक प्रज्ञेत रूपांतर होतें. व्हिकोच्या मते हें इतिहासाचें सार होतें. व्हिकोचें हें प्रतिपादन तर्काच्या कसोटीला उतरणारें नव्हतें. त्याच्या ठिकाणीं इतिहास आणि अध्यात्म यांचा मिलाफ झाला होता. तरी पण दैवी प्रज्ञेचें रूपांतर मानवी प्रयत्न आणि सामर्थ्य यामुळेच होतें असें त्यानें स्पष्टपणें सांगितलें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. त्याच्या इतिहासवादांत अंतिम श्रेय मानवकर्तृत्वाकडेच येतें.

व्हिकोच्या इतिहासवादाची छाप

व्हिकोचे ग्रंथ एक शतकपर्यंत अंधारांत धूळ खात पडले होते. त्यांना अज्ञातावस्थेतून बाहेर काढण्याचें काम मिचेलेट या तरुण फ्रेंच इतिहासकारानें केलें. १८२७ मध्ये मिचेलेटनें व्हिकोच्या ग्रंथांचे अनुवाद प्रसिद्ध केले. मिचेलेटनें जगाचा इतिहास लिहिण्याचें कार्य हातीं घेतलें होतें. त्याच्या अकाली मृत्युमुळे तें त्याच्या हातून पुरें होऊं शकलें नाहीं. इतिहासाविषयी ज्या रूढ कल्पना होत्या त्या मिचेलेटचें समाधान करूं शकल्या नाहींत. तो नव्या ऐतिहासिक दृष्टीच्या शोधांत होता. अशा वेळीं व्हिकोचे ग्रंथ त्याच्या आढळांत आले. व्हिकोच्या इतिहासवादानें तो अगदीं मारून गेला. त्याला हवें होतें तें त्यांत सापडलें. व्हिकोनें त्याला नवा प्रकाश आणि स्फूर्ति दिली. “मानवी जग हें मानवानेंच निर्माण केलें आहे आणि मानवनिर्मितीच्या या क्रियेमध्ये त्याची बुद्धि परिणत होत आली आहे” या सत्याचा साक्षात्कार मिचेलेटला व्हिकोपासूनच

झाला असें त्यानें लिहून ठेवलें आहे. सर्व विज्ञान इथून तिथून एक आहे; भाषा, वाङ्मय, इतिहास, गणित, इतर भौतिक शास्त्रें हीं सर्व एकच आहेत; एकाच पद्धतीचीं हीं भिन्न अंगां आहेत आणि इतिहास आणि तत्त्वज्ञान हीं प्रारंभापासून एकरूप आहेत असा व्यापक स्वरूपाचा निष्कर्ष त्यानें व्हिकोच्या इतिहासवादापासून काढला. हा निष्कर्ष जगदितिहास लिहून विशद करून दाखविण्याला दुर्दैवानें तो जगला नाहीं.

व्हिकोचा परिणाम एकट्या मिचेलेटवरच झाला असें नाहीं. १९ व्या शतकांतील कित्येक थोर विचारवंतांवर व्हिकोच्या इतिहासवादाची छाप पडली होती. व्हिकोपासून मार्क्सपर्यंत इतिहासवादाची एक परंपराच निर्माण झाली होती असें म्हटलें तर चुकीचें होणार नाहीं. फ्रान्स आणि जर्मनी येथील लेखकांवर व्हिकोच्या ‘नवविज्ञाना’चा परिणाम झाला होता यांत शंकाच नाहीं. १८ व्या शतकांतील फ्रान्समध्ये रूसोनें आपल्या बंडखोर विचारसरणीनें क्रांतिकारक विचार फैलावले होते. त्यानें व्हिकोचे ग्रंथ वाचले असले पाहिजेत. व्हिकोच्या ‘नवविज्ञाना’ची तिसरी आवृत्ति व्हेनिसमध्ये ज्यावेळीं बाहेर पडली त्यावेळीं रूसो तेथेच होता. भाषांच्या उगमावर रूसोनें जो प्रबंध लिहिला, त्यांत त्यानें मानवी समाजाच्या उगमाचा विचार करतांना भाषाशास्त्रावर अधिक भर दिला होता. हा व्हिकोच्या ग्रंथाचा परिणाम होय. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळांत जर्मनींत इतिहासलेखकांची जी नवी पिढी पुढें येत होती तिच्यावर रूसोच्या विचारसरणीचा मोठा परिणाम झाला होता. त्यापैकी हर्डर हा प्रमुख होता. हर्डर हा त्या काळाचा एक बडा इतिहासकार असून ‘मानवजातीच्या इतिहासाच्या तत्त्वज्ञानासंबंधी विचार’ (Ideas towards the Philosophy of History of Mankind) हा त्याचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हर्डरनें व्हिकोचा ग्रंथ वाचला होता हें त्याच्या ग्रंथावरूनच दिसून येतें. हर्डरचा इतिहासवाद हा भौतिकवादी होता; पण त्यांत त्यानें भौगोलिक परिस्थितीवरच भर दिला होता. हर्डरप्रमाणेंच बुल्फ, लेबनिझ, लेसिंग आणि गटे वगैरे जर्मन तत्त्ववेत्त्यांनीही व्हिकोच्या

मार्क्सच्या भौतिक इतिहासवादाचा आद्य जनक व्हिको आणि त्याचा इतिहासवाद

ग्रंथांचे परिशीलन केलें होतें. इतकेंच नव्हे तर हेगेलच्या इतिहासवादावरसुद्धा व्हिकोची छाप पडलेली दिसून येते.

व्हिको ते मार्क्स

हेगेलवर व्हिकोचा परिणाम झाला तो रूसोमुळे झाला असावा. हेगेल आणि व्हिको यांच्या इतिहासवादांत साम्य आहे. हें साम्य व्हिकोच्या 'विश्वकायदा' या ग्रंथाचें जर्मन भाषांतर १८५४ मध्ये प्रसिद्ध झालें, त्याच्या प्रस्तावनेत भाषांतरकर्त्यानें विशद करून सांगितलें आहे. खुद्द हेगेलच्या 'इतिहासाचें तत्त्वज्ञान' या ग्रंथाला एडवर्ड गॅन्स याची जी प्रस्तावना आहे तीमध्ये व्हिकोचा उल्लेख असून त्यानेंच इतिहासवाद मांडण्याचा पहिला प्रयत्न केला असें स्पष्ट म्हटलें आहे. यावरून व्हिको ते हेगेल अशी संगति लावतां येते. हीच संगति पुढें मार्क्स-एंगल्सपर्यंत जाऊन भिडते. या दोघांनींहि मिचेल्टचे ग्रंथ वाचले होते इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं खुद्द व्हिकोही वाचला होता. मानव स्वतःचा इतिहास घडवितो या सिद्धांतावर मार्क्सचा इतिहासवाद आधारला आहे. हा सिद्धांत त्यानें व्हिकोच्या ग्रंथांत वाचला होता. त्याच्या 'कॅपिटल' ग्रंथातील एके ठिकाणीं तळटीपेंत (पान ३९२, 'एव्हरीमन्स लायब्ररी' प्रत) 'मानवेतिहास आणि सृष्टीचा इतिहास यांतील फरक म्हणजे मानवेतिहास हें मानवाचेंचें कार्य आहे, पण सृष्टीचा इतिहास तसा नाही' असें व्हिकोनें म्हटल्याचें नमूद केलें आहे. व्हिकोनें उद्धृत केलेलें हें सूत्र हातीं घेऊन मार्क्सनें त्याचा शास्त्रशुद्ध विस्तार केला. मार्क्सनें ईश्वरी योजना अमान्य करून सर्वच भर मानवकर्तृत्वावर दिला. मार्क्सच्या इतिहासवादातील व्हिकोचें ऋण मार्क्सवादांत अधिकारी गणलेल्या लेखकांनींहि मान्य केलें आहे. मार्क्सच्या इतिहासवादाची पद्धतशीर मांडणी करणारा लॅब्रिओला हा पहिला लेखक होय. त्यानें व्हिको हा इतिहासवादांत मार्क्सचा पूर्वाचार्य होता हें कबूल केलें आहे. पुढें पॉल लाफार्ग यानेंहि 'मार्क्सच्या इतिहासवादाचा मागोवा घेत घेत व्हिकोपर्यंत जावें लागतें आणि मॉर्गन हा या दोहोंमधला दुवा आहे' हें स्पष्टपणें दर्शविलें आहे.

मार्क्सनें केलेला विकास

व्हिकोच्या कालपेक्षां मार्क्सच्या काळांत मानवी ज्ञानांत कितीतरी भर पडली होती, सर्व शास्त्रांत अनेक नवनवे शोध लागले होते. त्या सर्वांचा उपयोग करून मार्क्सनें व्हिकोच्या इतिहासवादाचा व्यवस्थित स्वरूपांत विकास केला. मानवी समाजाच्या प्रगतीचे नियम त्याला अधिक निश्चित स्वरूपांत मांडता आले. व्हिकोच्या 'वर्तुल-सिद्धांता'चा विकास मार्क्सवादांत झाला हें वर सांगितलेंच आहे. त्या सिद्धांताला हेगेलचा विरोधविकासवाद जोडून मार्क्सनें आपली पद्धति उभी केली. मानवी सुधारणेबरोबर माणसाचें मत विकसित होत जातें, त्याचे विचार प्रगल्भ होत जातात हें सांगणारा व्हिको हा पहिला इतिहासकार होता. तेंच मानवी समाजाच्या प्रत्येक अवस्थेंत तिच्या अनुषंगानें समाजसंस्था-संस्कृतिमंदिर म्हणा हवें तर-भिन्न स्वरूपाच्या असतात हें व्हिकोनेंच सांगितलें होतें. व्हिकोच्या या सिद्धांताला मार्क्सनें उत्पादनसाधनांची धारणा दिली. उत्पादनसाधनांच्या पद्धतीप्रमाणें माणसाचे विचार तयार होतात, तिच्या पायावर समाजमंदिर उभें असतें असें मार्क्सचा इतिहासवाद सांगतो. व्हिकोची मूल कल्पना मार्क्सनें साकार केली असें म्हणतां येईल. असें करतांना मार्क्सला उत्पादनसाधनें आणि त्यामुळे उत्पन्न होणारे समाजसंबंध यांचा भावार्थ तीत ओतवा लागला. यांतहि मार्क्सवादानें अतिरेक केला. कारण मार्क्सच्या इतिहासवादांत ईश्वराला स्थान नाही; पण त्या ईश्वराची जागा उत्पादनसाधनांनीं घेतली आणि विचारांना गौणत्व आलें. त्यामुळे विचारांचें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याची गरज आज विचारवंतांना भासूं लागली आहे. त्याकरितां व्हिको आणि हेगेल यांच्यापासून पुनः प्रारंभ करावा लागेल !

मार्क्सनें मानवेतिहासाचा निष्कर्ष वर्गविग्रह हा काढला. त्याच्या वर्गविग्रहाच्या सिद्धांताची पार्श्वभूमी व्हिकोच्या इतिहासवादांत सापडते. रोमच्या इतिहासांत पॅट्रिशियन आणि प्लेबियन (वारिष्ठ आणि कनिष्ठ) यांच्या झगड्यांतून लोकसत्ता प्रस्थापित झाली अशी उपपत्ति व्हिकोनें सांगितली. म्हणजे

नवभारत

इतिहासाच्या विग्रहात्मक कल्पनेचें मूळ व्हिकोच्या या उपपत्तींत सांपडतें. मिचेलेटनें हीच कल्पना स्पष्ट केली. तो म्हणतो: “जगाच्या प्रारंभाबरोबरच विग्रहाला सुरुवात झाली असून जगाच्या अंताबरोबरच तो थांबणार आहे. मानव विरुद्ध निसर्ग, चेतन विरुद्ध जड, स्वातंत्र्य विरुद्ध दैववाद असा हा विग्रह सतत चालू आहे. कधीहि न संपणाऱ्या या विग्रहाचा आलेख म्हणजे इतिहास होय.” मार्क्सनें हाच विग्रह आधारभूत धरला आणि त्याला वर्गविग्रहाचें स्वरूप दिलें.

यावरून दिसून येईल की मार्क्सच्या इतिहास-वादाचा उगम व्हिकोच्या तत्त्वज्ञानांत सांपडतो

आणि व्हिको ते मार्क्स अशी भौतिक इतिहास-वादाची परंपरा दर्शवितां येते. मार्क्सचें तत्त्वज्ञान हें क्रांतीचें तत्त्वज्ञान होतें. म्हणून त्यानें तत्त्वज्ञानाला क्रांतिकारक अर्थ प्राप्त करून दिला. “आजपर्यंत तत्त्ववेत्ते विश्वांतील घडामोडींचें केवळ निरूपण करीत आले आहेत; पण खरा प्रश्न आहे तो जुनें जग बदलून नवें जग निर्माण करण्याचा आहे,” असें मार्क्सनें घोषित केलें. व्हिकोच्या मानवकर्तृत्वाच्या मूळ सिद्धांताची ही परिणति होती. म्हणून व्हिको हा मार्क्सच्या इतिहासवादाचा आद्य-जनक आहे, असें सार्थतेनें म्हणतां येतें.

आमचें स्वातंत्र्य अबाधित आहे

थोड्याच महिन्यांच्या आंत हिंदुस्थान हा प्रजासत्ताक —अनिर्वैध (sovereign) स्वतंत्र प्रजासत्ताक होईल. म्हणजेच त्याला अंतर्गत तसेंच बाह्य असें सर्व प्रकारचें स्वातंत्र्य मिळेल. त्या स्वातंत्र्याला कोणत्याही तऱ्हेनें बंधन घातलें गेलें नाहीं किंवा तसें घालणेंही शक्यहि नाहीं.

कांहीं लोकांना वाटतें की, आम्ही कांहीं गुप्त बोलणींही केलीं आहेत, किंवा पाश्चात्य राष्ट्रसंघ, अटलांटिक करार यासंबंधी आम्ही खलवतें केलीं आहेत! पण मला हें निश्चून सांगायचें आहे की, आम्ही विलकुल तसें कांहींही केलें नाहीं. अशी खात्री, गुप्त बोलणी कशी होऊं शकतील? आम्ही हिंदुस्थानचे लोक असें वागत नाहीं. जें जें घडून आलें आहे तें अगदीं खुल्या सीध्या मार्गानें झालें आहे. जें झालें तें कोणाला पसंत असेल, कोणाला नसेल. परंतु डोळ्याआड कांहीं प्रकार झाला असावा ही भावना आपण मनांतून काढून टाका.

सत्तेचें राजकारण खेळणारे निरनिराळे राष्ट्रगट अस्तित्वांत येत आहेत. अशा कोणत्याही गटाशीं आम्हांस निगडित व्हायचें नाहीं असेंच आमचें परराष्ट्रीय धोरण आम्ही आंखलें आहे. असें धोरण म्हणजे कांहीं नाकर्त्याचें (negative) तटस्थतेचें धोरण नव्हे. त्या धोरणामागें जागतिक प्रश्नांना तोंड देऊन शांतता निर्माण करण्याच्या कामीं उपयुक्त अशी एक विधायक दृष्टि आहे.

कॉमनवेल्थमधील प्रधान मंत्र्यांच्या संमेलत सर्व लोक मैत्रीच्या व सहकार्याच्या भावनेनें प्रेरित होते. तत्वाच्या मुद्यावर कोणीही पडतें घेतलें नाहीं. तरीमुद्दां कोणी कोणाला सांकडें घातलें नाहीं की कोणाचा उपमर्द केला नाहीं. गहन प्रश्न सोडवायची ही शक्य तों अहिंसात्मक पद्धति अवलंबिली गेली. मला वाटतें, गांधीजींना ही आमची रीत पसंत पडली असती. कारण विजयामुळें जशी मागून कडुता राहाते, तशी ती मागाहून या रीतीनें राहात नाहीं. ही गोष्ट कांहीं लहानसहान नव्हे. परामत्रापेक्षांही विजयाच्या मागून किती भयंकर कडुता, द्वेष आणि वैफल्य इत्यादि भावना निर्माण होतात, याचा आपण कित्येक वेळां अनुभव घेतला आहे. कडुता निर्माण करून विशेष गोष्ट साधून धेण्यापेक्षां कडुता निर्माण होऊं न देतां स्वतःही साध्य करून घेणें अधिक महत्त्वाचें आहे.

—पं. जवाहरलाल नेहरू, लंडन येथील इंडिया लीगसमोरील भाषणांतून (२१/५/४९)

७४२

श्री. वा. सु. लि म ये

कॉमनवेल्थमध्ये प्रजासत्ताक हिंदूंचे स्थान

“Republics, in various forms are the general order of the day. When nations have broken with their past, and set out on new voyages over new seas, they naturally fly republican flags. But there is no universal logic of republicanism—just as there is no universal logic of monarchy.”

—Sir Earnest Barker, ‘British Constitutional Monarchy’

राजकीय संज्ञांचे बदलते अर्थ अभ्यासणें मोठें मनोरंजक असतें. जीवन गतिमान् आणि स्थित्यंतरशील असल्यानें राजकीय संज्ञांच्या मध्ये एकतर नवा आशय ओतला जातो किंवा राजकीय संस्थांच्या मध्ये परिस्थितिसापेक्ष बदल करून त्यांच्या स्वाभाविक विकासाला वाव करून दिला जात असतो. नुक्ताच एक मोठा महत्त्वाचा बदल कॉमनवेल्थच्या कल्पनेत घडून आला आहे. तो फरक जितका महत्त्वाचा, मूलगामी व दूरपरिणामी आहे तितकाच तो स्वाभाविकही आहे हें इतिहासाच्या प्रवाहाकडे पाहतां आढळून आल्याशिवाय रहाणार नाही.

नवीन प्रतीकात्मक कल्पनेची आवश्यकता

हिंदुस्थान, पाकिस्तान आणि सीलोन या राष्ट्रांना वसाहतीचें स्वराज्य मिळाल्यानंतर ज्याला ‘ब्रिटिश कॉमनवेल्थ ऑफ नेशन्स’ असें म्हणत असत त्याच्या रचने (composition) त एक स्थित्यंतर घडून आलें. असें झाल्यानें कॉमनवेल्थच्या कल्पने (Concept) तही बदल घडण्याची शक्यताच नव्हे तर संभाव्यताही निर्माण झाली. सात राष्ट्रांच्या पंतप्रधानांनीं लंडनला जमून नुक्ताच जो एक सद्गृहस्थांचा करार (Gentlemen's Agreement) केला तें त्याचेंच दृश्य फल होय. हिंदुस्थान

(पाकिस्तान धरून) व सीलोन या वसाहती नव्हत्याच. ब्रिटिशांनीं येथें सत्ता स्थापन केली ती वास्तव्यासाठी नव्हे, तर आर्थिक पिळवणुकीनें होणाऱ्या लाभासाठी. हिंदुस्थान (पाकिस्तान धरून) व सीलोन ही अंकित राष्ट्रे होती. हिंदुस्थानचें व ब्रिटिशांचे संबंध सलोख्याचे नव्हते, हें उघडच आहे. हिंदुस्थानला कांही कारणामुळे स्वातंत्र्य द्यावें लागलें व तें स्वातंत्र्य मिळतांना हिंदुस्थानचे हिंदुस्थान व पाकिस्तान असे दोन विभाग झाले. सीलोननें स्वातंत्र्यासाठी मोठी झुंज दिली नाही. तरीही हिंदी स्वातंत्र्य निश्चित झाल्यावर सीलोनही स्वतंत्र होणेंच स्वाभाविक होतें व तसें स्वातंत्र्य त्याला मिळालें. हिंदुस्थान व पाकिस्तान यांना वसाहतीचें स्वराज्य ज्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायद्यानें मिळालें (The Indian Independence Act), त्या कायद्यानें कॉमनवेल्थमध्ये राहावें कीं बाहेर जावें याचा निर्णय घेणें हिंदुस्थान व पाकिस्तान यांच्या मजीवरच सोंपविण्यांत आलें. हिंदुस्थानच्या घटनासमितीनें उद्दिष्टांचा ठराव करून हिंदुस्थान हें एक स्वतंत्र सार्वभौम प्रजासत्ताक (Sovereign Independent Republic) राहील असें जाहीर केलें. प्रजासत्ताक हिंदुस्थान कॉमनवेल्थमध्ये राहूं शकेल किंवा नाही याविषयी मोठा वाद माजला. आतां हिंदुस्थाननें आपण प्रजासत्ताक राहून कॉमनवेल्थमध्ये रहावयास तयार असल्याचें स्पष्ट केलें आहे. हिंदुस्थानची ही आकांक्षा कॉमनवेल्थकल्पनेत जरूर तो बदल केल्यानें सफल झाली असून आज कॉमनवेल्थमध्येही शांति, स्वातंत्र्य व प्रगति (Peace, Liberty and Progress) या तीन तत्त्वांची साधना करणाऱ्या राष्ट्रांची संघटना बनली आहे. कॉमनवेल्थमधल्या राष्ट्रांना एकत्र ठेवणारी शक्ति ‘राजमुकुटा’वरील निष्ठा ही असल्यानें

७४३

अनुक्रमिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

नवभारत
७५
अमृतमहोत्सवी
वर्ष

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

नवभारत

प्रजासत्ताक हिंदूला कॉमनवेल्थमध्ये रहातां यावें म्हणून कॉमनवेल्थमधील राष्ट्रांना एकत्र ठेवील अशी एक नवीन प्रतीकात्मक कल्पना तयार करावी लागली असून ब्रिटनच्या राजाला एक दुहेरी भूमिका (Double Role) पार पाडण्याचें काम पत्करावें लागणार आहे.

हिंदुस्थान प्रजासत्ताक बनल्यावर कॉमनवेल्थच्या प्रत्येक राष्ट्राचा स्वतंत्र रीत्या राजा असा जो त्याचा आजवर दर्जा होता तो हिंदुस्थानबाबत तरी संपुष्टांत येईल. राजा हा कॉमनवेल्थचा प्रमुख (Head of the Commonwealth) म्हणून राहणार असून त्याचा एक ऐक्याचें प्रतीक (unifying symbol) असा दर्जा राहणार आहे. कॉमनवेल्थची इतर घटक राष्ट्रे राजाशी एकनिष्ठ राहाणार असल्याने त्याच्यापुरती तरी कॉमनवेल्थच्या सदस्यत्वाविषयीची बैठक बदललेली नसल्याचें (the basis of whose membership is not hereby changed) करारांत नमूद करण्यांत आलें आहे. कॉमनवेल्थच्या सभासदत्वासंबंधीची हिंदुस्थानची बैठक भिन्न असली तरीहि हिंदुस्थान हा पूर्णांशानें व समान दर्जाचा घटक म्हणूनच राहाणार आहे. राजानिष्ठेचें बंधन नसल्याने हिंदुस्थान हा अंतर्गतच काय पण परराष्ट्रीय बाबतींतही पूर्णपणें मुखत्यार राहणार आहे ही गोष्ट स्पष्ट होत आहे. आयर्लंडने गव्हर्नर-जनरलची जागा रद्द करणें, राजनिष्ठेची शपथ गाळणें इत्यादि गोष्टी केल्या तरी राजाशी नाममात्र दुवा (nominal link) कायम ठेवला व परराष्ट्रवकीलांच्या ओळखपत्रांवर (credentials) राजाची सही असावी एवढेंच बंधन लावून घेतलें. हिंदुस्थानचा राजाशी कोणताच संबंध उरावयाचा नसून कॉमनवेल्थचें एक चिन्ह याच दृष्टीने हिंदुस्थान राजाकडे पाहील. हिंदुस्थानला प्रजासत्ताक स्थितीतहि कॉमनवेल्थचें सदस्य रहातां यावें म्हणून आजवर जे मसुदे (Formulae) सुचविले गेले त्यांत पुढील दोन प्रमुख होत : एक म्हणजे हिंदुस्थानचा अध्यक्ष हाच आपोआप (ipso facto) बादशहाचा प्रतिनिधि व्हावा व त्याने त्या दर्जाला अंगभूत असलेले अधिकार वापरावे; या पर्यायांत म्हटलें तर राजा आहे, म्हटलें तर नाही अशी स्थिति होणार

होती. दुसरा मसुदा दुहेरी नागरिकत्वाच्या (Dual Citizenship) सिद्धान्तावर आधारला होता. या मसुद्यांत ब्रिटिश नागरिकत्वाची कल्पना प्रकटपणें होती. व ब्रिटिश राजा असलेले नागरिक ही कल्पना ध्वन्यर्थानें होती. या दोन योजनांपेक्षां आज मान्य झालेली योजना हिंदुस्थानच्या प्रजासत्ताक स्वरूपाशी घटनाशास्त्रदृष्ट्या अधिक सुसंगत व म्हणून अधिक स्वागतार्ह आहे. कारण त्या योजनेत Commonwealth मधील हिंदुस्थान सोडून इतर प्रत्येक राष्ट्राचा पंतप्रधान हा त्या ठिकाणचा His Majesty's Prime Minister राहील, तसा हिंदुस्थानचा पंतप्रधानाचा दर्जा नाही. शिवाय Commonwealth हें संघराज्य नसल्याने Commonwealth चा प्रमुख (तो सुद्धा चिन्ह या नात्याने) म्हणून राजा राहाणार असला तरी हिंदुस्थान या घटकापुरतें त्याला कांहीही घटनात्मक कार्य (Function) नाही. Commonwealth चें असें एकादें मंत्रिमंडळ असूं शकत नाही हें उघडच आहे. तेव्हां घटनात्मकदृष्ट्या हिंदुस्थानचा राजाशी कोणताच संबंध नाही. त्यामुळे हिंदचा प्रजासत्ताक दर्जा अबाधित रहातो. Commonwealth हें विस्कळित असेंही संघराज्य नसून केवळ सौजन्यानेच एका राष्ट्राच्या कायद्यांना कॉमनवेल्थमधील दुसऱ्या राष्ट्रांत मान दिला जाणार असल्याने Commonwealth चें परस्परांविषयी आदर व सहिष्णुता बाळगणाऱ्या मंडळासारखें स्वरूप (Comity of peoples) असें आहे.

कॉमनवेल्थ कल्पनेचे कांहीं ऐतिहासिक टप्पे

वसाहतीचें स्वराज्य या कल्पनेचें थोडें विवेचन करून कॉमनवेल्थच्या कल्पनेत आजचें परिवर्तन कसें झालें तें पाहूं. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धापासून ब्रिटननें बोध घेतला व वसाहतींच्या अंतर्गत प्रश्नांत फारशी ढवळाढवळ करावयाची नाही असें धोरण ठेवलें. शिवाय ब्रिटिशांच्या हाडांमांसाच्या लोकांची संख्या दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया व कानडा येथें भरीव प्रमाणांत असल्याने या देशांशी ब्रिटिशांचे संबंध उदार राहिले, पहिल्या महायुद्धांत या वसाहतींनीं भरीव मदत केल्याने त्यांना स्वयंशासनाचे व्यापक अधिकार सौकर्याने मिळाले व

कॉमनवेल्थमध्ये प्रजासत्ताक हिंदूंचे स्थान

ह्यामुळे इंग्लंडशी असलेला त्यांचा संबंध ऐतिहासिक दृष्ट्या गौरवाचा राहिल्याने इंग्लंडच्या राजाविषयी त्यांना वाटणारी आत्मीयता कायम राहिली व राजानिष्ठा हा कॉमनवेल्थ-राष्ट्रांना जोडणारा दुवा बनला. हिंदुस्थानसंबंधी बोलावयाचे म्हणजे हिंदुस्थानातील लोकांना स्वातंत्र्यपूर्वकालातील ब्रिटनशी असलेले संबंध गौरवाचे वाटत नसल्याने प्रजासत्ताकाचा झेंडा फडकवावा असे भारतीय लोकांना स्वाभाविकपणे वाटत आहे. आज कॉमनवेल्थच्या सदस्य-राष्ट्रांना हिंदुस्थानने कॉमनवेल्थमध्ये रहावे असे वाटत आहे व प्रजासत्ताकाच्या दर्जाशी विसंगत नसेल तर हिंदुस्थानही कॉमनवेल्थमध्येच रहाण्यास राजी आहे. या वेमालूम परिस्थितीमुळेच कॉमनवेल्थची नवी कल्पना उदयास येऊ शकली. आतां तात्त्विक दृष्ट्या सीलोन व पाकिस्तान हिंदुस्थानच्या पावलावर पाऊल टाकू शकतील; अर्थात् तसे करणे अधिक फायद्याचे (-अभिमानाचे नव्हे-) आहे अशी त्यांची खात्री झाली तरच ते वरील मार्ग पत्करतील असे वाटते. स्वार्थासाठी इंग्लंडमधील लोकांपेक्षाही आपण अधिक राजनिष्ठ आहो असे ही दोन राष्ट्रे म्हणणे अगर्दीच असंभाव्य नाही.

आतां आजच्या कल्पनेला आजचे स्वरूप येण्यास कोणते वैचारिक टप्पे गांठीत जावे लागले ते पाहू या. नवी कल्पना उदयाला येण्यास नुकतेच होऊन गेलेले आयर्लंड व आफ्रिका येथील वैचारिक मंथन कारणीभूत आहे असे मला वाटते. १९२६ च्या इंपीरिअल कॉन्फरन्सनंतर वसाहतींचे वर्णन खालीलप्रमाणे करण्याचा प्रघात पडला आहे :—
'They are autonomous communities within the British Empire, equal in status, in no way subordinate one to another in any aspect of their domestic or external affairs, though united by a common allegiance to the Crown, and freely associated as the members of the British Commonwealth of nations.'
ज्या Statute of Westminster ला the first document in the lawyer's sense of that term which determines inter-Imperial relations असे म्हणण्याचा

प्रघात आहे त्या कायद्याच्या १ व्या कलमांत फक्त कोणत्या राष्ट्रांना ही संज्ञा लागू होईल एवढेच दिले असून त्या कल्पनेचे तात्त्विक स्वरूप स्पष्ट केलेले नाही. The Union of South Africa ने १९३४ साली Status of the Union Act करून Anson च्या The Law and Custom of the Constitution च्या चौथ्या आवृत्तीत म्हटले आहे त्याप्रमाणे "The Union of South Africa has legislatively declared that the status enjoyed is that of a sovereign independent state." आपल्या नव्या घटनेच्या उद्देशकथनात Sovereign Independent State हेच शब्द वापरावे अशी सूचना डॉ. आंबेडकर आणणार असल्याचे मागे प्रसिद्ध झाले होते.

कॉमनवेल्थ-नागरिकत्वाची कल्पना

आयर्लंडने गव्हर्नर-जनरलची जागा (Office) रद्द केली व राजनिष्ठेची शपथ गाळली, एवढेच नव्हे तर सर्व वसाहतींना समान असलेली ब्रिटिश नागरिकत्वाची कल्पनाही धुडकावून लावली. Anson च्या वर उल्लेखिलेल्या पुस्तकांत आयर्लंडची भूमिका खालीलप्रमाणे दिली असून हिंदला राजनिष्ठेचे बंधन नसल्याने नागरिकत्वासंबंधी काय परिस्थिती नव्या करारानुसार निर्माण होईल याची साधारण कल्पना त्यावरून येऊ शकेल :
'In the view of the Government of the State the connection between the State and the Crown is not based on allegiance and under the Irish Nationality and Citizenship Act of 1935, provision is made for the repeal of the statute and common law of British nationality so far as it has been in force in Ireland. That measure extends the definition of citizenship as given in the Constitution under which the franchise and eligibility for membership of the legislators are confined to citizens. The Act and a conse-

७४५

नतभारत

gential amendment (26) of the constitution assert for Irish citizenship international validity."

दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या स्थितीवर या कराराचा काय परिणाम होईल या प्रश्नाला उत्तर देतांना सरदार पटेल म्हणाले की ती अधिक वाईट तरी होणार नाही! दक्षिण आफ्रिकेने नागरिकत्वाचे अधिकार सांगणारा जो कायदा केला तो (१) British nationality व (२) Union domicile यांवर अधिष्ठित आहे. त्यात काही मामुली फेरफार होतील असा संभव आहे; अर्थात् त्या फरकांनी 'जैसे थे (status quo)' राखले जाईल. नागरिकत्वासंबंधी यापुढे काय परिस्थिति राहील याबाबत सरदार पटेलानी पुढील उद्गार दि. २९ एप्रिलला प्रसिद्ध झालेल्या मुलाखतीत काढले आहेत: "Indians would not have British citizenship under the agreement but the question of commonwealth citizenship would be determined by legislation passed by all units." 'लंडन टाइम्स'मध्ये पत्र लिहून जॉर्ज बर्नार्ड शॉ यांनी 'अतिथि-नागरिकत्व (Guest citizenship)' ची कल्पना पुरस्कारिली आहे. नागरिकत्वासंबंधी कॉमनवेल्थ-नागरिकत्वाची नवी कल्पना उदयास येईल असे पटेलानी ध्वनित केले आहे. शॉची कल्पना स्वीकारिली तर कॉमनवेल्थ सोडणाऱ्या राष्ट्रांचीही सोय होईल. शॉ लिहितात: "May I suggest that aliens residing permanently within the commonwealth, enjoy all the rights and privileges and bear all the responsibilities of natives? This could be extended to any international combination; but its application to Ireland (and perhaps India) is urgent. — शॉने हे करारापूर्वी सुचविले होते.

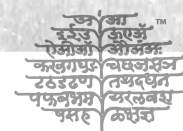
काही संभाव्य परिणाम

नागरिकत्वासंबंधाने ज्याप्रमाणे निश्चित काही करारांत नाही त्याचप्रमाणे कॉमनवेल्थमधील राष्ट्रांतील हाय कमिशनरांचा हुद्दा (Designation) काय

राहील तेहि ठरावयाचे आहे. अनौपचारिक रीत्या या दोन प्रश्नांसंबंधी काही ठरले असण्याचा संभव असल्याने करारांत अव्याप्तीचे दोष (Faults of omission) राहिले असतीलच असे म्हणवत नाही. करारांत या बाबी स्पष्टपणे निर्देशिल्या नसल्याचे मोघमपणे म्हणता येईल. पण ब्रिटिशांनी संवर्धिलेल्या घटनाशास्त्रांत संकेतांचे स्थान महत्वाचे आहे हे विसरता येत नाही. कॉमनवेल्थचे सदस्य राष्ट्र या नात्याने हिंदुस्थानवर कोणते बंधन येऊ शकेल याची कल्पना प्रो. ए. बी. कीथ यांच्या खालील उताऱ्यावरून येईल:

"The only obligation binding in honour and not in law on each dominion and the United Kingdom is that no unit of the commonwealth shall negotiate with foreign powers without informing all the other units, so that they may call attention to any interests of their own which may be involved; there is no obligation, however, on any unit to accept any suggestion which another may make."

कम्युनिझमला पायबंद घालू शकेल असे आशियांतील सर्वात प्रभावी राष्ट्र हे हिंदुस्थानच असल्याने हिंदुस्थानशी मैत्रीचे संबंध ठेवण्याची वसाहत-राष्ट्र कोशिस करतील असा संभव आहे. झालेल्या कराराने रशिया संशयग्रस्त झाल्यासारखा मात्र दिसत आहे; परंतु संरक्षणाच्या प्रश्नाबाबत परिपक्व चर्चा झाली नसल्याने कॉमनवेल्थ राष्ट्रांना युद्धांत साहाय्य देण्यास हिंदुस्थान बांधलेला नाही. अँग्लो-अमेरिकन गटाचा कॉमनवेल्थ हा एक केवळ पोटभाग आहे असे म्हणणे धाष्ट्याचे होईल. कदाचित या कॉमनवेल्थला अमेरिकेला युद्धापासून काही काळ थोपवून धरणेही शक्य होईल. निदान आज तरी समान दर्जाची राष्ट्रं या नात्याने पौर्वात्य व पाश्चात्य राष्ट्रे एकत्र गुंफल्याचे अपूर्व दृश्य दिसत आहे.

प्रा. वि. उ. चांदुरकर

आंतरराष्ट्रीय बँक व हिंदुस्थान

बऱ्याच वर्षांनंतर आंतरराष्ट्रीय बँकविषयक शीर्षक भारतीय वर्तमानपत्रांत झळकायला लागली आहेत. कारण हिंदुस्थानने आपल्या अनेकविध आर्थिक योजनांसाठी या बँकेकडे कर्जाची मागणी केली आहे. यामुळे या योजनांची प्रत्यक्ष पाहणी करण्यासाठी बँकेने आपले एक शिष्टमंडळ हिंदुस्थानांत पाठाविले होते. या शिष्टमंडळाने ठिकठिकाणच्या सरकारी अधिकाऱ्यांशी, व निरनिराळ्या आर्थिक पक्षोपपक्षांच्या पुढाऱ्यांशी बोलणी केली. लवकरच या शिष्टमंडळाचे प्रतिवृत्त बँकेला सादर केले जाईल व त्याप्रमाणे बँकेचे अधिकारी कर्जाबद्दल आपला निर्णय देतील. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यापासून दीर्घमुदतीच्या कर्जासाठी हिंदुस्थानने प्रथमच हा विदेशीयांपुढे हात पसरला असल्यामुळे या प्रश्नाबद्दल आर्थिक गोटांत बरेच कुतूहल वाटत आहे. सकृद्दर्शनीच परकीय भांडवल देशांत आणणे ही साधारण वाचकाला अप्रिय घटना वाटते व ते साहजिकच आहे. हिंदुस्थान प्रत्येक बाबतीत स्वयंसंपन्न असावा अशी प्रत्येक व्यक्तीची इच्छा असणे स्वाभाविक आहे. मग हिंदुस्थान-सरकारने बुद्धिपुरस्सर ही कर्जाची मागणी का केली? त्यांत कोणते धोके आहेत? त्यामुळे व्याजाचे ओझे हिंदुस्थानवर किती पडेल? त्यामुळे हिंदुस्थान काही राष्ट्रांच्या आर्थिक दडपणाखाली येईल की काय? इत्यादि अनेक प्रश्न सामान्य वाचकाच्या समोर आज उभे आहेत. या प्रश्नांचा उद्‌घापोह होण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय बँकेसंबंधी प्राथमिक ज्ञान वाचकाला असणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय बँकेचे उद्दिष्ट

या बँकेचे पूर्ण नांव International Bank of

नं. ६

७५७

Reconstruction and Development हें असून १९४४ सालच्या ब्रेटन-वुड्स-परिषदेतील विचार-विनिमयानंतर त्यांतून जन्मलेल्या दोन जुळ्या संस्थांपैकी ही एक आहे. त्यापैकी दुसरी संस्था आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक निधि (International Monetary Fund) ही असून आंतरराष्ट्रीय व्यापारी देवघेवीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या हुंडणावळीच्या दरांतलि विषमता कमीत कमी करणे हा या संस्थेचा उद्देश आहे. यासाठी अल्पकालीन कर्जे देऊन कर्जदार राष्ट्रांना असलेली तात्पुरती विनिमयासंबंधी अडचण ही संस्था दूर करते. याच संस्थेबरोबर आंतरराष्ट्रीय बँकेचाहि जन्म झाला. ज्यांची आर्थिक घडी युद्धांमुळे विस्कटलेली आहे किंवा अन्य कारणांमुळे ज्यांची आर्थिक प्रगति केवळ अंशतःच होऊ शकली आहे अशा राष्ट्रांना दीर्घ मुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा करून त्यांची आर्थिक भरभराट होण्याला मदत करणे हें या बँकेचे ध्येय आहे.

आंतरराष्ट्रीय बँक ही राष्ट्रांतील सहकाराच्या तत्त्वावर आधारली असल्यामुळे खाजगी आंतरराष्ट्रीय कर्जे देण्याच्या पद्धतीची विरोधक नाही. याउलट खाजगी भांडवल योग्य मार्गांनी गुंतविण्यास सोयी व सवलती देणे हें या बँकेचे प्रमुख कार्य आहे. बँकेच्या कराराचे कलम १-२ प्रमाणे “खाजगी कर्जे प्रत्याभूत (Guaranteed) करून किंवा त्यांत भागीदारी करून खाजगी भांडवलाच्या विदेशी व्यवहाराचा विकास करणे आणि जेव्हा खाजगी भांडवल रास्त अटीवर मिळणे अशक्य असेल तेव्हा स्वतःच्या भांडवल-व-संचिती (Reserves) मधून योग्य अटीवर कर्जाचा पुरवठा करणे,” हें बँकेचे प्रमुख उद्दिष्ट होय. यावरून हें दिसून येईल

नवभारत

की वँक खाजगी भांडवलदार राष्ट्रांच्या विसृद्ध नसून त्यांचे भांडवल योग्य व रास्त अटीवर गरजू राष्ट्रांना मिळवून देणारी व त्या व्यवहारांवर देखरेख करणारी संस्था आहे. शिवाय जेव्हा खाजगी रीत्या भांडवल उपलब्ध नसेल तेव्हा स्वतःच्या पुंजीमधून उत्पादक कार्याकरिता भांडवल-पुसवठा देखील ती करते.

वँकेच्या सदस्यत्वाची मुख्य अट ही आहे की प्रत्येक सदस्य आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक निर्धा-(I.M.F.)-चाहि सदस्य असला पाहिजे. ही अट एवढ्या-साठीच घालण्यांत आली आहे की, भांडवलाच्या व्यवहारांत हुंडणावळाविषयक अडचणी येऊ नयेत. सदस्य राष्ट्रांतील हुंडणावळाचे दर स्थिर ठेवण्याचे कार्य हा निधि पहात असतो. यामुळे निर्धाच्या सदस्य-राष्ट्रांत भांडवलाचे व्यवहार करणे अधिक सोयीचे आहे.

• आंतरराष्ट्रीय वँकेचे अधिकृत भांडवल १००० कोटी डॉलर असून ते १ लक्ष डॉलरच्या १ लक्ष अंशांत (Shares) विभागलेले आहे. प्रत्येक सदस्य राष्ट्राला काही ठराविक प्रमाणांतच भांडवल स्वीकृती-साठी दिले आहे. एकंदर स्वीकृत भांडवल ३० जून १९४८ रोजी ८२८ कोटी डॉलर होते. त्यापैकी सर्वात मोठा हिस्सा ३१७ कोटी डॉलर किंवा एकंदर स्वीकृत भांडवलाच्या शेकडा ३८ टक्के 'संयुक्त संस्थानांचा' आहे. याशिवाय ग्रेट ब्रिटन-नचा हिस्सा शे. १४.३, चीनचा शे. ६.६ व फ्रान्सचा शे. ४.९ प्रमाणांत आहे. हिंदुस्थानचा हिस्सा ४० कोटी डॉलर किंवा शे. ४.८ टक्के आहे. आंतरराष्ट्रीय वँक ही 'सीमित देय'-(Limited Liability)-संस्थे'प्रमाणे असून त्यांतील प्रत्येक सदस्य राष्ट्राची जास्तीत जास्त जबाबदारी त्याच्या स्वीकृत भांडवलाइतकी आहे. परंतु त्याच्या कर्ज घेण्याच्या पात्रतेवर मात्र कसलेच निर्बंध नाहीत; म्हणजे जर एकाद्या राष्ट्राची उत्पादक गरज त्याच्या स्वीकृत भांडवलापेक्षा जास्त असेल तरी त्याला वँकेच्या साहाय्याने तितके कर्ज मिळविण्यास कसलाच प्रत्यवाय नाही.

प्रत्येक सदस्य राष्ट्राला त्याच्या हिस्स्याच्या स्वीकृत भांडवलाच्या शे. २० टक्के भांडवल प्रथम द्यावे

लगाते. त्यापैकी २ टक्के सोने किंवा सं. संस्थानांच्या डॉलरच्या रूपांत व बाकीचे १८ टक्के आपल्या चलार्थांत (home currency) द्यावे लागते. बाकीचे ८० टक्के स्वीकृत भांडवल वँकेची संचिति (Reserve) म्हणून असून गरज पडेल तेव्हा वँक त्याची मागणी करू शकते. साधारणतः एकाद्या कर्जदाराने जर कर्ज बुडविले तर त्याची भरपाई करण्यासाठी या अनाहृत (uncalled) भांडवलाचा उपयोग करण्यांत येईल. यासाठी हे निश्चित करण्यांत आले आहे की वँकेच्या एकंदर स्वीकृत भांडवला-पेक्षा जास्त कर्जाची जबाबदारी वँक घेणार नाही. म्हणजे या वँकेच्या स्थापनेमुळे प्रत्येक कर्ज देणाऱ्या धनको राष्ट्राला अशी पूर्ण शाश्वती देण्यांत आली आहे की त्याचे कर्ज कर्जदाराने जरी बुडविले तरी त्याची फेड वँक आपल्या भांडवलांतून करील.

अशा रीतीने प्रत्येक सदस्य राष्ट्रापासून २० टक्के स्वीकृत भांडवल गोळा करून वँकेने १६,५७२ लक्ष डॉलर 'परिदत्त-भांडवल (Paid-up capital)' जमविले आहे. इतक्या अल्प परिदत्त भांडवलावर जागतिक वँकेचे व्यवहार कसे चालतील अशी सुरवातीला शंका प्रदर्शित करण्यांत आली होती. विशेषतः या सर्व भांडवलांत डॉलरच्या रूपांत फक्त ७,३०० लक्ष डॉलर किमतीचे भांडवल होते. आजच्या जगांत बहुतेक सर्वत्र फक्त डॉलर कर्जाची मागणी वँकेकडे होते. यामुळे वँकेचे परिदत्त भांडवल फारच अपर्याप्त आहे असे वाटणे सहाजिक आहे. परंतु याचे शकानिरसन करण्यासाठी वँकेची कर्ज देण्याची रीति काय आहे हे पाहणे आवश्यक आहे.

वँकेचे कर्ज देण्याचे नियम

वँकेच्या कर्जविषयक तीन रीती आहेत :—

(१) खाजगी कर्ज देण्याचे व्यवहार वँकेच्या मध्यस्थीने झाल्यास ऋणको व धनको राष्ट्रांच्या हितार्थ वँक या कर्जाची जबाबदारी स्वतःवर घेते. याला प्रत्याभूत कर्ज (Guaranteed loans) म्हणतात. (२) एकाद्या विशिष्ट राष्ट्राच्या चलार्था- (currency) साठी विशेष मागणी असल्यास वँक आपले कर्जरोखे त्या राष्ट्राच्या संमतीने त्या राष्ट्रांतील भांडवल-बाजारांत विकून कर्ज उभारत व त्यांतून गरजू राष्ट्रांना कर्ज देते. याचा अर्थ असा

७४८

आंतरराष्ट्रीय बँक व हिंदुस्थान

की गरजू राष्ट्रांची पत कमी असल्यास ते बँकेच्या पतीचा उपयोग करून आवश्यक ते कर्ज मिळवू शकते. आजपर्यंत बँकेने अशा रीतीने फक्त न्यू यॉर्कमध्येच कर्ज उभारली आहेत. कारण फक्त डॉलर्सचीच मागणी सर्वात जास्त आहे. (३) वरील दोन्ही मार्ग उपलब्ध नसल्यास स्वतःच्या भांडवलाने गरजू राष्ट्रांना बँक कर्ज देते.

कर्ज देताना बँक केवळ आर्थिक कारणांचाच विचार करते. राजकीय आपपरभावापासून बँकेची कर्जे देण्याची नीति सर्वस्वी अलिप्त आहे. बँक केवळ पुनर्निर्माणयोजनांसाठी किंवा मागलेल्या राष्ट्रांच्या विकासयोजनासाठीच कर्ज देईल व त्याच्या युद्धकार्याकरिता किंवा तत्सम इतर राजकीय कामाकरितां दुरुपयोग होऊ देणार नाही. राजकीय झगड्यांपासून स्वतःला सर्वथा अलिप्त ठेवण्याचे बँकेचे हे धोरण फार महत्वाचे आहे. परंतु याबद्दल मोठी शंका प्रदर्शित केली जाते. १९४७ साली इंडोनेशियाच्या विरुद्ध अन्यायपूर्ण युद्ध सुरू केल्यानंतर बँकेने नेदरलँड्सला १९॥ कोटी डॉलर्सचे कर्ज मंजूर केले त्यावेळी या आक्रमक राष्ट्राला मदत केल्याबद्दल बँकेच्याविरुद्ध मोठा रोष व्यक्त करण्यात आला. परंतु बँकेच्या अधिकाऱ्यांनी खुलासा केला की, हे कर्ज केवळ आर्थिक पुनर्निर्माणाच्या कार्याकरितांच दिलेले आहे, याचा इंडोनेशियाच्या युद्धाशी संबंध नाही. परंतु त्याच वर्षी पोलंडच्या सरकारने ६० कोटी डॉलरच्या कर्जाची मागणी बँकेकडे केली असता बँकेने पोलंडला कर्ज नाकारल्याचे कळते. पोलंडला कर्ज नाकारण्याचे कारण सुस्पष्ट आहे. पोलंड रशियाच्या आधिपत्याखाली असल्यामुळे अमेरिकेच्या आधिपत्याखाली असलेल्या आंतरराष्ट्रीय बँकेने त्याला राजकीय द्वेषामुळे कर्ज दिले नाही असा आरोप बँकेवर केला जाऊ शकतो.

बँकेने दिलेली कर्जे

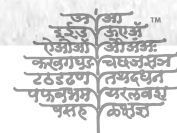
१९४६ साली बँकेचा कारभार सुरू झाल्याला आता दोन वर्षे होऊन गेली आहेत. परंतु एवढ्या अवकाळातहि बँकेने ७०० ते ८०० कोटी डॉलर्सची कर्जे दिली आहेत. त्यापैकी सर्वात जास्त कर्जे पाश्चिम युरोपीय राष्ट्रांना त्यांच्या पुन-

निर्माण-योजनांसाठी देण्यात आली आहेत. सर्वात प्रथम कर्ज बँकेने मे १९४७ मध्ये फ्रान्सला दिले. हे कर्ज २५ कोटी डॉलर्सचे असून फ्रान्सच्या सरकारने त्याची हमी दिली आहे. कर्जाची मुदत ३० वर्षे असून, पांच वर्षांनंतर कर्जाकडेचे हप्ते भरावयाचे आहेत. या कर्जाला दरसाल दर शेंकडा व्याजाचा दर ३१ असून शिवाय वर शेंकडा १ बँकेची संचिति (Reserve) निर्माण करण्यासाठी वर्तनहि (Commission) आकारण्यात येते. जवळपास याच अटीवर बँकेकडून नेदरलँड्स, डेन्मार्क, लक्झेम्बर्ग आणि चिली या राष्ट्रांना कर्जे मंजूर करण्यात आली आहेत. अशा रीतीने आंतरराष्ट्रीय बँक ही आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्याचे नवे प्रतीक आहे.

आंतरराष्ट्रीय बँक व हिंदुस्थान

गेल्या महिन्यांत मध्यवर्ती सरकारच्या फंडागिरीसाठी आंतरराष्ट्रीय बँकेकडे कर्जाची मागणी केल्याचे सांगितले. या कर्जाची मागणी किती डॉलरची आहे किंवा हिंदुस्थानला किती कर्ज मिळू शकेल याबद्दलची माहिती अजून उपलब्ध नाही. हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या विकासयोजनांसाठी लागणारे भांडवल-सामान परदेशांतून आयात करण्यासाठी आवश्यक असलेला विदेशी विनिमय मिळावा म्हणून ही कर्जाची मागणी करण्यात आली आहे. या विकासयोजनांत पडित जमिनीची मशागत करणे, नलीकूप (Tubewell) खोदणे, मच्छीमारी धंद्याची उन्नति करणे, जलविद्युत् व कालव्यांच्या योजना, लोहमार्गासाठी इंजिन विकत घेणे, शेतीसाठी ट्रॅक्टर्स मिळविणे इत्यादि कामांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

हिंदुस्थान-सरकारने परकीय भांडवल हिंदुस्थानांत आणण्याचा हा जो उपक्रम चालविला आहे त्याबद्दल जनतेत दुमत असणे स्वाभाविक आहे. साधारणपणे प्रत्येक हिंदी माणसाला परकीयांची अशा कामी मदत घेणे विचित्र वाटेल! परकीय दास्यांतून नुकतेच मुक्त झाल्याबरोबर पुन्हा त्यांच्या आर्थिक दास्यांत स्वतःला गुंतवून घेण्याचा सरकारचा हा खटाटोप वरवर तरी आश्चर्यकारक

नवभारत

वाटतो. परंतु आजच्या हिंदुस्थानच्या आर्थिक परिस्थितीकडे पाहिल्यास ते आश्चर्य बरेच कमी होतं.

हिंदुस्थानची नैसर्गिक संपत्ति बरीच विपुल असली तरी तिचा आर्थिक विकास नीट न झाल्यामुळे हिंदुस्थानचें उत्पादन फार कमी आहे हें सर्वस्त्वच आहे. यामुळे उत्पादन वाढविण्यासाठी व देशाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी सरकारने अनेक योजना मंजूर केल्या आहेत. त्या कार्यान्वित करण्यासाठी परदेशांतून उत्पादक स्वरूपाचा माल मागविणें अत्यंत आवश्यक आहे. परंतु ही आयात करण्यासाठी लागणारा विदेशी विनिमय आपल्यापाशी नसल्यामुळे मोठी अडचण निर्माण झाली आहे. अर्थात या अडचणीतून मार्ग काढण्याकरितांच हें कर्ज उभारण्यांत येत आहे.

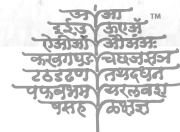
वस्तुतः आपल्याला विदेशी विनिमयाची अशी तूट मासावयास नको. कारण साधारणतः हिंदुस्थानची निर्यात आयातीपेक्षा जास्त असल्यामुळे आपण धनको राष्ट्र असतो. परंतु गेल्या युद्धकाळापासून विदेशी व्यापाराची बाकी हिंदुस्थानला प्रातिकूल व्हावयास लागली आहे. कारण वर्षानुवर्ष आपणांस अन्नाची फार मोठ्या प्रमाणावर आयात करावी लागत आहे. गत वर्षात, उदाहरणार्थ, आपण १३० कोटी रुपयांच्या विदेशी विनिमयाचा उपयोग केवळ अन्नाची आयात करण्यासाठी केला. यामुळे भांडवल-वस्तूंची आयात करण्यास पुरेसा विनिमय-संचय शिल्लक राहात नाही. याशिवाय आपल्या स्टॅलिंग शिल्लकेच्या रकमा देखील या कामी उपयुक्त होऊ शकल्या असत्या. परंतु स्टॅलिंग-विषयक कराराप्रमाणें त्या रकमा अडविण्यांत आल्या असून त्यापैकी फारच थोडा स्टॅलिंगविनिमय या कामी उपयोगी येतो. याचा अर्थ असा की जोपर्यंत हिंदुस्थानचें हें अन्नासाठी परावलंबन चालू आहे तोपर्यंत विनिमयाची तूट ही अशीच राहणार. यासाठी अन्नोत्पादन व इतर निर्यातीच्या वस्तूंचें उत्पादन देशांत शीघ्रातिशीघ्र वाढणें अत्यावश्यक आहे. परंतु त्यासाठी अगोदर आपल्या विकास-योजना कार्यान्वित होणें अवश्य आहे. आणि म्हणून आपण परकीय राष्ट्रांपासून कर्ज घेऊनहि का होईना, विकासयोजनांसाठी लागणारा माल देशांत

शक्य तितक्या लवकर मिळविणें जरूरीचें आहे. अशा रीतीने परदेशी भांडवल देशांत आणणें वाईट असलें तरी हल्ली हिंदुस्थान अशा आर्थिक संकटांत सांपडला आहे की विदेशी भांडवलाच्या मदतीने का होईना पण उत्पादन वाढविल्याशिवाय त्याला गत्यंतर नाही. म्हणून सरकारने दूरदृष्टीने बँकेपासून कर्ज मागण्याचा जो निर्णय घेतला आहे तो सर्वथा स्वागतार्ह आहे असेंच म्हटलें पाहिजे.

याशिवाय आणखीही एक फरक लक्षांत घेतला पाहिजे. ब्रिटिशांच्या अमदांतीत ब्रिटिश भांडवल हिंदुस्थानांत फार मोठ्या प्रमाणावर आलें. त्यावेळीं विदेशी भांडवलदारांना स्वतःच्या मालकीचे कारखाने, खाणी, चहा-काफीचे मळे आणि रेल्वे कंपन्या स्थापण्यास सरकार प्रोत्साहन देत असे. परंतु अशा रीतीने भांडवलाची देशांत आयात करणें राष्ट्रहिताला सर्वस्वी घातक होतें. कारण त्यामुळे राष्ट्रीय संपत्तीच्या विकसनाचा लाभ ब्रह्मशां परकीयांना प्राप्त होतो. परंतु ज्या अटीवर बँकेपासून कर्ज मागण्यांत आलें आहे त्यांत बरील प्रकारचें दास्य अभिप्रेत नाही. या कर्जामुळे बँकेच्या पतीचा देशाला लाभ मिळून विदेशांतून आवश्यक असलेला भांडवल-माल (Capital Goods) आपणास आयात करतां येईल. या खेरीज अशा भांडवलालाच्या व्यवहारांत एका विशिष्ट राष्ट्राचें दास्य अंतर्हित नाही; कारण बँकेच्या व्यवहारांत आज जरी 'संयुक्त संस्थानां'ना महत्त्वाचें स्थान प्राप्त झालें असलें तरी बँक ही सर्व सदस्य राष्ट्रांची संस्था आहे. म्हणून तिच्यापासून कर्ज घेण्यामुळे आपलें राष्ट्र इतरांच्या राजकीय किंवा आर्थिक दडपणाखाली येण्याची शक्यता कमी आहे. आणखी तिसरें एक कारण आहे. समजा, या व्यवहारांच्या कांहीं अप्रिय वाजू आहेत. तरी पण बँकेच्या घटनेप्रमाणें जर एकाद्या कर्जदार राष्ट्रानें घेतलेल्या कर्जाची परतफेड केली नाही तर बाकीच्या सदस्य राष्ट्रांच्या स्वीकृत भांडवलांतून त्या कर्जाची फेड केली जाऊ शकते. तेव्हां जर इतर राष्ट्रे या बँकेपासून भरपूर फायदा घेताहेत तर केवळ तात्त्विक सोबळेपणामुळे हिंदुस्थानने हें कर्ज नाकारणें सर्वस्वी अनिष्ट आहे.

७५०

अनुक्रमिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशालामंडळ, वाई

आंतरराष्ट्रीय बँक व हिंदुस्थान

हिंदुस्थानला दीर्घकालीन कर्ज लागेल

हिंदुस्थान-सरकारने बँकेपासून किती डॉलरचे कर्ज मागितले आहे किंवा मागणार आहे याची माहिती अजून उपलब्ध नाही. परंतु मागणीइतके कर्ज हिंदुस्थानला मिळू शकेल असे सांगता येत नाही. आजपर्यंत बँकेने कधीच अर्जातील कर्जाचा आंकडा मंजूर केला नाही. बहुतेक राष्ट्रांना अर्थापेक्षाही कमी कर्ज मिळू शकले.

याशिवाय बँकेचे व्याजाचे दरही हल्ली फार जास्त आहेत. बँक साधारणपणे ३। ते ३।। दराने व्याज आकारते आणि वर शेकडा १ दराने संचिति (Reserve) निर्माण करण्यासाठी वर्तनहि (Commission) आकारते. एकंदर ४। ते ४।। टक्के व्याज देणे हे बाजाराच्या प्रस्तुत परिस्थितीत अत्यंत महाग आहे. १९४६ साली 'संयुक्त संस्थानां'नी इंग्लंडला ३७५ कोटी डॉलरचे ५० वर्षांकरिता कर्ज दिले. पण त्यावर व्याजाचा दर शेकडा २ आहे. यामुळे वरील बँकेचा व्याजाचा दर फार जास्त आहे हे सिद्ध आहे. परंतु याबद्दल बँकेचे स्पष्टीकरण असे आहे की, बँकेला कर्ज देण्यासाठी आवश्यक डॉलर न्यू यॉर्कमध्ये स्वतःचे कर्जरोखे विकून मिळवावे लागतात. न्यूयॉर्क भांडवल-बाजाराची परिस्थिति हल्ली इतकी तंग आहे की बँकेलाहि तेथे शेकडा ३ दराच्याखाली कर्ज मिळत नाही; यामुळे साहायिकच ३। ते ३।। दराने कर्ज द्यावे लागते.

हे असे असले तरी बँकेने हिंदुस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितीकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. आजपर्यंत बँकेकडे कर्जाची मागणी करणारी राष्ट्रे उद्योग-प्रधान युरोपीय राष्ट्रे होती. आशियातील राष्ट्रांपैकी बँकेला कर्ज मागणारे हिंदुस्थान हे पाहिलेच राष्ट्र आहे. जपानखेरीज आशियातील राष्ट्रे कृषिप्रधान आहेत. हिंदुस्थानला कर्जाची आवश्यक-

कता ज्या विकासयोजनांसाठी आहे, त्यापैकी बहुतेक सर्व कृषिविषयक योजना आहेत. कृषिविषयक योजनांचा एक विशेष असा असतो की त्या योजना स्वयंसंपन्न होण्यास आणि त्यांतून नफा मिळवण्यास औद्योगिक योजनांपेक्षा जास्त कालावधि लागतो. यामुळे आपले कर्ज हे इतर राष्ट्रांपेक्षा दीर्घ मुदतीचे असणे जरूर आहे. व म्हणूनच त्यावर व्याजाचा दरही कमी असणे आवश्यक आहे. औद्योगिक व कृषिविषयक कर्जांतील ह्या मूलभूत फरकाकडे बँक दुर्लक्ष करणार नाही अशी अपेक्षा आहे. कारण मार्च १९४८ मध्ये बँकेने चिलीला जे कर्ज दिले त्यापैकी २५ लक्ष डॉलरचे कृषिविषयक योजनांसाठी होत. त्याची मुदत ६। वर्षे असून व्याजाचा दर २।। टक्के आहे.

वरील विवेचनावरून हे दिसून येईल की, आंतर-राष्ट्रीय बँक ही गरजू राष्ट्रांना पुनर्निर्माण व आर्थिक विकसन यासाठी दीर्घ मुदतीची कर्जे देऊन त्यांचा आर्थिक उत्कर्ष घडवून आणणारी अत्यंत उपयुक्त संस्था आहे. गरजू राष्ट्रांप्रमाणेच ज्यांच्यापाशी कर्जाऊ भांडवल मुबलक आहे अशा धनवान् राष्ट्रांनाहि पैसा गुंतविण्यासाठी सुरक्षित गिऱ्हाईके मिळवून देणे हीहि बँकेचा महत्त्वाची सेवा आहे. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकाराच्या तत्त्वावर बँकेची संघटना झाली असून त्यामुळे सर्व सदस्य राष्ट्रांना भांडवलाची आयात करणे फार सुकर झाले आहे. हिंदुस्थानने हल्लीच्या पंचप्रसंगांतून स्वतःची सुटका करण्याकरिता बँकेकडे कर्जाची मागणी केली आहे. या कर्जामुळे हिंदुस्थानला आवश्यक असली शेतकी व औद्योगिक यंत्र-सामग्री लवकर मागवता येईल व त्यामुळे देशातील मोठमोठ्या विकासयोजना कार्यान्वित होण्यास मदत होईल.

हिंदुस्थानांत गुरांची संख्या २५ कोट आहे— हिंदुस्थानांत जे दूधदुभते होते ते दर माणसास ५ औंस पडते; अमेरिकेत प्रमाण याच्या चौपट आहे.

—श्री. जयरामदास दौलतराम, (६-३-४९)

७५१

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

आचार्य शं. द. जा व डे कर

सत्याग्रही समाजवाद : कांहीं प्रश्नोत्तरें

[ता. ३० एप्रिल रोजी दादरच्या वसंतव्याख्यानमालेत वरील विषयावर माझे व्याख्यान झालें. त्यावेळी श्रोत्यांनी मला अनेक प्रश्न विचारले. त्यांपैकी कांहीं महत्त्वाच्या प्रश्नांना उत्तरें तेथेंच दिलीं. इतर कांहीं प्रश्नांची उत्तरें येथें प्रसिद्ध करीत आहे. ती सामान्यतः सर्व जिज्ञासु वाचकांना उद्बोधक वाटतील अशी आशा आहे. —लेखक]

प्रश्न १ ला:— (अ) उच्च प्रकारच्या नीतिमान् सत्याग्रही समाजवादी राष्ट्राजवळ लष्करी सामर्थ्य असावें का ?

(आ) अशा प्रकारच्या लष्करी सामर्थ्यावर ज्यांची सत्ता आहे त्यांना त्याचा स्वार्थासाठी वापर करावा अशी इच्छा होणार नाही का ?

(इ) उच्च नीतिमान् आणि निःस्वार्थी अशा चार पांच मुत्सद्द्यांनी राष्ट्राचा कारभार चालवावा याविषयी आपलें काय मत आहे ?

उत्तर:— (अ) जोंपर्यंत जगांतील सर्व राष्ट्रांचें एक राज्य झालें नाहीं, तोंपर्यंत उच्च प्रकारच्या नीतिमान् सत्याग्रही समाजवादी राष्ट्राजवळहि लष्करी सामर्थ्य असणें अपरिहार्य व आवश्यक आहे. हें राष्ट्र सत्याग्रही, समाजवादी असलें तरी त्यापैकी सत्याग्रही लोकांनी हें लष्करी सामर्थ्य आपल्या हाती ठेवूं नये व घेऊं नये. तें समाजवादी पक्षाच्या हाती द्यावें आणि तो पक्ष आपल्या समाजवादी तत्त्वानुसारच त्या सामर्थ्याचा उपयोग करीत असेल तोंपर्यंत त्याला तसें करूं द्यावें.

(आ) ज्यावेळी हा समाजवादी पक्ष स्वार्थासाठी त्या लष्करी सत्तेचा उपयोग करूं लागेल त्यावेळी त्याच्या सत्तेशी अनत्याचारी असहकार करण्याचें शिक्षण जनतेला व सर्व राष्ट्रिकांना देण्याचें कार्य सत्याग्रही लोकांनी करीत रहावें. या सत्याग्रही लोकांचें व प्रजाजनांचें अनत्याचारी असहकारस्वी दंडपण अशा सत्ताधारी पक्षाला कर्तव्यच्युत होऊं

देणार नाही व तो कर्तव्यच्युत झाल्यास पदभ्रष्ट करून त्याच्या विरोधी पक्षास प्रजेनें सत्ताधारी बनवावें.

(इ) उच्च नीतिमान् आणि निःस्वार्थी अशा चार पांच मुत्सद्द्यांनी राष्ट्राचा कारभार चालवावा, हें म्हणणें मला पटत नाहीं. प्रत्येक वेळी चार पांच मुत्सद्द्यांचें वर्चस्व असलेंच मंत्रिमंडळ असतें. पण हें मंत्रिमंडळ लोकांनी निवडलेल्या प्रातिनिधि-सभेस जबाबदार असलें पाहिजे. ह्या प्रातिनिधि-सभेत त्याला एक विरोधी पक्ष असावा. या विरोधी पक्षांतहि त्याच्या धोरणाचे चार-पांच प्रमुख मुत्सद्दी असतील. जेव्हां पहिलें मंत्रिमंडळ प्रातिनिधि-सभेचा विश्वास गमावील तेव्हां दुसऱ्या पक्षाच्या मुत्सद्द्यांनी पहिल्या मंत्रिमंडळास अधिकारभ्रष्ट करून आपल्या हाती सत्ता व्यावी हीच पद्धति योग्य आहे.

प्रश्न २ ला:— हल्लींच्या असेम्ब्लीत विरोधी पक्ष (Opposition Party) नाहीं. तर ही असेम्ब्ली 'फॅसिस्ट' आहे असें आपण म्हणाल काय ?

उत्तर:— एकाद्या असेम्ब्लीत सर्व सभासद एकाच पक्षाचे निवडून आले, एवढ्यानेच केवळ त्या असेम्ब्लीला फॅसिस्ट म्हणतां येणार नाहीं. जोंपर्यंत ह्या असेम्ब्लीनें विरोधी पक्षाच्या निवडणुकीचा हक्क काढून घेतलेला नाहीं आणि विरोधी पक्ष संघटित करणाऱ्या नागरिकांचें अनत्याचारी संघ-स्वातंत्र्य, मतस्वातंत्र्य व प्रचार-स्वातंत्र्य हिरावून

७५३

सत्याग्रही समाजवाद : कांहीं प्रश्नोत्तरे

घेतलें नाहीं तोंपर्यंत अशा असेंब्लीला फॅसिस्ट म्हणतां येणार नाहीं. मात्र त्या असेंब्लीत विरोधी पक्ष नसल्यामुळे फॅसिस्ट प्रवृत्ति बळावण्याचा धोका आहे.

प्रश्न ३ रा:— आपल्या देशांत लोकशाही-निर्मितीसाठी चार वर्ण प्रथम नष्ट केले पाहिजेत की दोन वर्ग प्रथम नष्ट केले पाहिजेत ? आणि चार वर्ण कोणत्या मार्गाने नष्ट होतील ?

उत्तर:— माझ्या मताने आपल्या देशांतील चार वर्ण आधीच नष्ट झालेले आहेत. फक्त कांहींना आपल्या वर्णासंबंधी अहंकार आहे. तो अहंकार नष्ट झाला म्हणजे संपले. दोन वर्ग नष्ट करणे हाच आपल्यापुढील प्रश्न आहे. व हे दोन वर्ग नष्ट करण्यास उत्पादनाची साधने सार्वजनिक मालकीची बनविणे हाच मार्ग आहे.

प्रश्न ४ था:— गांधीवाद अथवा सर्वोदयवाद आपल्या देशाला अत्यंत पोषक आहे हे जरी खरे असले तरी गांधीजींच्या मरणोत्तर त्या वादाच्या प्रसाराला फारच कमतरता आलेली दिसत आहे. मग त्या वादाचे भवितव्य काय समजावे ?

उत्तर:— ज्यांचा त्या वादावर विश्वास असेल त्यांनी त्या वादाच्या तत्त्वानुसार आपले वर्तन ठेवावे आणि देशांतील राज्यसत्ता निष्ठावंत, लोकशाही समाजवादी पक्षाच्या हाती शक्य तोंड लवकर जाईल अशी खटपट करावी. स्वतः राज्यसत्ता आपल्या हाती घेऊं नये आणि राज्यसत्ता धारण करणाऱ्या अथवा कळू इच्छिणाऱ्या कोणत्याही पक्षाचे सभासद स्वतः राहू नये. समाजवाद स्थापन करणे व तो त्वरित करणे हेच गांधीवादाच्या उज्ज्वल भवितव्याचे खरे साधन आहे.

प्रश्न ५ वा:— (अ) हिंदुस्थानांत समाजवाद आणण्यासाठी क्रांति करावी लागेल का ? लागेल तर ती कोणत्या प्रकारची असणार ?

(आ) अहिंसा आजच्या सरकारला पाळता येईल काय ?

(इ) आज समाजवादी पक्षांत कांहीं संघिसाधु लोक शिरत आहेत, त्यामुळे समाजवादी पक्षाची काँग्रेससारखी अवस्था होणार नाहीं काय ?

उत्तर:— (अ) हिंदुस्थानांतील समाजवादी

क्रांति तीन प्रकारे होणे शक्य आहे असे क्षणभर मानतां येईल. पहिला प्रकार म्हणजे कोणताही कायदा उल्लंघन न करतां केवळ समाजवादी कायदे कायदेमंडळांत मंजूर करून त्यांची अंमलबजावणी करणे. याला केवळ कायदेशीर मार्ग म्हणतां येईल. पण अशा कायदेशीर मार्गाने समाजवाद आणण्याचे प्रयत्न करणाऱ्या लोकांचे मूलभूत राष्ट्रीय हक्क हिरावून घेणारे जुलमी कायदे केल्यास त्यांचे उल्लंघन केल्यावांचून समाजवाद्यांना आपले कार्य करतां येणार नाहीं. म्हणून जुलमी कायदे उल्लंघन करून आपले क्रांतीचे कार्य पुढे कसे चालवावे असा प्रश्न उपस्थित होतो. त्याची दोन उत्तरे आहेत. एक अनत्याचारी असहकाराचा मार्ग आणि दुसरा सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग. माझ्या मताने हिंदुस्थानांतील समाजवाद्यांनी अनत्याचारी असहकाराच्या मार्गाने समाजवादी क्रांति करण्याचा निर्धार करावा. असा निर्धार ते करतील तर त्यांना यश येईल अशी परिस्थिति या देशांत आहे. असे असल्यामुळे सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग येथे अवलंबिणे राष्ट्राला व समाजाला विघातक आहे. त्यामुळे समाजद्रोह व राष्ट्रद्रोह केल्यासारखे होतें. शिवाय सशस्त्र क्रांतीतून एकपक्षीय हुकुमशाही येण्याचा व राशियांचे दास्य पत्करावे लागण्याचा धोका आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य व लोकशाही यांना धोक्यांत न आणतां समाजवादाची स्थापना करण्याचा एकच मार्ग आहे व तो म्हणजे मांडवलशाहीशी अनत्याचारी असहकार किंवा सत्याग्रही मार्ग होय.

प्रश्न ६ वा:— सत्याग्रही लोकांनी राजदंड धारण केल्यास त्यांना अपरिहार्य हिंसा करावी लागणार आणि त्यामुळे समाजाची धारणा होणार नाहीं असे आपले मत आहे. परंतु “असत्य” आणि “अन्याय” याला “दंड” दिल्यास ती एक प्रकारची अहिंसाच नव्हे काय ? आणि त्या दृष्टीने या दंडांत समाजधारणेला घातक असे काय आहे ?

उत्तर:— आपण माझे विचार योग्य शब्दांत मांडलेले नाहींत. तरीही मी त्याचा आशय समजू शकतो. समाजांत राजदंड असूच नये ही अवस्था आज निर्माण झालेली नाहीं हे उघड आहे. तेव्हां

नवभारत

समाजधारणेला आज राजदंडाची आवश्यकता आहे, असें माझे मत आहे. मात्र असत्यशील व्यक्तींना किंवा अन्यायी व्यक्तींना राजदंडाने शासन करणे ही एक प्रकारची अहिंसाच होय हें मत मला पटत नाही. राजदंडाचें शासन जर न्यायानुसारी असेल तर तें मी समाजधारणेसाठी करावी लागणारी अपरिहार्य हिंसा असें म्हणतो. ही अपरिहार्य हिंसा सुद्धा केवळ आपल्या बलाने समाजधारणा करूं शकणार नाही, समाजांत असत्याची व अन्यायाची वृत्तीच वाढूं नये असे प्रयत्न करणारे व तसें आचरण करणारे सत्याग्रही लोक जितके असतील तितक्या मानाने समाजांतलं ही असत्याची व अन्यायाची प्रवृत्ति कमी होईल. पण हें कार्य सत्याग्रहींनीं राजदंड स्वतःच्या हातीं घेऊन होणार नाही. त्यांचे कार्य याहून श्रेष्ठ आहे. ज्यांनीं राजदंड हातांत घेतला असेल त्यांना समाजधारणेसाठी करावी लागणारी हिंसा किमान प्रमाणांत रहावी व ते तत्त्वभ्रष्ट होणार नाहीत यासाठी जनतेचें आत्मबळ संघटित व प्रभावी बनविणें हें सत्याग्रहींचें कार्य आहे. त्यांनीं समाजधारणेचें हें अहिंसक साधन आपल्या हातीं ठेवून त्याचें सामर्थ्य एकसारखें वाढवीत राहिलें पाहिजे. स्वतः सत्याग्रही जर राजदंड हातीं घेतलं तर ते अहिंसेपासून भ्रष्ट होतीलच पण समाजांतील आत्मबलावरची श्रद्धाहि नष्ट करतील. आणि त्यांच्या हातून घडणारी अपरिहार्य हिंसा हीच अहिंसा या नांवाने प्रतिष्ठितपणें मिरवूं लागेल. असें होण्यांतच समाजधारणेला व समाजाच्या आत्मोन्नतीला निश्चित धोका आहे असें मला वाटतें. म्हणून राजदंडानें केलेलें शासनही हिंसाच; पण ती आज अपरिहार्य आहे, असें म्हणणें इष्ट आहे.

प्रश्न ७ वाः— रामराज्य ही कल्पना अस्तित्वांत येणें कधीकाळीं शक्य होईल असें तुम्हांस वाटतें काय ? Complete anarchy कधीकाळीं नांदूं शकेल काय ?

उत्तर ७ः— रामराज्य याला आत्मराज्य हें नांव मी पसंत करतो. आत्मराज्य म्हणजे ज्यांत दंडशक्तीची गरजच उरणार नाही अशी समाजस्थिति, दंडहीन अवस्था. हा एक अमूर्त असा

आदर्श आहे व तो समाजाची पूर्णावस्था दिग्दर्शित करतो. हा आदर्श जरी अव्यक्त व अमूर्त असला तरी तो समाजाच्या प्रगतीची दिशा दाखविणारा आणि उन्नतीचें मोजमाप करण्यास साहाय्य करणारा आहे. ज्या समाजांत राजदंड वारंवार उपयोगांत आणावा लागतो त्यापेक्षा ज्या समाजांत तो क्वचित् उपयोगांत आणावा लागतो तो समाज अधिक उन्नत असें म्हणतां येईल. वास्तववादी दृष्टीनें म. गांधी म्हणतात, “The nearest approach to purest anarchy is democracy based on non-violence ” म्हणजे शुद्ध अशा दंडहीन समाजास निकटतम असें साध्य म्हणजे अहिंसाधिष्ठित लोकशाही हेंच होय. अहिंसाधिष्ठित लोकशाही म्हणजेच सत्याग्रही प्रजाधर्मानें नियंत्रित अशी समाजवादी लोकशाही. आत्मराज्य हें ध्येय आहे व सत्याग्रही समाजवादी लोकशाही हें त्याचें मूर्त साध्य आहे असें म्हणतां येईल.

प्रश्न ८ वाः— सर्वोदयवादी कमीत कमी गरजा आणि जास्तीत जास्त साधेपणा ही कल्पना ध्येय मानतात असें वाटतें. पण या तत्त्वांचा पुरस्कार करणें आपणांस योग्य वाटतें काय ? या तत्त्वाचा सर्वसामान्य जनतेंत प्रचार करणें आणि त्याची दीक्षा देणें म्हणजे त्याची बुद्धि खुंटविणें नव्हे काय ? या तत्त्वाचा प्रचार करणें मानवाच्या प्रगतीच्या आड येणार नाही काय ?

उत्तर ८ः— गरजा आणि वासना यांत फरक आहे. मनुष्यानें आपल्या योग्य गरजा भागविल्याच पाहिजेत. योग्य गरजा म्हणजे ज्या भागविल्यानें त्याच्या अंगच्या सर्व शक्तींचा विकास होऊन त्याची उन्नतिच होईल व समाजाची सेवा करण्याचें त्याचें सामर्थ्य वाढेल. अशा गरजा भागविण्याची वासना असावी. उलट ज्या वासना भागविण्याची आपल्या विकासास किंवा समाजाच्या सेवेस गरज नाही त्या वासना कमीच केल्या पाहिजेत. राहणीच्या आर्थिक मानाच्या दृष्टीनें बोलावयाचें तर समाजांतील धनिक वर्गाचें राहणीचें मान कमी केलें पाहिजे व निर्धन वर्गाचें राहणीचें मान वाढाविलें

सत्याग्रही समाजवाद : कांहीं प्रश्नोत्तरे

पाहिजे. म. गांधींनी आर्थिक समतेचें तत्व सांग-
तांना या दोनहि दृष्टींनी तें सांगितलें आहे व तसेंच
आपण केलें पाहिजे. विधायक कार्यक्रमांतलि आर्थिक
समतेसंबंधी ते लिहितात :

“Working for economic equality means
abolishing the eternal conflict between
capital and labour. It means the levelling
down of the few rich in whose hands is

concentrated the bulk of the nation's
wealth on the one hand, and the levelling
up of the semi-starved naked millions on
the other.”

अशा रीतीने वरिष्ठ धानिक वर्गाचें राहणीचें मान
कमी करणें व कनिष्ठ निर्धन वर्गाचें राहणीचें मान
उंचावणें अशा द्विविध प्रकारें हें समतेचें ध्येय
उपदेशिलें पाहिजे.

एक मैत्री

आपण प्रजासत्ताक राज्य स्थापणार, शांततेकरितां प्रयत्न करणार आणि आंतरराष्ट्रीय राज-
कारणांत स्वतंत्र वृत्ति ठेवणार, हें हिंदुस्थाननें जाहीर केलें असतांनाहि इतर राष्ट्रांनीं हिंदुस्थाननें समान
दर्जाचा सदस्य म्हणून राष्ट्रकुटुंबांत रहावें याबद्दल उत्सुकता दर्शविली हें सत्याग्रहशक्तीच्या यशास्त्रितेचें
चिन्ह आहे. कारण जे पक्ष पूर्वीं परस्परांविषयीं प्रतिकूल होते त्यांच्यामध्ये स्नेह आणि सदिच्छा प्रस्थापित
करीपर्यंत सत्याग्रहाचें खरें साफल्य झालें असें म्हणतां येणार नाही. स्नेहाची चिन्हें तर दिसत आहेत.
यापुढें तो स्नेह वाढून हिंद व दक्षिण आफ्रिका यांमध्ये शांति व सौहार्द उत्पन्न होईल अशी आपण
आशा करूं या. ही मैत्री, हा बंधुभाव एका विशिष्ट तऱ्हेचा आहे. यांतील सदस्य परस्परांची शांतिमय
प्रगति साधण्याकरितां एकमेकांशीं सहकार्य करतील. परंतु लष्करी योजना किंवा सत्तेच्या राजकारणा-
करितां षट निर्माण करण्याच्या कामीं एकमेकांना साहाय्य केलेंच पाहिजे असें बंधन या सदस्यांवर नाही.

जगांत शांततेच्या कार्यास पाठिंबा द्यायचें हिंदुस्थाननें जाहीर केलें आहे. त्या कामांत त्याला
संभाव्य सात सहकारी मिळाले आहेत असें मानतां येईल. त्या कार्यांत हिंदुस्थानला किती प्रगति करणें शक्य
आहे हें सर्वस्वी हिंदुस्थानच्या अंगच्या उत्कटतेवर, कार्यक्षमतेवर, ध्येयवादावर आणि आंतरिक प्रगतीवर
अवलंबून आहे. गांधी आणि नेहरू यांची सरणि जर आपण अखंड अनुसरली, तर आपणांस यश
मिळण्याचा पुष्कळच संभव आहे.

राष्ट्रकुटुंबांतील राजाच्या स्थानाचें असें वर्णन करतां येईल : हल्लींच्याप्रमाणें इतर सदस्य राष्ट्रांचा
तो प्रमुख राहील; हिंदुस्थानचा मात्र प्रमुख रहाणार नाही. परंतु राष्ट्रकुटुंब (Commonwealth of
Nations) या नांवानें संबोधिल्या जाणाऱ्या बंधुते-(Fellowship)-चा प्रमुख म्हणून तो स्वीकारला
जाईल. उदाहरण देऊन बोलायचें तर राजा आणि हिंदुस्थानचा अध्यक्ष या दोघांमध्ये वडीलकीचा मान
राजाला मिळेल. हिंदी अध्यक्षाला ज्याप्रमाणें राष्ट्रकुटुंबांतील इतर सदस्य-राष्ट्रांवर अधिकार रहाणार
नाहीं, त्याप्रमाणें राजालाही हिंदुस्थानवर अधिकार असणार नाही. आपापल्या घटनांप्रमाणें आपापल्या
विशिष्ट क्षेत्रांतच त्यांना अधिकार रहातील.

केवळ शांति आणि अहिंसा यांच्या दृष्टीनें विचार करतां, जुन्या ब्रिटिश राष्ट्रकुटुंबाचा हा नवीन
अवतार मला स्वागताई वाटतो.

—श्री. कि. घ. मधुवाला, हरिजन (इंग्रजीवरून) ८-५-४९

श्री. र. श. पारखी

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय-चळवळ

इ. स. १९११ मध्ये महाराष्ट्राचे साहित्य-सम्राट् कै. न. चिं. केळकर यांनी 'केसरी'त "ज्ञानार्ची सदावर्त" हा स्फूर्तिदायक अग्रलेख प्रसिद्ध केला; तेव्हापासून महाराष्ट्रांत मोफत ग्रंथालये व वाचनालये यांच्या चळवळीला सुस्वात झाली. इ. स. १९१२ मध्ये पुणे येथील "अनाथ विद्यार्थि-गृहा"चे संस्थापक श्री. वि. गं. केतकर यांनी "पर्वती मोफत वाचनालया"ची स्थापना केली. ह्या वाचनालयाची आतांपर्यंत स्पृहणीय प्रगति झालेली आहे. श्री. केतकर यांच्या ह्या उपक्रमाचा परिणाम पुण्यातील त्या वेळच्या कांहीं तरुण मंडळींच्या मनावर विशेष होऊन पुण्यांत हळू हळू मोफत वाचनालये अस्तित्वांत येऊ लागली. त्यांपैकी श्री. फडणिस यांचे "श्रीराम मोफत वाचनालय", श्री. द. वा. जोशी यांचे "सहकारी वाचनालय" (१९१७), श्री. विनायकराव मुस्कुटे यांचे "महाराष्ट्र मराठी वाचनालय" (१९१८) व श्री. ह. भा. देशपांडे यांचे "गणेश मोफत वाचनालय" (१९१९) ही प्रमुख होत. वरील वाचनालयांपैकी श्री. हरिभाऊ देशपांडे यांचे "गणेश मोफत वाचनालय" सध्या चालू असून त्याची बरीच प्रगति झालेली आहे.

श्री. द. वा. जोशी यांनी सर्व महाराष्ट्रभर मोफत ग्रंथालये व वाचनालये उघडण्याचे कार्य अंगावर घेऊन श्री. तात्यासाहेब केळकर, ना. डॉ. जयकर, श्री. बाबासाहेब कामत, सरदार गं. ना. मुजुमदार, प्रा. द. वा. पोतदार व श्री. ग. स. मराठे यांच्या नेतृत्वाखाली व श्री. घाणेकर, श्री. भोपळे व श्री. देशपांडे यांच्या साहाय्याने "महाराष्ट्र ग्रंथालय संघा"ची स्थापना इ. स. १९२१ मध्ये केली; व तो

संघ स. १८६० चे कायद्यान्वये नोंदवून घेतला. या संस्थेमार्फत महाराष्ट्रातील ग्रंथालये व पुस्तकालये यांची पहिली परिषद् त्याच वर्षी पुणे येथे नेक नामदार डॉ. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. यानंतर दुसरी परिषदहि पुणे येथेच सन १९२६ मध्ये नामदार केशवराव (दक्षिण हैदराबाद) यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती.

श्री. जोशी यांचे महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांच्या चळवळीचे आविर्त प्रयत्न चालू असतात. त्यांनी इ. स. १९३७ मध्ये रा. व. एस्. के. बोले यांच्यातर्फे "मुंबई सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या कायद्याचा मसुदा" कायदेमंडळापुढे विचाराकरिता ठेवला होता. इ. स. १९३९ मध्ये अहमदनगर येथे जे महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलन भरले होते त्या संमेलनाचा एक भाग म्हणून "ग्रंथालये व वाचनालये यांच्या कार्यकर्त्यांची परिषद्" श्री. जोशी यांच्या खटपटीने भरली होती. त्या परिषदेचे स्वागताध्यक्ष आमदार कुं. सो. फिरोदिया हे होते व अध्यक्ष प्रा. चिं. वि. जोशी हे होते. या परिषदेने मुंबई सरकार जो 'पुस्तकालय कायद्या'चा मसुदा तयार करीत आहे, त्यांत इष्ट ते फेर सुचविण्याकरिता एक समिति नेमली.

इ. स. १९४० मध्ये नाशिक येथील सार्व-जनिक वाचनालयाचा शतसांवत्सरिक उत्सव झाला. त्यानिमित्त त्या वाचनालयाच्या चालकांनी गेल्या १०० वर्षांतील मराठी वाङ्मयाच्या विकासावर तज्ज्ञांची व्याख्याने करविली, व त्या व्याख्यानांचा "प्रदक्षिणा" नावाचा एक बहुमूल्य ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्या ग्रंथांत वडोद्याच्या ग्रंथालय-खात्याचे प्रमुख श्री. ज्यं. दि. वाकनीस यांचे 'आदर्श ग्रंथालये' हे महत्त्वाचे व्याख्यान समाविष्ट करण्यांत आले आहे.

७५६

अनुक्रमिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्तपाठशाळामंडळ, वाई

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय-चळवळ

इ. स. १९४२ मध्ये मुंबईत अखिल भारतीय ग्रंथालय परिषद् भरली होती, त्यावेळी मुंबई प्रांतांत ग्रंथालयाच्या चळवळीचे प्रयत्न जोमाने चालावेत म्हणून “मुंबई प्रांत ग्रंथालय संघ” स्थापन करण्यांत आला.

इ. स. १९४४, १९४५ व १९४६ ह्या वर्षी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांच्या चालकांनी मुंबई, उपनगर व ठाणे जिल्हा यांच्यातर्फे वाचनालयांच्या तीन परिषदा भरविल्या व महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांच्या चळवळीला चांगली चालना दिली. इ. स. १९४५ मध्ये या कार्यकर्त्यांनी मुंबईस जे अधिवेशन भरविले त्याचे अध्यक्षत्व पंतप्रधान बाळासाहेब खेर यांनी स्वीकारले होते. ‘मराठी ग्रंथालय-संघा’ची स्थापना त्याच परिषदेत झाली; व तेव्हापासून या संघाच्या कार्यकर्त्यांनी महाराष्ट्रातील मराठी ग्रंथालयांची चळवळ जोमाने चालू ठेवली आहे. त्यांच्या सहकार्याने इ. स. १९४६ मध्ये कुलाबा जिल्हा वाचनालय संघाची स्थापना झाली.

पुण्यांत दि. १३-५-१९४९ रोजी जी महाराष्ट्र ग्रंथालय परिषद् भरली होती त्या परिषदेला महाराष्ट्रातील संस्थांचे ७२ व वैयक्तिक ८५ प्रतिनिधी उपस्थित होते. आतांपर्यंत महाराष्ट्रांत ज्या परिषदा भरल्या, त्या सर्व परिषदांत ही परिषद् बराच प्रातिनिधिक होती, असे म्हणण्यास हरकत नाही. ह्या परिषदेचे अध्यक्ष श्री. ज्यं. दि. वाकनीस यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत मुंबई प्रांतांत ग्रंथालयाचा कायदा करणे किती आवश्यक आहे हे मुद्देसूदपणे प्रतिपादन केले. महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. भाऊसाहेब हिरे यांनी आपल्या स्फूर्तिदायक भाषणाने परिषदेचे उद्घाटन केले व “महाराष्ट्र ग्रंथालया”चे चिटणीस व सम्मेलनाचे कार्याध्यक्ष श्री. दि. वि. काळे यांनी उद्बोधक व विचारप्रवर्तक स्वागतपर भाषण केले. ह्या परिषदेने मुंबई सरकारला एका ठरावाने मुंबई प्रांतांत ‘ग्रंथालय कायदा’ करण्याची विनंति केलेली आहे व दुसऱ्या ठरावाने ‘महाराष्ट्र ग्रंथालय-संघा’ची स्थापना करण्याकरिता एक प्रातिनिधिक समिति नेमलेली आहे. ह्या सम्मेलनाचे सर्व श्रेय पुण नगर वाचन-मंदिराच कार्यकर्ते, पुणे ग्रंथालय संघाचे कार्यकर्ते

व महाराष्ट्र ग्रंथालयाचे कार्यकर्ते यांना आहे. त्यांच्या पुढाकाराने व खटपटीने ही महाराष्ट्रांत प्रथमच झालेली अशी प्रातिनिधिक परिषद् पुण्यास भरू शकली. ह्या सम्मेलनानिमित्त पुणे ग्रंथालय संघाने “ग्रंथ व ग्रंथालये” ह्या नांवाचा लेख-संग्रहात्मक एक उपयुक्त ग्रंथ व डेक्कन कॉलेज रीसर्च इन्स्टिट्यूटच्या ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल श्री. हिंगवे यांचा पुस्तकांचे वर्गीकरण करण्यास विशेष उपयोगाचा असा “इतिहासाचे वर्गीकरण” हा, असे दोन ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. महाराष्ट्र ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल श्री. वा.पु. कोल्हटकर यांनीही (१) ग्रंथालयाची व्यवस्था, (२) मराठी ललितवाङ्मयाचे वर्गीकरण, (३) ग्रंथांचे वर्गीकरण, व (४) ग्रंथांचे सूचिकरण अशी चार उपयुक्त पुस्तके नुकतीच प्रसिद्ध केलेली आहेत. वरील सर्व प्रकाशने महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांना फार उपयुक्त आहेत.

पुणे ग्रंथालय संघ आपल्या १९३६ साली झालेल्या स्थापनेपासून आतांपर्यंत महाराष्ट्रांत ग्रंथालयांच्या चळवळीची जागृति करण्याचे महत्कार्य करीत असून त्या संघाच्या कार्यकर्त्यांच्या उत्साहाने व चिकाटीने पुण्यांत गेली तीन वर्षे “ग्रंथालय-शास्त्राचे शिक्षण-वर्ग” प्रत्येक उन्हाळ्यांत चालविले जातात.

सन्माननीय पंतप्रधान श्री. बाळासाहेब खेर हे ह्या आपल्या प्रांताच्या ग्रंथालय-चळवळीचा आत्मा आहेत. म्हणूनच त्यांच्या खटपटीने इ. स. १९४६ साली मुंबई सरकारने श्री. र. प. कर्वे यांची मुंबई प्रांतातील ग्रंथालयांचे मुख्य अधिकारी म्हणून नेमणूक केली. श्री. कर्वे यांनी हे काम इतक्या आत्मीयतेने केले आहे की त्यांच्या महत्त्वपूर्ण कामगिरीबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्याकरिता दि. १२-५-४९ रोजी पुण्यांत भरलेल्या ‘ग्रंथालय-परिषदे’त सर्व प्रतिनिधींनी प्राचार्य धनंजयराव गाडगीळ यांच्या अध्यक्षतेखाली त्यांचा सत्कार केला.

आता आपल्या महाराष्ट्रांत ग्रंथालय चळवळीला चांगले स्वरूप प्राप्त होणार अशी खात्री वाढू लागली आहे. पुण्यांत नुकतेच स्थापन झालेले [पुढील मजकूर पान ७६१ वर पहा

श्री. ह. क. मो ह नी

काँग्रेस आणि सर्वोदय

अखिल हिंदुस्थानांत काँग्रेस ही राजकारण करणारी अत्यंत प्रभावशील संस्था आहे व तिला प्रतिस्पर्धी व तुल्यबल अशी दुसरी राजकीय संस्था हिंदुस्थानांत सध्या तरी अस्तित्वांत नाही हे विधान अमान्य होण्यासारखे नाही. काँग्रेस संस्थेमध्ये गेल्या दोन अडीच वर्षांपासून दृढपणे परिवर्तन घडून येत आहे; आणि हे परिवर्तन काँग्रेस अधिकारारूढ झाल्यामुळे किंवा स्वराज्यप्राप्तीमुळे अपरिहार्यहि झाले आहे. स्वराज्यप्राप्तीसाठी परकीय सत्तेशी विरोध करणे हे काँग्रेसचे मुख्य कार्य स्वराज्यस्थापनेपूर्वी होतं आणि त्यांतच काँग्रेसची स्फूर्ति, शक्ति व महत्त्व सामावलेली होती.

परकीय सत्ता नष्ट झाली. स्वराज्याची स्थापना झाली. काँग्रेसचे ऐतिहासिक परंपरागत मुख्य कार्य संपले. आतां काँग्रेसचे विसर्जन करावे अशी विचारसरणी खुद्द महात्मा गांधीजींनीच पुढे मांडली; आणि लोकसेवक-संघात काँग्रेसचे रूपांतर व्हावे अशी इच्छा आपल्या मृत्यूपूर्वी त्यांनी प्रकटहि केली. महात्मा गांधीजींच्या मृत्यूनंतर त्यांची ही विचारसरणी त्यांचे अनुयायित्व पत्करणाऱ्या समंजस, चिकित्सक व ध्येयनिष्ठ अशा काँग्रेस पदाधिकाऱ्यांच्या हृदयांत जागृत असणे स्वाभाविक आहे. अवाढव्य विस्तार पावलेल्या काँग्रेसमध्ये गांधीजींची ही अंतिम इच्छा कशी प्रकट करावी ही तळमळ ह्या ध्येयनिष्ठ अशा काँग्रेस पदाधिकाऱ्यांस लागणे योग्यहि आहे. कारण महात्मा गांधी हेच काँग्रेसचे प्राण हेतू. त्यांनीच काँग्रेसला महत्त्व आणले. त्यांनीच आपल्या असाधारण राजकारणामुळे काँग्रेसला जागतिक महत्त्व प्राप्त करून दिले.

सध्या आपल्या देशांत काँग्रेसबद्दल आत्मीय

भाव बाळगणारे तीन श्रेणीचे लोक किंवा कार्यकर्त्यांचे घटक आहेत. राज्यसंस्थेशी संलग्न झालेले पदाधिकारी आणि कौन्सिलमधून निवडून आलेले काँग्रेसचे सभासद हा काँग्रेसमध्ये समाविष्ट झालेला मुख्य घटक आहे. ह्या राज्यसत्तांतर्गत घटकांशी ध्येयनिष्ठतेमुळे किंवा सत्ताभिलाषेमुळे विरोध आणि स्पर्धा करणारा व काँग्रेस-संस्थेशी यनिष्ठ असा संघटनात्मक संपर्क बाळगणारा दुसरा घटक आहे. आणि ह्या दोन्ही गटांशी सहानुभूति बाळगून महात्मा गांधीजींच्या दृष्टिकोनाप्रमाणे विधायक कार्यात रत राहून देशोद्धाराची कांय स्वतःच्या कुवतीप्रमाणे व मर्यादेप्रमाणे करणारा सेवाप्रिय असा कार्यकर्त्यांचा तिसरा गट आहे. काँग्रेसबद्दल हे तिन्ही प्रकारचे कार्यकर्ते कमी-अधिक प्रमाणांत निष्ठा दाखवीत आहेत.

काँग्रेस ही संस्था विशिष्ट प्रकारच्या राजकारण-विषयक ध्येयवादामुळे प्रभुत्व पावलेली आहे. कोणत्या तरी ध्येयवादाशिवाय कोणत्याहि संस्थेचे प्रभुत्व टिकू शकत नाही. नित्य बदलणारी परिस्थिति लक्षांत घेऊन संस्थेमधील ध्येय तळपत ठेवणे व वाढीस लावणे ह्या क्रियेतच संस्थेचा विकास, उत्कर्ष व प्रगति अवलंबून असते. काँग्रेसमध्ये सत्तांतर्गत राजकारण परिस्थितीनुसार समाविष्ट करणे अपरिहार्य होतं. ह्या सत्तांतर्गत राजकारणामुळे काँग्रेसमधील ध्येयवाद झांकला जाणे ही देखील स्वाभाविक अशी घटना आहे. राजकारणांतील सत्तेच्या लोभामुळे काँग्रेससारख्या अवाढव्य व महत्त्व पावलेल्या संस्थेमधील कांही महत्त्वाकांक्षी लोकांची मने कलुषित झालेली दिसणे ह्यांतहि कांही नवल

७५८

काँग्रेस आणि सर्वोदय

नाही. सत्ता व महत्वाकांक्षा ह्या दोन्हीही ध्येयवादास बाधक आहेत. दोन्ही गोष्टी काँग्रेस संस्थेत काही प्रमाणात आज प्रभुत्व मिरवीत आहेत.

काँग्रेससंस्थेमध्ये सामील झालेले ध्येयवादी लोक पूर्वायुष्यांतील तपश्चर्येमुळे जनमनावर प्रभुत्व मिळविलेले असले, तरी देखील प्रस्तुतच्या अधिकारपदामुळे बदललेल्या परिस्थितीत संस्थेमधील ध्येयवादास उजळा देण्यास ते असमर्थ ठरतात. स्वार्थलोलुप महत्वाकांक्षी लोक तर ध्येयवादास मारकच आहेत. काँग्रेसमध्ये महत्वाकांक्षी आणि अधिकारी लोकांचे प्राधान्य सध्या दिसत असल्यामुळे काँग्रेसमध्ये ध्येयवाद जागृत ठेवण्याचे व तो वाढीस लावण्याचे कार्य अत्यंत दुष्कर होऊन बसलेले आहे. शिवाय हे हि लक्षात ठेवणे जरूर आहे की, विध्वंसक कार्यास लागणारा ध्येयवाद आणि विधायक कार्यास उपयोगी पडणारा ध्येयवाद ह्यामध्ये देखील फार फरक आहे. विधायक कार्ये तडीस नेणाऱ्या ध्येयवादास अधिक कणखरपणाची गरज लागते, आणि म्हणून तो अधिक कठीण आहे. काँग्रेस संस्थेतील विध्वंसक ध्येयवादाचे कार्य आता संपलेले आहे. स्वराज्यप्राप्तीनंतर विधायक ध्येयवादाच्या कार्यास आरंभ झालेला आहे.

काँग्रेस संस्थेचे परिवर्तन ह्या विधायक ध्येयवादाच्या दृष्टीने होणे शक्य आहे काय ? ह्या प्रश्नाच्या उत्तरावर काँग्रेससंस्थेचे देशव्यापी पुढील प्रभुत्व अवलंबून आहे. काँग्रेसमध्ये सत्ताधिष्ठित राजकारणाने अधिक जागा व्यापलेली आहे ह्यात काही शंका नाही. काँग्रेस ही देशव्यापी संस्था केवळ एक राजकीय पक्ष बनू पहात आहे. राजकीय पक्षाचे महत्त्व राजकीय सत्ता निवडणुकीतर्फे काबीज करण्यावर बहुतांशी केंद्रित झालेले असते, आणि ह्या राजकीय सत्तेतर्फे आर्थिक व सामाजिक देशोद्धारक कार्यक्रम अंगीकृत करूनच देशाचा उद्धार मुख्यतः होतो ही विचारसरणी अशा राजकीय पक्षातर्फे अंगीकारण्यात हि येत असते.

काँग्रेसबद्दल आत्मीय भाव बाळगणारे परंतु सत्ताधिष्ठित राजकारणातच सर्वस्व न मानणारे असे जे काही थोडे ध्येयवादी तुरळक पदाधिकारी काँग्रेसमध्ये आहेत ते काँग्रेसला विधायक ध्येयवादाचा

उजळा देण्याची निष्ठापूर्वक खटपट करित आहेत. काँग्रेसचे महत्त्वमापन राजकीय पक्ष ह्या दृष्टीने न होता, विधायक कार्यामधील ध्येयवादाच्या दृष्टिकोनाने ते महत्त्वमापन व्हावे, असा ह्या काँग्रेसमधील ध्येयवादी पदाधिकाऱ्यांचा कटाक्ष आहे. काँग्रेसची घटना विधायक ध्येयवादाच्या दृष्टीने नुकतीच बदललेली आहे. काँग्रेसमध्ये कार्यक्षम समासदत्व (Effective membership) निर्माण करण्यात आलेले आहे; आणि विधायक कार्याची कसोटी प्रत्येक पदाधिकाऱावर असणाऱ्या काँग्रेस सभासदास लावली जावी असा बुद्धिपूर्वक प्रयत्न काँग्रेसच्या प्रस्तुत पदाधिकाऱ्यांनी केला आहे. ह्या प्रयत्नामागील हेतु अगदी स्पष्ट आहे. विधायक कार्याचे अथवा विधायक ध्येयवादाचे महत्त्व वाढावे, केवळ सत्ताप्राप्तीसाठी घडपडणारा राजकीय पक्ष ह्या नात्याने काँग्रेसचे प्रभुत्व जनतेच्या प्रत्ययास येतां कामा नये असा कटाक्ष पूर्वीची घटना बदलविण्याच्या क्रियेत मुख्यतः दिसून येतो. राजकीय पक्ष ह्या दृष्टीने काँग्रेसच्या महत्त्वास गौणस्थान देऊन देशोद्धारक विधायक कार्य करणारी देशव्यापी अशी संघटना काँग्रेसने बनवावी असा काँग्रेस पदाधिकाऱ्यांचा खटाटोप आहे. राजकीय पक्ष ह्या दृष्टीने देखील काँग्रेसला महत्त्व पुढील काळात प्राप्त व्हावयाचे असल्यास काँग्रेस ही निष्ठेने व स्वार्थत्यागाने विधायक कार्य करणारी संघटना आहे असा विश्वास जनतेस पटला पाहिजे. हा विश्वास सत्तेच्या राजकारणातर्फे कौन्सिलांतून केवळ चांगले कायदे पास करून उत्पन्न होऊ शकणार नाही. महत्वाकांक्षी सत्तालोलुप पदाधिकारी जनतेच्या मनावर हे प्रभुत्व निर्माण करण्यास असमर्थ आहेत.

काँग्रेस ही संघटना लोकसेवकांनीच व्यापलेली आहे, असा विश्वास निर्माण करण्यावरच काँग्रेसचे पुढील भावितव्य अवलंबून आहे. काँग्रेसने निवडणुकीवरच आपली उत्साहशक्ति सर्वस्वी खर्च न करितां निवडणुकीस गौण स्थान देऊन विधायक ध्येयवादावर आपली मदत ठेवली पाहिजे असा काँग्रेसची घटना बदलविण्यातील प्रमुख हेतु आहे.

वर काँग्रेसमधील तीन प्रकारच्या घटकांचा उल्लेख केला आहे. कौन्सिलांतून आणि राज्यसंस्थेमध्ये

७५९

नवभारत

आधिकारपदे मिळवून कार्य करणारा, काँग्रेस संस्थे-मधून कार्यक्षम सभासद ह्या नात्याने ते कार्य करणारा व केवळ विधायक कार्यातच रमणारा असे हे तीन वर्ग देशांत आहेत. ह्या तिन्ही वर्गांमध्ये जरी आज सळामिसळ झालेली असली, तरी कार्यक्षम सभासदांचे आणि विधायक कार्यात सेवारत राहणाऱ्या लोकांचे प्रभुत्व काँग्रेसमध्ये स्पष्टपणाने दृष्टिगोचर झाल्यास सद्यःकालीही काँग्रेसचे वैशिष्ट्य, तिची ध्येयप्रधानता जनतेच्या हृदयांत नवीन परिस्थितीत ठसू शकेल. आज काँग्रेसचा स्पष्ट असा वैशिष्ट्यपूर्ण स्वभाव (character) दृग्गोचर होऊ शकत नाही; आणि म्हणूनच काँग्रेसबद्दलचा असंतोष वाढीस लागलेला आहे. कार्यक्षम कार्यकर्त्यांच्या तर्फे काँग्रेसचा विशिष्ट असा ठसा उमटवावा असा उपक्रम करण्यात आला आहे खरा; परंतु त्याचे स्पष्ट स्वरूप अद्याप दृग्गोचर झालेले नाही.

लोकसेवक-संघात काँग्रेसचे परिवर्तन व्हावे ह्या महात्मा गांधीजींच्या इच्छेस, काँग्रेसची घटना बदलून आणि कार्यक्षम कार्यकर्त्यांची रचना करून, मूर्त स्वरूप देण्याचा प्रयत्न ज्याप्रमाणे काँग्रेस संघटनेकडून होत आहे, त्याचप्रमाणे दुसऱ्या एका दिशेने ह्या प्रयत्नास पाठिंबा देण्याची खटपट सुरू झालेली आहे. महात्मा गांधीजींच्या मृत्यूनंतर लागलीच सेवाग्रामला सुमारे एक हजार विधायक कार्यकर्त्यांचे संमेलन भरविण्यात आले. त्यानंतर एका वर्षाने इंदूर-जवळ राऊस दुसरे संमेलन नुकतेच भरले. ह्या दोन्ही संमेलनांत गांधीजींच्या दृष्टिकोनाने कार्य करणारे विधायक कार्यकर्तेच एकत्र झालेले होते. ह्या संमेलनांतून निष्पन्न झालेल्या संघटनामधून महत्वाचे देशोपयोगी विधायक कार्य होत राहील यांत कांही शंका नाही. काँग्रेससंघटनेतर्फे होणाऱ्या विधायक कार्यास ह्या सर्वोदयी संघटनांचा पाठिंबा मिळणे साहजिक आहे. कारण काँग्रेसमधील कार्यक्षम कार्यकर्त्यांचे प्रतिज्ञापत्रक पाहिल्यास त्यांत गांधीजींच्या दृष्टिकोनाप्रमाणे विधायक कार्य करण्याचा आदेश भरून राहिलेला आहे.

कार्यक्षम कार्यकर्त्यांची प्रामाणिक संघटना काँग्रेसला करता आली आणि सर्वोदय हे नांव घेऊन गांधीजींचे अनुयायित्व पत्करणाऱ्या कार्य-

कर्त्यांचा मिलाफ ह्या काँग्रेसच्या प्रामाणिक कार्यक्षम कार्यकर्त्यांशी झाला, तर देशांत विधायक ध्येयवाद निर्माण करणे शक्य होईल; आणि काँग्रेस ही केवळ सत्तामिलाफी राजकीय पक्ष न राहतां जनतेचा विश्वास संपादन करणारी लोकहितकारक अशी देशसेवकांची ती संघटना वनेल. ही घटना फलद्रूप झाल्यास काँग्रेसबद्दलचा आजचा असंतोष पुष्कळ प्रमाणांत कमी होईल अशी अपेक्षा वाटते.

काँग्रेस ही, राज्यसत्ता प्राप्त करून घेण्यासाठी निवडणुकी लढविणारा एक प्रभावी राजकीय पक्ष, आणि गांधीजींचे विधायक कार्य करणारा लोकसेवक संघ, ह्या दोन्ही दरडीवर हात ठेवून मार्ग आक्रमण करीत आहे. सर्वोदय समाज या नांवाच्या संघटनेखाली एकत्र होणाऱ्या विधायक कार्य करणाऱ्या सेवकांच्या राजकीय निवडणुकीवर भर असू शकत नाही. तथापि ही सर्वोदयी संघटना काँग्रेसच्या विधायक संघटनेस सर्वस्वी पोषकच ठरण्यासारखी आहे.

काँग्रेसच्या देशव्यापी संघटनेच्या अशा रीतीच्या विधायक प्रवृत्ती (trends) आहेत. आतां महाराष्ट्रातील काँग्रेसच्या राजकारणाकडे लक्ष दिल्यास सर्वोदयी संघटना आणि काँग्रेस-संघटना ह्यांमध्ये शक्य तितका मिलाफ घडवून आणण्याचा उपक्रम येथे जोराने सुरू झाला आहे असे म्हणण्यास जागा मिळते. सेवाग्रामच्या संमेलनानंतर लागलीच बाबू राजेंद्रप्रसाद यांच्या अध्यक्षतेखाली अंबरनाथ येथे सुमारे ४०० विधायक कार्यकर्त्यांचे एक संमेलन भरविण्यात आले. आणि राऊस भरलेल्या संमेलनानंतर थोड्याच दिवसांनी एप्रिल १९४९ मध्ये महाबलेश्वर येथे सुमारे १५०-१७५ काँग्रेस कार्यकर्त्यांचे संमेलन भरले.

ह्या संमेलनाचा थोडक्यांत निष्कर्ष सांगायचा तर असे म्हणता येईल की विधायक कार्यातील ध्येयवादानेच श्री. शंकरराव देव व श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांनी महाबलेश्वर संमेलनाचे वातावरण भरून टाकले. ह्या संमेलनांत एक महत्वाची घोषणा काँग्रेसचे सध्याचे सर-चिटणीस श्री. शंकरराव देव ह्यांनी केली. कोल्हापूरच्या एका महत्वाच्या कार्यकर्त्याने ह्या संमेलनांत असा प्रश्न विचारला की,

७६०

अनुक्रमिका

मराठी भाषा विकास : महाराष्ट्र शाळा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राप्त पाठशाळांमंडळ, वार्ड

काँग्रेस आणि सर्वोदय

काँग्रेसच्या राजकीय पक्षाचें सद्यःकालीन ध्येय काय, त्याचा मार्ग कोणता आणि त्या पक्षाचा कार्यक्रम काय आहे? त्या कार्यकर्त्यांनीं हे प्रश्न विचारण्यांतील हेतु विशद करतांना सांगितलें कीं राजकीय पक्षाचें ध्येय, धोरण व कार्यक्रम स्पष्टपणें मनापुढें असल्याशिवाय कार्यकर्त्यांस काम करतांना हरूप चढत नाही. ह्या प्रश्नास उत्तर देतांना श्री. शंकरराव देव ह्यांनीं ह्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या सभेंत जाहीर केलें कीं काँग्रेसचें ध्येय व साध्य सर्वोदय हें आहे; लोकशाही हा काँग्रेसचा मार्ग आहे; आणि गांधीजींच्या दृष्टिकोनाप्रमाणें विधायक कार्यक्रमाचें अनुसरण करणें हें त्या ध्येयप्राप्तीचें साधन आहे. काँग्रेसच्या कार्यकारिणी-सभेनें 'संदेश' म्हणून एक फार महत्त्वाचा ठराव केला आहे. त्यांत गांधीजींच्या राजकारणी मार्ग किंवा अहिंसात्मक राजकारण हें काँग्रेसनें आपलें ध्येय ठरविल्याचें घोषित केलें आहे. गांधीजींच्या मृत्यूनंतर वर्किंग कमिटीनें जो आणखी एक ठराव केला आहे त्यांत 'सर्वोदय' ह्या प्रतीकात्मक शब्दांतील ध्येयपरता काँग्रेसनें अंगीकारल्याचें स्पष्ट झालें आहे.

काँग्रेसनें अद्याप अधिकृतरीत्या अशा रीतीनें व इतक्या स्पष्टपणानें आपलें ध्येय, धोरण, मार्ग व कार्यक्रम घोषित केलेला नाही. पण काँग्रेसनें गांधीजींच्या मृत्यूनंतर त्यांच्याबद्दल व त्यांच्या अहिंसात्मक राजकारणविषयक जे ठराव केले आहेत ते एकत्रित केल्यास श्री. शंकरराव देव ह्यांनीं जाहीरपणानें सांगितलेलें ध्येय, मार्ग व कार्यक्रम ह्यांची निष्पत्ति काँग्रेस ठरावांतून अनुस्यूत झालेली दिसू शकते. सर्वोदय, लोकशाही व विधायक कार्य-

क्रम ही त्रयी काँग्रेस-संघटनेनें एकतानतेनें अंगीकृत केल्यास सत्ताविषयक, व पक्षाविशिष्ट राजकारण हें काँग्रेसचें वैशिष्ट्य न राहतां अहिंसात्मक लोकशाही आणि ती लोकशाही फलद्रूप करण्यासाठीं विधायक कार्य करणाऱ्या देशसेवकांची संघटना हेंच काँग्रेसचें वैशिष्ट्य ठरतें. काँग्रेस कार्यकर्त्यांनीं ह्या वैशिष्ट्यावर आपली सर्व शक्ति केंद्रित केल्यास नवीन परिस्थितीत जो विधायक ध्येयवाद निर्माण करण्याची आमच्या राष्ट्रास आवश्यकता आहे तो निर्माण होऊ शकेल.

वास्तविक पाहूं जातां अहिंसक समाजरचनेचें साध्य दिग्दर्शित करणारें 'सर्वोदय किंवा अंत्योदय (Unto This Last)' हें जें ध्येय तें ध्येय ज्या समाजव्यवस्थेत प्रतिबिंबित झालेलें आहे अशी लोकशाही, आणि अशी लोकशाही ज्या सत्याग्रहावर जोर देणाऱ्या विधायक कार्यक्रमा-मुळें अमलांत येऊ शकते तो विधायक सत्याग्रही कार्यक्रम ही नैतिक आंदोलनाची (Moral movement) उत्साहवर्धक अशी क्रिया आहे. रूढार्थानें हें राजकारण नाही किंवा असें कार्य करणारी संख्या मासुली अर्थानें राजकीय पक्षहि वचू शकत नाही. हें सत्तेचें व अधिकाराचें राजकारण नाही; हें जनतेचें नैतिक समुत्थान आहे. गांधीजींनीं ह्याच नैतिक समुत्थानासाठीं आपलें बलिदान केलें आहे. आणि ह्या राष्ट्रपित्याच्या बलिदानास साक्षी ठेवून आपलें विधायक ध्येयवादाचें कर्तव्य करणें हें काँग्रेसचें तरी प्रधान कार्य आहे.

(पान ७५७ वरून चालू)

पुणें विद्यापीठ ह्या चळवळीला चांगली चालना देईल यांत शंका नाही. ह्या विद्यापीठानें शक्यतो लवकर ग्रंथालयशालाच्या शिक्षणाचे वर्ग पुण्यांत सुरू करणें फार अगत्याचें आहे. कारण आतां जशी जास्त जास्त ग्रंथालये स्थापिली जाणार तसतशी तज्ज्ञ ग्रंथपालांना मागणी अधिकाधिक

येणार. ग्रंथालयांची चळवळ सुदृढ पायावर उभी राहण्यास ग्रंथालयशालांत निष्णात असलेल्या ग्रंथपालांची संख्या दिवसेंदिवस जास्त वाढावयास पाहिजे. आपल्या ग्रंथालयांची कार्यक्षमता त्यांत काम करणाऱ्या सेवकांच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून आहे.

प्रा. रा. श्री. जोग

३२ वे महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन, पुणे

आणखी एका साहित्यसंमेलनाचा सोहाळा नुकताच पुणे येथे पार पडला; व ज्यांनी असे सोहाळे पूर्वी पाहिले होते, त्यांना नेहमीपेक्षा निराळे अथवा न्यून असे वाटण्याजोगे त्यांत काही घडले नाही. अध्यक्षांय निवडणूक, तीविषयी मते आणि मतभेद, अध्यक्षांचे सत्कार, स्वागताध्यक्षांचे व अध्यक्षांचे भाषण, विषयनियामक समिति व तीमधील वादसंगर, खुले अधिवेशन आणि त्यांत पसार होणारे ठराव, साहित्यिकांचा परस्परपरिचय-विधि, साहित्यविषयक काही चर्चा, काव्यगायन व इतर करमणुकीचे कार्यक्रम, समारोपाची व आभाराची भाषणे, पुढील संमेलनाचे निमंत्रण इत्यादि गोष्टी याही संमेलनांत झाल्या व नेहमीप्रमाणे हेही संमेलन यशस्वी झाले. एकच गोष्ट नवीन होती व ती म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचे हे पाहिलेच साहित्यसंमेलन होते. गेल्या वर्षी संमेलन झाले नाही व म्हणून स्वातंत्र्याचे दुसरे वर्ष चालू असतां हि यापूर्वी इतर अनेक प्रसंगांविषयी जसे आपण म्हणत आलों तसे या संमेलनाविषयीहि स्वागताध्यक्षांनी 'आज स्वतंत्र भारतांत भरणारी ही आपली पहिलीच बैठक आहे' असे म्हणूनहि घेतले.

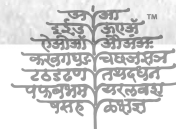
कोणत्याहि स्वागताध्यक्षाने संमेलन जेथे भरते त्या स्थानाचे माहात्म्यवर्णन केले पाहिजे या रुढ व चिरपरिचित प्रथेस अपवाद न करण्याचे या संमेलनाच्या स्वागताध्यक्षांनीहि ठरवावे हे अगदी स्वाभाविक होते. कारण त्या कामास आवश्यक असणारी ऐतिहासिक माहिती म. म. पोतदारांस करतला-मलकासारखी स्पष्ट व सुलभ होती, आणि हे काम त्यांनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीने चोख वजावले यांत शंका नाही. पण एवढ्यावरच न थांबतां

आजच्या जिह्वाळ्याच्या भाषिक प्रश्नासंबंधीचे आपले विचार थोडक्यांत सूत्ररूपाने पण स्पष्टपणे मांडून मराठीचा 'त्रिवार जयघोष' करण्याचे आवाहन केले.

स्वागताध्यक्षांनी दिग्दर्शित केलेल्या या प्रश्नाचा विस्तार अध्यक्ष श्री. जावडेकर यांनी केला असता तर या वर्षाच्या संमेलनाध्यक्षांकडून लोक करीत असलेल्या अपेक्षांपैकी एक अपेक्षा पूर्ण झाली असती. परंतु तसे झाले नाही. अध्यक्षांची एतद्विषयक मते प्रकट झाली नाहीत किंवा मान्य होण्यासारखी नव्हती असे सुळीच नाही. ती स्पष्ट, योग्य आणि बहुसंख्य मराठी भाषाप्रेमीयांस संमत होण्याजोगीच आहेत. तथापि त्या मतांचे सविस्तर उपपादन त्यांच्या हातून झाले नाही, व हिंदीच्या अभिमाना व आक्रमक विचारसरणीस रोखठोख व कायमचे असे उत्तर मिळाले नाही. हाच स्थिति भाषामूलक पण केवळ भाषिक नव्हे अशा संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नाची झाली. याहिवाबत त्यांची मते आजच्या लोकमताशी मिळती व निःसंदिग्ध अशी दिसली. 'महाराष्ट्र, एकच महाराष्ट्र, अखंड व संपूर्ण महाराष्ट्र' ह्या असेच त्यांचे म्हणणे आहे. पण या विषयी हिरिरीने, भावनोत्कटने, स्वमतसाधक आणि परमतबाधक असे विस्तृत विवेचन त्यांनी केले नाही. जणू काय हे करण्याची आवश्यकताच आज नव्हती; 'निगदेनैव व्याख्यातम्' इतके हे स्पष्ट आहे. वस्तुतः ते तसे असावयास पाहिजे होते; पण आजची परिस्थितीच अशी आहे की, निर्विवाद गोष्टीहि साधकबाधक प्रमाणांची प्रचंड फळी निर्माण करून गळी उतरवाव्या लागत आहेत; आणि म्हणून वेळगांवास झालेले हे काम पुनः एकदा अधिक

७९२

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

नवभारत
७५
अमृतमहोत्सवी
वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

३२ वे महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन, पुणे

हिरिरीने व्हावयास हवे होत. त्याने लोकांचे समाधान झाले असते. अध्यक्षांनी सं. महाराष्ट्राच्या साध्याची जोर दारवकिली न करितां शांत, न्यायाधिशी निर्णय दिला आणि पुढे ते साध्य साध्याच्या शुद्धीवर भर दिला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्राप्तीचा एकच मार्ग त्यांनी सुचविला आहे व तो म्हणजे नवीन सरकार निवडून देण्याच्या वेळी 'आपले जिवाळ्याचे प्रश्न सोडविणाऱ्या पक्षास राज्यावर बसवावे' हा होय. पट्टाभि-समितीने लोकमत प्रभावी करण्याची सूचना दिली आहे. महाराष्ट्राचे लोकमत प्रभावी झाले की क्वचित् काय घडते याची कल्पना असल्याने श्री. जावडेकर यांनी 'सत्याच्या अनत्याचारी आग्रहा'चा आणि 'लोकशाही पद्धतीचा' पुरस्कार व सहेतुक उल्लेख केला असावा. हे आवश्यक होतं हे खरेच, पण लोकमत प्रभावी करण्याच्या मार्गाचा तपशील त्यांनी सांगितला असता, तर प्रत्यक्ष कार्याच्या दृष्टीने ते बोधप्रद ठरले असते.

जिवाळ्याच्या आणि प्रस्तुत अशा या दोन प्रश्नांचे महत्त्व अर्थात् साहित्याच्या व्यवहाराशीच निगडित आहे, आणि साहित्याच्या तात्त्विक चर्चे-पेक्षां आज त्याच्या व्यवहाराबद्दलच लोकांना विशेष आस्था वाटते हे हि खरे आहे. पण साहित्याचा व्यवहार नसला तरी त्याची तात्त्विक चर्चा तरी एकावयास मिळेल अशा अपेक्षेनेहि कांही साहित्य-प्रेमी संमेलनास आलेले असणे संभवनीय आहे. अध्यक्षा आचार्य जावडेकर यांना साहित्य हे साध्य म्हणून अभिप्रेत नाही. जीवनाविषयक जी विशिष्ट निष्ठा आपण स्वीकारू त्या निष्ठेचा जाणून व नेणून पुरस्कार करण्याचे एक साधन म्हणूनच ते त्याकडे पाहतात. साध्य आणि साधन यांचे नेहमीचे सापेक्ष महत्त्व लक्षात घेतां श्री. जावडेकर यांनी साधनापेक्षां म्हणजे साहित्यापेक्षां साध्याचा म्हणजे जीवनिष्ठेचा विचार अधिक करणे ही गोष्ट अपेक्षितच म्हणावयास हवी. यांत आनुषंगिकपणे संतांच्या व केशवसुतांच्या काव्याचा त्यांनी जो परामर्श घेतला तोच काय तो या साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षांनी घेतलेला साहित्यपरामर्श होय. या भाषणाचा बराच भाग ऐकत असतां ते एखाद्या सामाजिक वा तत्त्वज्ञान परिषदेच्या अध्यक्षांचे भाषण असावे असा

भास होत होता. नाही म्हणावयास भाक्तिरस व शांतिरस यांबरोबर क्रांतिरसाचाहि उल्लेख करून रसविषयक अस्थिर परिभाषेत आणली एका शब्दाची भर त्यांनी घातलेली दिसली. हा क्रांतिरस म्हणजे प्रक्षोभ-रस नव्हे हेहि त्यांनी आपल्या तोंडी भाषणांत लंगोलग सांगून टाकले. या क्रांतिरसांत भाक्तिरस आणि शांतिरस हेहि येतात, अशी ग्वाही त्यांनी दिली. पण या आपल्या नवीन मताचा सोदाहरण ऊहापोह इतर चर्चेच्या दडपणाखाली त्यांना करितां आला नाही. जीवनाच्या निष्ठेविषयीचे त्यांचे विवेचन सांगोपांग व सुसंगत आणि त्यांच्या विद्वत्तेविषयी, व्यासंगाविषयी व कळकळीविषयी खात्री पटविणारे झाले आहे असेच म्हणावे लागेल. परंतु जीवनाची सत्याग्रही समाजवादी निष्ठा साहित्याच्या व्यवहारांत प्रत्यक्षपणे कशी प्रगट करावयाची किंवा उतरवा-वयाची याचे सोदाहरण स्पष्टीकरण करावयाचे राहून गेले. त्यामुळे तत्त्व कळले असे एक वेळ म्हणतां येईल; पण त्याचा व्यवहार कसा करावयाचा याची अडचण शिल्लक उरतेच.

अध्यक्षीय भाषण म्हणजे संमेलनाचे विचारांचे अंग असले तर खुल्या अधिवेशनांतील ठराव म्हणजे त्याचे व्यावहारिक अंग होय. हे व्यवहाराचे अंग या वर्षी मुळीच वादग्रस्त नव्हते. संयुक्त महाराष्ट्र, पुणे विद्यापीठ, मराठीकरितां स्वतंत्र नभोवाणी केंद्र, प्रांत-भारती, मराठीचा शिक्षणाचे माध्यम म्हणून उपयोग, इत्यादीविषयी जे ठराव झाले ते कालोचित आणि पूर्वी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत होऊन गेलेले असले तरी पुनः होणे आवश्यक असेच होते, त्यांत मतभेद नव्हते. क्वचित् शब्दयोजनेबाबत विसंवाद असला तरी आशयाच्या दृष्टीने निरपवाद असेच हे ठराव झाले. म्हणून भाषणे अशी २-३ ठरावांवरच झाली व इतर ठराव अध्यक्षांनीच पुढे मांडून संमत करून घेतले. लोकशाही कारभाराच्या दृष्टीने ही दुसरी गोष्ट कित्येकांस रुचली नसली तरी कामाच्या उरकाच्या दृष्टीने ते इष्टच झाले. त्यांतील नभोवाणीविषयक ठरावाचा पुनरुच्चार व्हायला आणि पुणे केंद्राच्या पूर्वचौकशीची बातमी येण्याला गांठ पडल्याने काकतालीय न्यायाने कां होईना, तद्विषयक ठरावाच्या अंमल-

प्रा. रा. श्री. जोग

३२ वें महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन, पुणे

आणखी एका साहित्यसंमेलनाचा सोहाळा नुकताच पुणे येथे पार पडला; व ज्यांनी असे सोहाळे पूर्वी पाहिले होते, त्यांना नेहमीपेक्षा निराळे अथवा न्यून असे वाटण्याजोगे त्यांत काही घडले नाही. अध्यक्षीय निवडणूक, तीविषयी मते आणि मतभेद, अध्यक्षांचे सत्कार, स्वागताध्यक्षांचे व अध्यक्षांचे भाषण, विषयानियामक समिति व तीमधील वादसंगर, खुले आविर्भाव आणि त्यांत पसार होणारे ठराव, साहित्यिकांचा परस्परपरिचय-विधि, साहित्यविषयक काही चर्चा, काव्यगायन व इतर करमणुकीचे कार्यक्रम, समारोपाची व आभाराची भाषणे, पुढील संमेलनाचे निमंत्रण इत्यादि गोष्टी याहि संमेलनांत झाल्या व नेहमीप्रमाणे हेहि संमेलन यशस्वी झाले. एकच गोष्ट नवीन होती व ती म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचे हे पाहिलेच साहित्यसंमेलन होते. गेल्या वर्षी संमेलन झाले नाही व म्हणून स्वातंत्र्याचे दुसरे वर्ष चालू असताहि यापूर्वी इतर अनेक प्रसंगांविषयी जसे आपण म्हणत आलों तसे या संमेलनाविषयीहि स्वागताध्यक्षांनी 'आज स्वतंत्र भारतांत भरणारी ही आपली पहिलीच बैठक आहे' असे म्हणूनहि घेतले.

कोणत्याहि स्वागताध्यक्षाने संमेलन जेथे भरते त्या स्थानाचे माहात्म्यवर्णन केले पाहिजे या रूढ व चिरपारिचित प्रथेस अपवाद न करण्याचे या संमेलनाच्या स्वागताध्यक्षांनीहि ठरवावे हे अगदी स्वाभाविक होते. कारण त्या कामास आवश्यक असणारी ऐतिहासिक माहिती म. म. पोतदारांस करतलामलकासारखी स्पष्ट व सुलभ होती, आणि हे काम त्यांनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीने चोख वजावले यांत शंका नाही. पण एवढ्यावरच न थांबता

आजच्या जिह्वाळ्याच्या भाषिक प्रश्नासंबंधीचे आपले विचार थोडक्यांत सूत्ररूपाने पण स्पष्टपणे मांडून मराठीचा 'त्रिवार जयघोष' करण्याचे आवाहन केले.

स्वागताध्यक्षांनी दिग्दर्शित केलेल्या या प्रश्नाचा विस्तार अध्यक्ष श्री. जावडेकर यांनी केला असता तर या वर्षीच्या संमेलनाध्यक्षांकडून लोक करीत असलेल्या अपेक्षांपैकी एक अपेक्षा पूर्ण झाली असती. परंतु तसे झाले नाही. अध्यक्षांची एतद्विषयक मते प्रकट झाली नाहीत किंवा मान्य होण्यासारखी नव्हती असे मुळीच नाही. ती स्पष्ट, योग्य आणि बहुसंख्य मराठी भाषाप्रेमीयांस संमत होण्याजोगीच आहेत. तथापि त्या मतांचे सविस्तर उपपादन त्यांच्या हातून झाले नाही, व हिंदीच्या अभिमाना व आक्रमक विचारसरणीस रोखटोख व कायमचे असे उत्तर मिळाले नाही. हाच स्थिति भाषामूलक पण केवळ भाषिक नव्हे अशा संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नाची झाली. याहिबाबत त्यांची मते आजच्या लोकमताशी मिळती व निःसंदिग्ध अशी दिसली. 'महाराष्ट्र, एकच महाराष्ट्र, अखंड व संपूर्ण महाराष्ट्र' हवा असेच त्यांचे म्हणणे आहे. पण या विषयी हिरिरीने, भावोनोत्कटने, स्वमतसाधक आणि परमतबाधक असे विस्तृत विवेचन त्यांनी केले नाही. जणू काय हे करण्याची आवश्यकताच आज नव्हती; 'निगदेनैव व्याख्यातम्' इतके हे स्पष्ट आहे. वस्तुतः ते तसे असावयास पाहिजे होते; पण आजची परिस्थितीच अशी आहे की, निर्विवाद गोष्टीहि साधकबाधक प्रमाणांची प्रचंड फळी निर्माण करून गळी उतरवाव्या लागत आहेत; आणि म्हणून वेळगांवास झालेले हे काम पुनः एकदा अधिक

७६२

३२ वे महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन, पुणे

हिरिरीने व्हावयास हवे होत. त्याने लोकांचे समाधान झाले असते. अध्यक्षांनी सं. महाराष्ट्राच्या साध्याची जोरदार वकिली न करितां शांत, न्यायाधिशी निर्णय दिला आणि पुढे ते साध्य साधण्याच्या शुद्धीवर भर दिला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्राप्तीचा एकच मार्ग त्यांनी सुचविला आहे व तो म्हणजे नवीन सरकार निवडून देण्याच्या वेळी 'आपले जिवाळ्याचे प्रश्न सोडविणाऱ्या पक्षास राज्यावर बसवावे' हा होय. पट्टाभि-समितीने लोकमत प्रभावी करण्याची सूचना दिली आहे. महाराष्ट्राचे लोकमत प्रभावी झाले की क्वचित् काय घडते याची कल्पना असल्याने श्री. जावडेकर यांनी 'सत्याच्या अनत्याचारी आग्रहा'चा आणि 'लोकशाही पद्धतीचा' पुरस्कार व सहेतुक उल्लेख केला असावा. हे आवश्यक होते हे खरेच, पण लोकमत प्रभावी करण्याच्या मार्गाचा तपशील त्यांनी सांगितला असता, तर प्रत्यक्ष कार्याच्या दृष्टीने ते बोधप्रद ठरले असते.

जिवाळ्याच्या आणि प्रस्तुत अशा या दोन प्रश्नांचे महत्त्व अर्थात् साहित्याच्या व्यवहाराशीच निगडित आहे, आणि साहित्याच्या तात्त्विक चर्चेपेक्षा आज त्याच्या व्यवहाराबद्दलच लोकांना विशेष आस्था वाटते हे खरे आहे. पण साहित्याचा व्यवहार नसला तरी त्याची तात्त्विक चर्चा तरी ऐकावयास मिळेल अशा अपेक्षेनेही काही साहित्य-प्रेमी संमेलनास आलेले असणे संभवनीय आहे. अध्यक्ष आचार्य जावडेकर यांना साहित्य हे साध्य म्हणून अभिप्रेत नाही. जीवनाविषयक जी विशिष्ट निष्ठा आपण स्वीकारू त्या निष्ठेचा जाणून व नेणून पुरस्कार करण्याचे एक साधन म्हणूनच ते त्याकडे पाहतात. साध्य आणि साधन यांचे नेहमीचे सापेक्ष महत्त्व लक्षात घेता श्री. जावडेकर यांनी साधनापेक्षा म्हणजे साहित्यापेक्षा साध्याचा म्हणजे जीवननिष्ठेचा विचार अधिक करणे ही गोष्ट अपेक्षितच म्हणावयास हवी. यात आनुषंगिकपणे संतांच्या व केशवसुतांच्या काव्याचा त्यांनी जो परामर्श घेतला तोच काय तो या साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षांनी घेतलेला साहित्यपरामर्श होय. या भाषणाचा बराच भाग ऐकत असता ते एखाद्या सामाजिक वा तत्त्वज्ञान परिषदेच्या अध्यक्षांचे भाषण वासावे असा

भास होत होता. नाही म्हणावयास भाकिरस व शांतरस यांबरोबर क्रांतिरसाचाही उल्लेख करून रसविषयक अस्थिर परिभाषेत आणखी एका शब्दाची भर त्यांनी घातलेली दिसली. हा क्रांतिरस म्हणजे प्रक्षोभ-रस नव्हे हेहि त्यांनी आपल्या तोंडी भाषणांत लंगोलग सांगून टाकले. या क्रांतिरसांत भाकिरस आणि शांतरस हेहि येतात, अशी ग्वाही त्यांनी दिली. पण या आपल्या नवीन मताचा सोदाहरण उदाहरण इतर चर्चेच्या दडपणाखाली त्यांना करितां आला नाही. जीवनाच्या निष्ठेविषयीचे त्यांचे विवेचन सांगोपांग व सुसंगत आणि त्यांच्या विद्वत्तेविषयी, व्यासंगाविषयी व कळकळीविषयी खात्री पटाविणारे झाले आहे असेच म्हणावे लागेल. परंतु जीवनाची सत्याग्रही समाजवादी निष्ठा साहित्याच्या व्यवहारांत प्रत्यक्षपणे कशी प्रगट करावयाची किंवा उतरवा-वयाची याचे सोदाहरण स्पष्टीकरण करावयाचे राहून गेले. त्यामुळे तत्त्व कळले असे एक वेळ म्हणता येईल; पण त्याचा व्यवहार कसा करावयाचा याची अडचण शिल्लक उरतेच.

अध्यक्षीय भाषण म्हणजे संमेलनाचे विचारांचे अंग असले तर खुल्या अधिवेशनांतील ठराव म्हणजे त्याचे व्यावहारिक अंग होय. हे व्यवहाराचे अंग या वर्षी मुळीच वादग्रस्त नव्हते. संयुक्त महाराष्ट्र, पुणे विद्यापीठ, मराठीकरितां स्वतंत्र नभोवाणी केंद्र, प्रांत-भारती, मराठीचा शिक्षणाचे माध्यम म्हणून उपयोग, इत्यादीविषयी जे ठराव झाले ते कालोचित आणि पूर्वी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत होऊन गेलेले असले तरी पुनः होणे आवश्यक असेच होते. त्यांत मतभेद नव्हते. क्वचित् शब्दयोजनेबाबत विसंवाद असला तरी आशयाच्या दृष्टीने निरपवाद असेच हे ठराव झाले. म्हणून भाषणे अशी २-३ ठरावांवरच झाली व इतर ठराव अध्यक्षांनाच पुढे मांडून संमत करून घेतले. लोक-शाही कारभाराच्या दृष्टीने ही दुसरी गोष्ट कित्येकांस रुचली नसली तरी कामाच्या उरकाच्या दृष्टीने ते इष्टच झाले. त्यांतील नभोवाणीविषयक ठरावाचा पुनरुच्चार व्हायला आणि पुणे केंद्राच्या पूर्वचौकशीची वातमी येण्याला गांठ पडल्याने काकतालीय न्यायाने कां होईना, तद्विषयक ठरावाच्या अंमल-

नवभारत

ब्रजावणीस आपोआपच प्रारंभ झाला. संमेलनाने संमत केलेल्या ठरावाच्या अंमलबजावणीला इतक्या लवकर प्रारंभ झाल्याचे हें पाहिलेच दृश्य म्हणावे लागेल. नभोवाणीविषयक ठराव आधी झालेच नव्हते असे मात्र नाही.

मुख्य संमेलनांत न राखली गेलेली साहित्याची वृज संमेलनाचे एक उपांग जें कविसंमेलन त्यांत चांगली राखली गेली ही एक समाधानाची बाब आहे. कविसंमेलनाच्या अध्यक्षीय निवडीबाबत जी परवड झाली, तीमुळे कांहींसा विनोद निर्माण झाला असला, तरी त्या संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष आणि अध्यक्ष या दोघांनीही आपण साहित्यसंमेलनास आलों आहों ही भावना श्रोत्यांत उत्पन्न केली यांत संशय नाही. स्वागताध्यक्ष श्री. घाटे यांनी गेल्या चाळीस वर्षांतील काव्याचे विहंगावलोकन करून 'रविकिरण-मंडळा'च्या कामगिरीची माहिती करून दिली. ते स्वतः रविकिरण-मंडळाचे एक सभासद असल्याने हें काम त्यांना अधिकृतपणे करतां आलें. आजकालच्या काव्याविषयीचा त्यांचा इपारा काल-बाह्य होण्याच्या आधीच दिला गेला असल्याने स्वागताहें असला, तरी त्यांना वाटतें तितकें आजचे काव्य निराशाजनक नाही. 'अलीकडील बरीच कविता क्षणचित्रात्मक आहे' याबद्दल त्यांना जें दुःख आज होत आहे, त्याच्याशी सहज असे दुःख केशवसुतोत्तर काव्याविषयी, म्हणजे ज्या परंपरेत रविकिरण-मंडळाचें कार्य झालें त्या परंपरे-विषयी जुन्या काव्यभक्तांस होई हें विशेष लक्षांत घेण्याजोगें आहे. 'नवीन कविते'चा 'कॅन्व्हस' भव्य नाही अशी जुन्या पंडितांनी अर्वाचीन कवितेविषयी केलेली तक्रारच जवळजवळ त्याच शब्दांत करण्याचा प्रसंग नवकवितेच्या एका अनुयायावर यावा हा एक कालानें घेतलेला सूचक म्हणतां येईल. नवीन कवितेच्या एका विशिष्ट प्रकारावर तर त्यांनी फारच कडक टीका केली. पण कडक टीकेपेक्षां सहानुभूतीनेच त्याची चर्चा केल्यास त्यामधील जुगुप्साकारक भाग काढून टाकणें शक्य होईल. कडक टिकेने वा विरोधानें मूळचा विकार दृढ होऊन बसण्याचाच संभव अधिक आहे.

कविसंमेलनाध्यक्ष श्री. रानडे यांनी आपल्या

नियुक्तीविषयी व आपण काव्यशास्त्रज्ञ नसल्याविषयी बराच विस्तार करूनहि, आपल्या नेहमीच्या पद्धतीने, एकाच विचारावर फार वेळ न रेंगाळतां अनेक मार्मिक व सूचक विचार प्रकट केले आहेत. काव्य-विषयक ज्या अनेक विचारांचा निर्देश त्यांनी आपल्या भाषणांत केला आहे, त्याविषयी पूर्वी मुळांचे विचार झाला नाही असे नाही; तथापि अधिक विचारास अर्थात् वाव आहे. या विचारास वा चर्चेस साहाय्य व्हावे एतदर्थ त्यांनी आपले काव्यविषयक अनेक अनुभव सांगितले आहेत. केवळ विचारप्रधान अशा काव्यचर्चेपेक्षां अनुभूतींचे महत्त्व अधिक आहे हें लक्षांत घेऊन केलेली काव्यचर्चा केव्हांहि अधिक यथार्थ होईल. त्या दृष्टीने श्री. रानडे यांचें भाषण विचारप्रवर्तक झालें. कविसंमेलनांत दोन गुर्जर कवींचा प्रत्यक्ष परिचय झाला; हा त्या संमेलनाचा एक महत्त्वाचा नवीन विशेष गणावयास हवा. नवीन काव्याविषयी झालेली चर्चा मात्र अत्यंत विषम व अपुरी झाली. रविकिरण-मंडळाचा गौरव करण्यांत आला ही गोष्ट उचित अशीच झाली; तथापि त्यास मिळालेला वेळ पुरेसा नव्हता व ज्या पद्धतीने तो करण्यांत आला ती पद्धति अगदी तांत्रिक अशी झाली, तीमध्ये जिह्याला उतरला नाही. एक आवश्यक कर्तव्य होत असल्याचाच भाग त्यांत अधिक होता. त्याला अर्थात् कारणेहि होती. मंडळाचे दोन सभासद आज ह्यात नाहीत. एकदोन सभासद आज त्याचे सभासद आहेत की नाहीत याबद्दल शंकाच वाटते. ते उपस्थितहि नव्हते. ज्यांच्या सभासदत्वा-विषयी अशी शंका वाटत नाही असे एक कांहीं वैयक्तिक अडचणीमुळे येऊ शकले नाहीत. श्री. लीलाबाई पटवर्धनांच्या निधनाची आठवण ताजीच होती. उपस्थित असलेल्या तीन सभासदांपैकी एक त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणें 'शोपी गेलेला भागीदार', तर दुसरा जागा असला तरी क्रियाशील नव्हे. तिसरे, यशवंत हे काय ते खरोखर कार्यकारी असे सभासद सत्कारस्वीकारास उपास्थित होते. तेव्हां गौरव करणारांनाहि एका समर्थ, वैभवारूढ आणि विक्रमोन्मुख कुटुंबाचा गौरव आपण करित आहोंत अशी भावना असण्यापेक्षां

३२ वे महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन, पुणे

आज मोडकळीस आलेल्या घराण्याविषयी त्याच्या भूतकालीन कार्याबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त करण्याचे आवश्यक कर्तव्य असल्यासारखे वाटावे हे स्वाभाविक होते. पण आवश्यक कर्तव्यहि हातून घडत नाही असा प्रकार साहित्यव्यवहारांत अनेक वेळां होतो. त्या कर्तव्यच्युतीच्या आक्षेपांतून अंशतः मुक्तता या सत्काराने झाली एवढे तरी येथे नमूद करण्यासारखे आहे.

गेल्या दोन संमेलनांपासून, सवता सुभा म्हणून नव्हे, पण एक स्वतंत्र उपांग म्हणून स्वीकाराने चालविलेला चर्चेचा कार्यक्रम या संमेलनांतहि झाला, व इतर कोणत्याहि कार्यक्रमापेक्षा तो अधिक पद्धतशीरपणे व व्यवस्थितपणे चालविण्यांत आला. चर्चेची पातळीहि कांही कमी दर्जाची नव्हती. पुरुषवर्ग श्रोतृसमाज म्हणून उपस्थित असला तरीहि स्त्रियांना या वेळी मोकळेपणा अधिक वाटतो व त्या आपले विचार चांगल्या प्रकारे व्यक्त करू शकतात व सभासंचलनाची शिस्तहि चांगल्या प्रकारे पाळतात हे यावेळी दिसून आले. याच पद्धतीने स्त्रियांचा कार्यक्रम झाल्यास त्यांना साहित्यसंमेलनांतून आस्थापूर्वक भाग घ्यावासा वाटू लागेल व पुरुषांच्या बरोबरीने त्या साहित्यप्रांतांत कार्य करू शकतील असा विश्वास बाळगण्यास कांहीच प्रत्यवाय नाही.

संबंध साहित्यसंमेलनाकडेच एक करमणूक म्हणून पाहणारे अनेक लोक साहित्यिकांत सुद्धा आढळतील; मग इतरांची गोष्ट विचारूच नये ! पण या इतरांना संमेलनाकडे आकृष्ट करण्यास खास करमणूक या नांवाने पुढे करण्यांत आलेला कार्यक्रम साहजिकच अधिक उपयोगी पडतो व संमेलनाची आर्थिक वाजू त्यामुळे सावरली जाते. तसा भरपूर कार्यक्रम या संमेलनांत ठेवलेला होता. मेघराजाच्या प्रसादाने तो साराच अंमलांत येऊ शकला नाही ही गोष्ट वेगळी. पण पहिल्या १-२ दिवसांच्या अनुभवाने साहित्यसंमेलनांत त्याचे महत्त्व किती असावे याविषयी विचार मनांत येतात. अध्यक्षीय भाषणाच्या दिवशी व दुसरे दिवशी संयुक्त महाराष्ट्राच्या ठरावाच्या वेळी रिकाम्या होत असलेल्या खुर्च्यांची संख्या ज्याने पाहिली असेल व त्याच दिवशी करमणुकीच्या कार्यक्रमाच्या वेळची गर्दीहि लक्षांत

घेतली असेल त्याच्या मनांत उद्देगाचे विचार आल्यावांचून राहिले नसतील. अध्यक्षीय भाषण सामान्य श्रोतृवर्गाच्या डोक्यावरून जाण्यासारखे होते हे एक वेळ मान्य केले, तरी ते तसे जाऊ देण्यास शेवटपर्यंत ती डोकी तरी तेथे हजर असावयास नको होती काय ? पण हेहि एक वेळ क्षम्य मानले तरी संयुक्त महाराष्ट्रासारखा जिवाळ्याचा ठराव पुढे असतां अंधाराचा फायदा घेऊन पसार होणारी मंडळी पाहिली तेव्हां 'आम्हांला या प्रश्नाविषयी खरोखरच कळकळ वाटते काय' असा प्रश्न उभा राहतो. पुढे लगेच होणाऱ्या करमणुकीच्या म्हणजे काव्यगायनाच्या कार्यक्रमास हजर राहतां यावे म्हणून बहुधा पुष्कळ लोकांनी घराचा मार्ग धरिला असावा. करमणूक आणि महत्त्वाचे भाषिक प्रश्न या विषयांचे लोकांचे हे तारतम्य केवळ हास्योत्पादक राहिले नसून चीड येणारे होते. करमणुकीच्या कार्यक्रमांमुळे विषयनियामक समितीच्या बैठकी रात्री घेणे शक्य झाले नाही. त्या सकाळी-दुपारी घेतल्याने इतर कार्यक्रमांची गळचेपी झाली व सूचित ठराव छापून प्रतिनिधींच्या हातांत देतां आले नाहीत व एकंदरीत साहित्यविषयक कार्यक्रमांस फारच वाई झाली. प्रत्येक वेळी हा वेळेचा अभाव जाणवला. आलेल्या प्रतिनिधींस एकमेकांचा परिचय करून घेण्यासहि फुरसद लाभली नाही.

प्रत्येक साहित्यसंमेलनानंतर माझ्या मनांत येणारा विचार याहि वेळी आला. साहित्यसंमेलन म्हणजे एक सामाजिक वा राजकीय परिषद् न होता, तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र, विज्ञान इत्यादि इतर विद्याविषयक परिषदांप्रमाणे कशी होईल हा तो विचार होय. साहित्यामधील निरनिराळ्या अंगांची उपसंमेलने होऊन त्या त्या अंगाविषयी आस्था बाळगणाऱ्या लोकांना परस्पर विचारविनिमयाने लाभ व्हावा व साहित्यनिर्मितीस आणि त्याच्या विकासास खरोखरच उपयुक्त असे मार्गदर्शन व्हावे हे साहित्यसंमेलनांचे खरे कार्य होय. असे कार्य वर उल्लेखिलेल्या परिषदांमधून होत असले तर ते येथेहि कां होऊ नये ! कन्नड साहित्यपरिषदेमध्ये ते होते, मग मराठी

७६५

नवभारत

साहित्यसंमेलनांत कां होत नाही ? कोल्हापूर-बडोदे इत्यादि ठिकाणी भरलेल्या साहित्य-संमेलनांतून असे उपक्रम करण्यांत आले होते. विद्वानांचे निबंधहि वाचण्यांत आले होते. ही कल्पना लोकांस मान्य नाही असेंहि नाही हे या वर्षी भरलेल्या एका उपसंमेलनावरूनहि कळून येते. पण यास अधिक व्यवस्थित स्वरूप येत नाही, व छापील मापणापलीकडे पाठीमागे काही शिल्लक उरत नाही. साहित्याचा जीवनाशी निकट संबंध आहे

यामुळे सामाजिक जीवनामधील प्रत्येक तात्काळिक महत्त्वाचा प्रश्न साहित्य संमेलनास ग्रस्त करू लागला तर आजच्यापेक्षा अधिक कार्य त्याच्या हातून होण्याची शक्यता दिसत नाही. पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्यांत आल्यावर तरी ज्या त्या परिपदेस तिची योग्य ती मर्यादा घालून कार्य करू देण्यास काय हरकत आहे ? की यांतील पाहिल्याच भागाविषयी अद्यापि मतभेद आहे ?

“जिजा म्हणे—” !

[एका अप्रकाशित गाथेंतील पान]

“तुका गाई थोर वाणी अभंगाची”
ही स्तुति तुक्याची मला नको ॥
तुका काय सांगे आपुलें कपाळ
सोडुनी जंजाळ माझ्या डोई ॥
तुक्याचा अभंग असो कौतुकवाणा
घरीं त्यानें दाणा ना ये माझ्या ॥
तुक्याच्या अभंगीं असोत भक्तिपाठ
भाकरीला पीठ त्यांनीं ना ये ॥
तुका थोर देई परमार्थाचा धडा
संसाराचा गाडा त्यानें नेढे ॥
तुका सांगे थोर वेदांताचें सार
घरचा उसाभार मला पडे ॥
तुक्याचा वाढतो वेदांती प्रपंच
पोरांचा प्रपंच माझ्या पाठीं ॥
तुका ब्रह्मज्ञान साऱ्या जगा सांगे
घरीं माझ्यामागे उठारेष्टी ॥
तुक्यानें बोलावा खुशाल वेदांत
जोंवरीं घरांत जिजा आहे ॥
म्हणे “तुका म्हणे,” काय म्हणे डोंबल !
जिजाऊचे हाल, तिला ठावे ॥
जिजा म्हणे तुका जगालागीं ढीक
जिजाऊचें दुःख जिजा जाणे ॥

—शरच्चंद्र वामन रानडे, नागपूर.

७६६

वा च कां चा प त्र व्य व हा र

(१) पुरुषोत्तम म्हणजे काय ?

श्री. संपादक, 'नवभारत', पुणे यांस,
 "नवभारत"च्या एप्रिल १९४९ च्या
 अंकांतील "भगवद्गीतेतील पुरुषोत्तमयोग आणि
 डॉ. तुळपुळे" हा लेख वाचून मोठी गंमत वाटली.
 कोणत्याही ग्रंथाचा अर्थ वस्तुस्थितीकडे पाहून त्या
 वस्तुस्थितीला अनुरूप असा करावा लागतो. असे
 न केल्यास कसा घोटाळा होतो, ते ह्या लेखावरून
 स्पष्ट दिसल्यामुळेच मला ही गंमत वाटली, आणि
 वाटलें की भगवद्गीतेतील ह्या वचनानें वर्णिलेली
 वस्तुस्थिति सांगून ह्या वचनाचा खरा अर्थ विद्वान
 लोकांपुढें मांडावा. ह्याकरितांच हा लेख लिहीत
 आहे. कोण चुकला व कोण बरोबर आहे ह्याची
 शहानिशा करण्याची मला अगदींच गरज वाटत
 नाही, व मी करीतहि नाही.

• प्रथमतः वस्तुस्थिति वर्णितों. आत्म्याख्या-
ब्रह्माच्या चार अवस्था आहेत. जागृति, स्वप्न, निद्रा
आणि ब्रह्मज्ञावस्था,—ब्रह्मज्ञावस्थेलाच मांडूक्योप-
निषदांत चतुर्थपाद म्हटलें आहे, आणि “एकात्म-
प्रत्ययसारं” म्हणजे “सर्व जीवांमध्ये एकच आत्मा
आहे असा प्रत्ययच ज्याचें सार म्हणजे मुख्य भाग
आहे तो ” असें त्याचें वर्णन आहे. “प्रत्यय” हा
जागृतीतच असूं शकतो; म्हणून हें वर्णन अद्वैतज्ञाच्या
म्हणजेच ब्रह्मज्ञाच्या जागृतीचेंच आहे हें उघड आहे.
ह्या अवस्थेला कोणी “तुर्या” असें म्हणतात.
भगवद्गीतेतील द्वितीयाध्यायांत हिला “ब्राह्मी स्थितिः”
असें म्हटलें आहे. छांदोग्योपनिषद्-८, १२. येथें
“उत्तमः पुरुषः” हेंच या अवस्थेस नांव देऊन
त्या उत्तम-पुरुषाचें वर्णन केलें आहे. त्या वर्णनाचें
मराठी भाषांतर मी माझ्या मराठी उपनिषद्

भाष्यांत केलें आहे. तें वाचकांच्या माहितीकरितां येथें देतों :

“हे मधवन्, हें शरीर मर्त्य म्हणजे दुःख अनुभवणारें आहेच. तें दुःखानें [मृत्युना] पकडलेलें आहेच, परंतु तें आनंदरूप [अमृतस्य] व शरीराहून भिन्न [अशरीरस्य] अशा आत्म्याचें राहण्याचें ठिकाण आहे. (उपनिषदांचा उपसंहार, परिच्छेद २८ येथें मृत्यु, मर्त्य आणि अमृत ह्यांचे मी हे अर्थ सिद्ध केले आहेत.) अर्थात् जो शरीरानें युक्त असतो म्हणजे हें शरीरच मी होय असें समजतो तो सुखदुःखांनीं [प्रियाप्रियाम्यां] पकडलेला असतो म्हणजे सुखदुःखें त्याला सोडीत नाहीत. परंतु जो शरीराशिवाय राहतो [अशरीर संतं] म्हणजे ‘हें शरीर मी नाही’ असें मानतो त्याला सुखदुःखें स्पर्श करित नाहीत. (—“अशरीरं” ह्याचा श्री शंकराचार्यहि हाच अर्थ करितात.—)॥ १ ॥ वायु, अन्न, वाज आणि विजेचा आवाज हे सर्व अशरीर आहेत म्हणजे शरीरें नव्हत; तथापि [तत्] ज्याप्रमाणें ती ह्या आकाशांतून उत्पन्न होऊन [समुत्थाय] आपल्या श्रेष्ठ ज्योतीला म्हणजे अवस्थेला प्राप्त होऊन स्वरूपानें म्हणजे वायु, अन्न, वाज किंवा विजेचा आवाज ह्या रूपानें प्रगट होतात, ॥ २ ॥ त्याप्रमाणेंच हा जीवात्मा [संप्रसादः] ह्या शरीरांतून उत्पन्न होऊन आपल्या स्वरूपानें म्हणजे ब्रह्मज्ञान्यां जाग्रतीच्या रूपानें प्रकट होतो; तोच उत्तम पुरुष होय. म्हणजे जीवाची अत्यंत श्रेष्ठ अवस्था म्हणजेच भोग्य व स्पृहणीय अवस्था होय. हा उत्तम पुरुष खात [जक्षत], खेळत, ख्रियांशीं, यानाशीं, किंवा बांधवांशीं रममाण होत, परंतु ज्याच्याजवळ आत्मा उत्पन्न होतो [उपजनम्] म्हणजे ज्या ज्याशिवाय आत्मा जीवरूपानें आविष्कृत होऊं शकत नाही, त्या

नवभारत

ह्या नेहमीं जीवाजवळ राहणाऱ्या शरीराची आठवण देखील न करीत म्हणजे 'तें शरीरच मी होय' हा अभिमान टाकून देऊन त्या जगांत सर्वत्र [तत्र] फिरतो [पर्येति]. रथास जोडलेला घोडा [आचरणे युक्तः प्रयोग्यः] जसा अनेक भूमिप्रदेशांतून फिरतो, तसा ह्या शरीरास जोडलेला हा प्राण म्हणजे उत्तम पुरुष अनेक इंद्रियविषयांतून फिरतो. ॥ ३ ॥... ह्या ब्रह्मलोकांत जे हे काम आहेत ते या मनोरूपी दिव्यचक्षूनें पहात तो रमतो, म्हणजे आनंदाचा अनुभव घेतो. (मनानेंच अद्वैत व आनंद मानल्यानें त्यास आनंद होतो. अद्वैतभावनेनें इतर जीव त्यास अनुकूल होऊन त्याचे काम पुरवितात. आणि मी स्वतः आनंदच आहे या भावनेनें त्याचे काम पूर्णच झाले आहेत, असें तो मानतो.) ॥ ५ ॥ ह्याच आत्म्याची सर्व देव म्हणजे शहाणे लोक उपासना करतात आणि त्यामुळेच त्यांना सर्व लोक म्हणजे चांगल्या अवस्था आणि सर्व काम मिळतात. ”

ह्या वचनांत ब्रह्मज्ञानामुळे ज्या जागृतीत आनंदा-शिवाय दुसरे कांहीच नाही अशा जागृतीचे वर्णन आहे हें स्पष्ट आहे. वृहदारण्यक, ४।३।२०-३३. येथेहि ही अवस्था वर्णिली आहे, व तिला परमलोक आणि ब्रह्मलोक ही नावे दिली आहेत. जो श्रोत्रिय, अवृजिन आणि अकामहत आहे त्याची ही अवस्था असते, असें तेथे म्हटलें आहे. भगवद्गीतेंतहि द्वितीयाध्यायांत—

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ

ह्या शब्दांनीं वर्णिली आहे. महात्मा गांधी ह्याच अवस्थेंत होते; श्रीकृष्णहि ह्याच अवस्थेंत होते व याज्ञवल्क्यही ह्याच अवस्थेंत होते. आणि हीच प्राप्तव्य म्हणून उपनिषदे वर्णितात. हीच आत्म्याची सर्वश्रेष्ठ अवस्था होय. हिलाच भगवद्गीतेंतील पंधराव्या अध्यायांत 'पुरुषोत्तम' ह्या शब्दानें वर्णिलें आहे. हें न समजल्यामुळे सर्व घोटाळा झाला आहे.

भगवद्गीतेंतील ही वचनें समजण्याकरितां दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती ही

की, निद्रा हीच ब्रह्माचें मूळ अविकसित रूप होय असें उपनिषदे मानतात. म्हणून निद्रेपेक्षां श्रेष्ठ असलेली ब्राह्मी स्थिति ब्रह्मापेक्षांहि श्रेष्ठ ठरते. (निद्रा हीच ब्रह्माचें मूळ अविकसित रूप हें छांदोग्योपनिषद्, ६-८ वरून स्पष्ट दिसतें, आणि मांडूक्य ५-६ वरूनही दिसतें.)

आतां इतकी माहिती लक्षांत ठेवल्यानंतर भगवद्गीतेंतील वचनांचा खरा अर्थ समजणें सोपें आहे. तो असा:

‘जगांत हे दोन पुरुष म्हणजे अवस्था भोगणारे आहेत. त्यांना क्षर आणि अक्षर म्हणतात. सर्व जीव म्हणजे जागृति भोगणारे ते क्षर, आणि निद्रा भोगणारे ब्रह्म जें सर्वांच्या वर किंवा आरंभी आहे तें अक्षर. (अक्षर आणि क्षर हीं नावे देण्याचें कारण असें की, ब्रह्मांतून कितीहि जीव बाहेर निघाले तरी ब्रह्म शिथळकच राहतें. म्हणजे संपून जात नाही आणि जीवावस्था जन्मापासून मृत्यू-पावेतोच राहते आणि जन्मापूर्वी व मृत्यूनंतर ती ब्रह्मांतच विरलेली असते.) तिसराहि एक उत्तम पुरुष परमात्मा नांवाचा आहे. तो त्यावर प्रेम करणाऱ्या, त्याशीं वैर करणाऱ्या व उदासीन-ह्या तीनही प्रकारच्या लोकांत म्हणजे सर्व जीवांत प्रवेश करून म्हणजे ‘सर्व जीव मीच आहे’ असें मानून [आविश्य] त्या सर्व जीवांवर आपली सत्ता चालवून [ईश्वरः] म्हणजेच सर्व जीवांना आपल्या काबूंत ठेवून त्यांचें धारणपोषण करतो [विभर्ति], व हें करतांना तो कधीच थकत नाही [अव्ययः]. (महात्मा गांधीसारखा जो अद्वैतबुद्धि महात्मा असतो त्याच्या कक्षांत इतर जीव राहतात व तोहि न थकतां त्यांच्या धारणपोषणाकरितां कमें करीत असतो हें प्रत्यक्षच दिसलें आहे.) मी ज्या अर्थी जागृति भोगणाऱ्या क्षरापेक्षां वरचढ आहे आणि निद्रा भोगणाऱ्या अक्षरापेक्षांहि वरचढ आहे, —निद्रेंत म्हणजेच मूलब्रह्मांत ज्ञान नाही व आनंदहि नाही, केवळ दुःखाभावच आहे, केवळ जागृतीत ज्ञान असलें तरी दुःखाहि असतें आणि ब्रह्मज्ञावस्थेंत ज्ञानहि असतें व केवळ आनंदच असतो. ह्यावरून पुरुषोत्तमाचें उत्तमत्व म्हणजे श्रेष्ठत्व सिद्ध होतें व कूटस्थ मूलब्रह्माहून भिन्नत्वाहि

७६८

मते आणि मतभेद

सिद्ध होतें-त्या अर्था मी लोकांत व वेदांमध्येहि पुरुषोत्तम ह्या नांवांने प्रसिद्ध आहे. जो मला म्हणजे ह्या पुरुषोत्तमाला बिनचूक जाणतो तोच सर्वज्ञ होतो आणि मला म्हणजे त्या पुरुषोत्तमावस्थेला पोहोचण्याचा सर्व प्रकारचा प्रयत्न करतो (भजति सर्वभावेन). हे निष्पाप अर्जुना, हें गुह्यतम शास्त्र मी तुला सांगितलें आहे. बुद्धिमान् मनुष्य हें जाणण्याने कृतकृत्य होतो'.

ह्या पुरुषोत्तमाच्या वर्णनांत जसे "लोकत्रय-माविश्य" हे शब्द योजले आहेत, तसेच अक्षरशाच्या वर्णनांत "सर्वमेवाविवेश" हे शब्द प्रश्नोपनिषदांत चवथ्या प्रश्नाच्या शेवटी योजले आहेत. तेथील वाक्य असे आहे : "तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश" (तें अक्षर ब्रह्म जो जाणतो तो सर्वज्ञ व सर्वामध्ये प्रवेश करतो). ह्यावरून दिसून येतें की, भगवद्-गीतेतील "आविश्य" या शब्दांनी घाबरून न जातां तेथील वर्णन ब्रह्मज्ञाचें आहे असें सम-जावें. अर्थात् पुरुषोत्तम म्हणजे ब्रह्मज्ञ असें ठरतें. ह्याचें भजन करावें असें भगवद्गीता म्हणते. तसेच मांडूक्यांतहि (३।१।१०) 'तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेत् भूतिकांमः' असें म्हटलें आहे. ह्या खुलाशानें सर्व संशय मिटतील अशी मी आशा करतो.

आपला

केशव लक्ष्मण दसरी

नागपूर

ता. ६-४-४९

(२) आधुनिक विवाह वैयक्तिक की सामाजिक ?

श्री. संपादक 'नवभारत' यांस,
सा. न. वि. वि.

'नवभारत'च्या एप्रिल १९४९ च्या अंकां-
तील पत्रव्यवहारांत प्रा. प्र. रा. दामले यांनी
मार्चच्या अंकांतील माझ्या विवाहविषयक लेखांतील
काही विचारांसंबंधी मतभेद व्यक्त केला आहे. दोन
समाजांतील तेढ प्रत्यक्ष प्रचार, प्रहार, आणि अप-
हार करण्यापर्यंत विकोपाला पोहोचली असल्यास,

प्रेमपूजकांनीहि त्याची दखल घेणें आवश्यक आहे,
असें मी प्रतिपादिलें होतें. लेख लिहिण्याच्या काळां
हिंदू-मुसलमानांतील विदुष्ट कमाल मर्यादेला पोहोचलें
असल्याने, हिंदू-मुसलमान विवाहाची उदाहरणें घेऊन
सामाजिक जबाबदारीची मीमांसा केली होती.

प्रा. दामले यांना माझ्या प्रतिपादनापैकी
दोन विचार अमान्य आहेत. एक म्हणजे आधुनिक
विवाहांतहि समाजविषयक जबाबदारी टाळतां येत
नाहीं हा होय; आणि दुसरा, पूर्वकालीन आणि सम-
कालीन घटना लक्षांत घेतां हिंदू वधूनें मुसलमान वर
वरण्याचें ठरविल्यास ही जबाबदारी फारच वाढते,
हा होय.

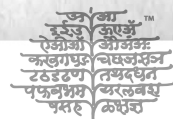
व्यक्तिस्वातंत्र्याला आधुनिक विवाहांत प्राधान्य
आलें तें अंशतः तरी प्रतिक्रियान्यायानें आलें.
हिंदू समाजांत अनेक शतके व्यक्तीची गळ-
चेपी झाल्यामुळे, व्यक्तिस्वातंत्र्य प्रस्थापिणें हा नवा
धर्म ठरला. परंतु निर्भेळ व्यक्तिवाद हें, 'समाज'
अस्तित्वांत आहे तोंवर तरी, आधुनिकत्वाचें एकमेव
लक्षण मानतां येणार नाहीं. व्यक्तित्व प्रस्थापित
करून पुनः नवी सामाजिक बंधनें ओळखणें व
स्वीकारणें यांतच खरें आधुनिकत्व आहे.

हिंदू समाजांतर्गत भिन्न जातींशी विवाह-
संबंध करतांना व्यक्ति स्वसमाजापासून (जातीपासून)
जितकी दूरावेल, त्याहून मुसलमान समाजाशी
विवाहसंबंध केल्यानें अधिक दूरावेल हें ऐतिहासिक
आणि परिस्थितिदत्त सत्य आहे. तसें न व्हावें हें
प्रा. दामले यांच्या इतकेंच माझेंहि ध्येयस्वप्न
आहे. पण आजच्या परिस्थितीतील, आणि विशेषतः
सुमारे वर्षापूर्वीच्या परिस्थितीतील या दोन
समाजांतील तेढ लक्षांत न घेणाऱ्या वधूला सामा-
जिक जबाबदारी कळत आहे असें मी म्हणूं शकत
नाहीं.

वधूलाच म्हणण्याचें कारण अशा विवाहांत
वधूच स्वसमाजाला मुकणें अधिक साहजिक
असते.

असे विवाह, म्हणजे हिंदू वधूचे मुसलमान
वरांशी विवाह, अनिष्ट ठरले नाहींत, असें प्रा.
दामले गृहीत धरतात; इतकेंच नव्हे तर या गृहीत
सत्यावरून मुसलमान समाजांतील सर्वच व्यक्ती

७९

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळासंगठन, वाई

अनुक्रमिका

आक्रमक नसतात हा निष्कर्ष निघतो असें ते म्हणतात. मुसलमान समाजांत सहिष्णु, अनाक्रमक आणि हिंदुसमाजहितैषी व्यक्ती असतात व अलिकडच्या जातीय धुमाळीच्या काळांतहि त्या होत्या, हें मला कोणाहि ऐक्यवादी माणसाइतकेंच मान्य आहे. अशा व्यक्तींचें अस्तित्व केवळ हिंदु वधूच्या स्वकारानेंच सिद्ध होण्याइतकें दुर्मिळ खास नाही. पण सुशिक्षित हिंदू वधू ज्या मुसलमान वराला वरते, तोहि आक्रमक गुंडांपैकींच असतो असें तर कोणीच म्हणत नाही. तथापि आजवर झालेले हिंदु-मुसलमान विवाह सुखावह झाले आहेत असें गृहीत धरलें, तरी तो मुसलमान-समाजाच्या अनाक्रमकत्वाचा पुरावा असें प्रा. दामले कसें मानतात, कोण जाणे! हिंदू वधू सुखानें नांदाविणें, आणि हिंदू समाजासंबंधी आक्रमक धोरण ठेवणें, या दोन गोष्टींत काडीचीहि विसंगति नाही. पण शान्तताप्रिय मुसलमानाशीं विवाह केल्यानें हि हिंदू स्त्री स्वसमाजाला मुकणें आजच्या परिस्थितीत अपरिहार्य आहे कीं नाही, हा मुख्य प्रश्न आहे.

आधुनिकत्वामुळें ज्या वधूचें व्यक्तिमत्त्व सौ. अरुणा असफअल्ली यांच्याइतकें स्थिर आणि विकसित झालें आहे, त्या हिंदू समाजाला पारख्या होणार नाहीत. (मुसलमान समाजांत त्यांना कोणतें स्थान मिळेल, हें मी सांगू शकणार नाही.) पण महाराष्ट्रांतील दोन गाजलेल्या विवाहांतील वधूंचा स्वसमाजाशीं इतपत संबंध राहिलेला दिसत नाही. अलीकडे झालेल्या एका विवाहांतील ब्राह्मण वधूनें विवाहानंतर थर्मांतरहि केलें. हा पुरोगामित्वाचा अगर व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विजय म्हणतां येणार नाही. प्रेम आणि पुरोगामित्व यांनाच धर्म मानणाऱ्या वधू, उभय जमातींतील 'स्नेहदूतिका' (अम्बेकर) देखील होऊं शकतील. पण आज मात्र त्या

स्वसमाजाला पारख्या झालेल्या दिसत आहेत, आणि दोन समाजांच्या तेढींत अप्रत्यक्षपणें भरच टाकीत आहेत. यांत वैयक्तिक आकर्षणाइतकीच सामाजिक बेजबाबदारी नसती, तर हे विवाह घडून आले असते असें मला वाटत नाही. इतका अंध व्यक्तिवाद मी पुरोगामित्वाशीं सुसंगत समजत नाही. ज्यांचे राजकीय संबंध तेढीचे आहेत, अशा राष्ट्रांतील स्त्री-पुरुषांच्या विवाहांत पाश्चात्य राष्ट्रहि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा फारसा आदर करीत असल्याचें दिसत नाही.

माझ्या लेखाचा रोख जुनीं बंधनें तोडण्यावर नसून, नवीं बंधनें ओळखण्यावर आणि स्वीकारण्यावर आहे. आणि या दृष्टीनेंच राष्ट्रविरोधी विधर्मीयांपुरता व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद बाजूला ठेवावयास सांगितल्यास, त्यांत माझ्या लेखाच्या प्रमुख प्रतिपादनाशीं विसंगत असें कांहीं नाही.

प्रा. दामले यांनीं माझ्या लेखांतलil एका मुद्द्यासंबंधीं मतभेद लिहून कळाविण्याची दक्षता घेतली व विचारास चालना दिली याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. इतरहि कित्येक स्त्री-पुरुषांनीं त्या लेखासंबंधींच्या आपल्या प्रतिक्रिया मला तोंडी व लेखी कळविल्या. एक दोन विद्वान् मित्र त्यासंबंधीं लेख लिहिण्याच्याहि विचारांत आहेत. तथापि माझ्या लेखाचा मुख्य आधार अनेक स्त्रीपुरुषांचें प्रत्यक्ष चरित्र हा असल्यानें, सामान्य संसारी स्त्रीपुरुषांनीं आपले अनुभव त्या लेखांतील विधानांना जुळते आहेत कीं विरोधी आहेत, तें कळविल्यास एक प्रकारची सामाजिक पाहणीच केल्यासारखें होईल.

टिळक-वाडी

पुणें २

१-४-४९

आपला

श्री.० के.० क्षीरसागर

सार संकलन

(१) साहित्यसंमेलनाच्या विषयनियामक समितीतील कांही विचारप्रवाह

महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या ३२ व्या अधिवेशनाच्या खुल्या संमेलन जे ठराव मंजूर झाले, ते प्रसिद्ध झाले आहेत. त्या व इतर ठरावांसंबंधी आधी विषयनियामकसमितीत जी चर्चा झाली व निरनिराळे राजकीय विचारप्रवाह दिसून आले त्यांचा साररूपाने परिचय करून देणे निःसंशय उद्बोधक आहे.

संयुक्त महाराष्ट्रासंबंधी जो मूळ ठराव विषयनियामक समितीत आला होता, त्यांत केवळ दारकमिशन व पट्टाभिसमिति या दोन्हीच्या निर्णयाबद्दल नापसंती व्यक्त करण्यांत आली होती. परंतु केवळ नापसंती व्यक्त करून न थांबतां हे दोन्हीही अहवाल हिंदी लोकशाहीच्या प्रगतीची गळचेपी करणारे, बड्या भांडवलदारांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करणारे, महाराष्ट्राबद्दल विकृत विधाने करणारे असल्यामुळे या दोन्हीही समितीच्या अहवालांचा धिक्कार करावा अशी सूचना सभेपुढे आली. ह्यासंबंधी म. म. द. वा. पोतदार यांनी असे सुचविले की “ धिक्कारामार्गील भावना जरी न्याय्य व समर्थनीय असली तरी ती स्पष्ट शब्दांत व्यक्त करणे कार्यसिद्धीच्या दृष्टीने कदाचित् उचित होणार नाही. कारण वाटाघाटी करताना अशा धिक्कारप्रदर्शक शब्दांमुळे शिष्टाईच्या मार्गात निष्कारण अडचणी उत्पन्न होऊन, कार्यहानि होण्याचा संभव असतो.” तरी पण ही उपसूचना बहुमताने स्वीकारली जाऊन तीसह ठराव खुल्या अधिवेशनापुढे संमत झाला. त्यावर विषयनियामकसमितीत व खुल्या संमेलन भाषण करतांना श्री. नवरे, श्री. पेंडसे वगैरेंनी हे स्पष्ट केले की, ‘ धिक्कार करताना आम्हांला कोणाच्या हेतूवर आरोप करावयाचा नाही. या अहवालांचे परिणाम

किती निषेधाई आहेत हे प्रदर्शित करावयाचे आहे. आम्हांला जर झगडा करावा लागला तर तो जातिधर्मनिरपेक्ष असा लोकशाहीच्या व अहिंसेच्या मार्गानेच चालवू.” अध्यक्षांनी दोन्हीही सभांतील आपल्या समारोपाच्या भाषणांत हे स्पष्ट केले की, “या धिक्कारामार्गे कोणतेही राजकारण नसून, भावनेची तीव्रता प्रगट करण्याचा तो एक मार्ग आहे, संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न आम्हांला जो सोडवावयाचा आहे तो राष्ट्रीय एकतेला भंग न आणतांच सोडवावा असे आमचे मत आहे.”

संमेलनाच्या खुल्या अधिवेशनांत असा एक ठराव संमत झाला की, साहित्यिकांना साहित्यसंस्थांनी पारितोषिक द्यावे व त्याकरिता या साहित्यसंस्थांना सरकारने मदत करावी. विषयनियामकसमितीत या बाबतीत जो मूळ ठराव आला होता, त्यांत सरकारनेच श्रेष्ठ साहित्यिकाला पारितोषिक द्यावे, असे होते. त्याला विरोध करताना विरोधकांनी असे सांगितले की, सरकारच्या हाती पारितोषिक द्यायचा अधिकार दिल्यास सरकारकडून स्वपक्षसंबर्धनाकरिता पक्षपात होण्याचा संभव आहे.

आचार्य जावडेकरांनी चर्चेत भाग घेऊन असे सुचविले की, “ कोणत्या साहित्यिकाला पारितोषिक द्यायचे हा अधिकार साहित्यसंस्थेचा असून तो सरकारला देण्यात येऊ नये. आपल्या राज्यघटनेच्या मूलतत्त्वांमध्ये ‘ सरकारने पदव्या देऊ नये ’ असे स्पष्ट नमूद करण्यांत आले आहे. त्यातील इंगित ओळखून आपण हा पारितोषिकांचाहि हक्क सरकारला न देणे बरे; मग ते कोणतेही सरकार असो: नेहरू-सरकार असो, वा जयप्रकाश-सरकार असो वा कम्युनिस्ट सरकार असो.”

याशिवाय इतर असे ठराव होते की ज्यांवर विषयनियामकसमितीत कांही चर्चा होऊन ते परत घेतले गेले. एक ठराव स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर

हे गार्थीवयाच्या कटाच्या आरोपामधून निर्दोष सुटल्याबद्दल त्यांच्या अभिनंदनाविषयीचा होता. याबाबतीत कांही जणांकडून मतभेद ऐकू आल्यामुळे अध्यक्षांनी ठरावाच्या सूचकांना असे सुचविले की, 'साधारणतः वैयक्तिक अभिनंदनाचे असे ठराव एकमताने पास होणे हे औचित्यास धरून आहे. या ठरावाच्या बाबतीत ज्या अर्थी मतभेद दिसून येत आहेत त्या अर्थी हा ठराव मागे घेण्यांत यावा'. परंतु मतभेद काय आहेत ते कळून घेतल्याशिवाय सूचक आपला ठराव परत घेईनात. नंतर जी चर्चा झाली तीत या ठरावाशी मतभेद दर्शविणाऱ्यांनी असे मांडले की, 'खटला राजकीय आहे, साहित्यविषयक नाही, तेव्हा असा ठराव साहित्यसंमेलनाच्या कक्षेत येत नाही'. याशिवाय आणखी अनेक विरोधी युक्तिवाद पुढे आले व वातावरण प्रतिकूल असल्याचे दिसून आले. हे विरोधी सूर दिसून आल्यावर सूचकांनी आपला ठराव परत घेतला व अध्यक्षांचे आभार मानले. अध्यक्षांनीही ठराव परत घेतल्याबद्दल सूचकांचे आभार मानले.

सुरक्षा-कायद्याखाली शाहीर अमर शेख हे नुकतेच पकडले गेले त्याबद्दल सरकारचा निषेध करणारा ठराव सादर करण्यांत आला होता. परंतु कोणत्या गुन्हाकरिता ते पकडले गेले याची साधार माहिती मिळण्याची शक्यता नसल्यामुळे अध्यक्षांनी तो ठराव मांडण्यास परवानगी दिली नाही.

यानंतर जो एक ठराव बरीच चर्चा होऊन विषयनियामक-समितीने तो घेऊं नये असा निर्णय दिला, त्या ठरावांतल वदग्रस्त भाग असा होता: 'श्रमजीवि जनता युद्धखोर साम्राजवाद्यांच्या कारस्थानाविरुद्ध शांततेसाठी व लोकसत्तेसाठी लढत आहे; या शांततेच्या लढ्याचे पुढारीपण आज सोव्हिएट युनिअनकडे आहे; या लढ्यात सहभागी होणारे साहित्यिक १३-४-४९ रोजी पॅरिस येथे जमून त्यांनी असा निर्णय घेतला की, या सोव्हिएट नेतृत्वाखाली चाललेल्या लढ्यात लढणे हे प्रत्येक साहित्यिकांचे कर्तव्य आहे. ह्या निर्णयाला म. सा. संमेलनाने पाठिंबा द्यावा'.

या ठरावावर जी अनौपचारिक चर्चा झाली. तीत आ. जावडेकरांनी असे सुचविले की "या ठरावांत केलेल्या विधानासंबंधी आपणांस साधार माहिती उपलब्ध नाही; शिवाय 'सोव्हिएट-नेतृत्वाखाली' चाललेला लढा आपल्या कक्षेत येत नसल्यामुळे ठराव सभेपुढे घेऊं शकणार नाही". एका वक्त्यांनी तर 'सोव्हिएट नेतृत्व हे साम्राज्यवादी आहे' असे सुचवून ते नेतृत्व आपणांस मान्य नाही अशी आपली विरुद्ध भूमिका मांडली. यानंतर ठरावाचे सूचक 'सोव्हिएट नेतृत्वाखाली' हे शब्द गाळावयास अनुकूल दिसले. या वेळी आचार्य जावडेकर यांनी असे सुचविले की "त्या शब्दां-ऐवजी 'हिंदुस्थानच्या नेतृत्वाखाली' असे शब्द घालण्यांत यावेत; कारण हिंदुस्थानने आपल्या अभिगव सत्याग्रही तंत्राने शांततामय लढा चालविण्याचे आपले सामर्थ्य प्रकट केले आहे." ही दुरुस्ती मान्य होऊन ठराव संमत होण्याचा संभव उत्पन्न झाला होता. पण शेवटी हा ठरावच विचारांत घेऊं नये असे विषयनियामक-समितीने ठराविले.

बरील माहितीवरून ठरावांच्या मागे राजकीय विचारप्रवाह कसे खेळत होते हे दिसून येईल. या ठरावावर विषयनियामक समितीत झालेल्या चर्चेचे नियमन व मार्गदर्शन करावयाला आचार्य जावडेकरांसारखा राज्यशास्त्रज्ञ साहित्यिक अध्यक्ष म्हणून लाभला ह्या अभिनंदनीय विशेषाचा उल्लेख केला पाहिजे.

(२) आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याविषयी

शांचे विचार

आयर्लंडने नुकताच आपला ब्रिटिश कॉमन-वेल्थशी संबंध सोडून दिला आहे. या घटनेवर जॉर्ज बर्नार्ड शॉ यांनी २१-११-४८ रोजी लेख लिहिला होता; त्यांत त्यांनी, 'या घटनेचे भविष्य-काळांत कोणते परिणाम होणें शक्य आहे, हा

सारसंकलन

निर्णय घेतांना आयर्लंडचा पूर्वेतिहास व स्वभाव-वैशिष्ट्ये कशी दिसून येतात ' याबद्दलच आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीने मोठे मार्मिक वर्णन केले आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा सारांश असा आहे :

“आयर्लंडविषयी एक गोष्ट अगदी त्रिकाला-बाधित अशी आहे. आयर्लंडमध्ये जन्मलेला आणि वाढलेला मनुष्य हा कट्टर आयरिश असतो—मग तो भूळचा ब्रिटिश, स्पॅनिश, डॅनिश, स्कॉट्स वगैरे कोणत्याही रक्ताचा का असेना ! आयर्लंड त्याला आपला करून टाकते. मी स्वतः आयर्लंडमध्ये २० वर्षे आणि इंग्लंडमध्ये ७२ वर्षे राहिलो आहे. पण पहिली वीस वर्षे हीच खरी आणि प्रभावी आहेत. मी ब्रिटनमध्ये अजूनही परक्यासारखाच आहे आणि असाच परका म्हणून मरणार !

“आयर्लंडच्या परराष्ट्रीय संबंधाबाबत मात्र कोणतेही नक्की विधान करणे कठीण आहे. आयर्लंडचे नवीन अध्यक्ष कोस्टेलो यांचा निर्णय वर्तमान-पत्रांतून माझ्या कानावर आदलेपर्यंत मी आपले असे धरून चाललो होतो की, आयर्लंड व इंग्लंड यांचे आपापसांतील संबंध घरमालक आणि भाडेकरी यांसारखे आहेत. घराची दुरुस्ती मालकाने करावची, बिन्हाडकरून नव्हे ! माझ्या लहानपणी आयर्लंडवर ब्रिटिश राणीचे राज्य असले तरी ते केवळ नाममात्र होते. राणीचा प्रतिनिधि असा एक ब्रिटिश अधिकारी तेथे असे. पण तो देखील पूर्ण आयरिश बनून गेलेला होता. त्याची नेमणूक संपत्तेवेळची मला आठवण आहे : शेवटी त्याला निरोप देण्याकरिता तो आणि त्याची बायको यांची थाटाने उघड्या गाडीतून मिरवणूक निघायची; शहरातून ती मिरवत असतांना त्या बाईला गर्दिवरून येऊन ती रडायची ! आयर्लंडमध्ये ती खरी राणी होती. इंग्लंडमध्ये गेल्यावर तिला कोण विचारतो !

“हा कट्टर आयरिशपणा असूनही आयर्लंडमध्ये ऐक्यभावना होती असे नव्हे. यादवी माजेपर्यंत व कित्येक वेळा ती माजू नये म्हणूनच आयर्लंडमध्ये सारखी भांडणे माजत. हे दक्षिणेकडचे, हे उत्तरेकडचे, हा प्रॉटेस्टंट, हा कॅथॉलिक, हा प्रजापक्षाचा, तो राजपक्षाचा हे भेद कधीच मिटले नाहीत. माझे आजोबा इतके कट्टर पक्षाभिमानी होते की ‘वेपिस्ट’

उच्चारल्यावर त्यांची जीभ विटाळल्यासारखी होऊन ते तो शब्द थुंकून टाकीत असत. पण त्यांचीच एक बहीण कॅथॉलिक असून एका मठाची मुख्य होती !

काही इंग्लिश इतिहासलेखकांनी स्विफ्ट, बर्कले, शेरिडन, यॉट्स ह्या महान ग्रंथकारांचे इंग्लंडशी सोयर जमाविण्याकरिता त्यांना ‘अँग्लो-आयरिश’ बनविले आहे ! मला देखील त्यांनी त्या पंक्तीत नेऊन बसाविले आहे हे सांगायला नकोच. परंतु अँग्लो-आयरिश अशी जात केव्हाही नव्हती आणि पुढेही होणार नाही ! अर्थात हे इंग्रज माणसाला समजणे शक्य नाही. इंग्रज मनुष्य अमेरिकेत गेला तर त्याचे वूट झिजून फाटण्यापूर्वीच तो अमेरिकन (यॉकी) बनतो ! इतके त्याला अमेरिका बदलवून बनवू शकते ! परंतु अमेरिका आयरिश माणसाला मात्र कधीही अमेरिकन बनवू शकली नाही. अर्थात ही गोष्ट इंग्रज माणसाला भूषणावह नाही असे मला विलकुल सुचवायचे नाही. मला फक्त वंशदृष्ट्या खरी वस्तुस्थिति काय आहे तीच सांगायची आहे. ‘आपण म्हणजे परमेश्वराचे लाडके प्रेषितच’ अशी आयरिश माणसांची मनांतून इतकी पक्की समजूत असते की त्यांत ते हिटलर-लाही हार जाणार नाहीत ! या गोष्टीच्या उल्लेखावरून अर्थात या त्यांच्या भ्रमाचे मला समर्थन करावयाचे नाही. मला इतकेच दाखवायचे आहे की हा भ्रम तर आहेच; अजून चांगलाच पक्का खोल गेलेला असा आहे. आणि मी कितीही शहाणा आणि समजूतदार असलो तरी तो माझ्या ठिकाणीही पण आहे !

परराष्ट्रीय संबंधाविषयी म्हणाल तर मी जन्मतः ब्रिटिश प्रजाजन असून सरकारदरबारी परवान्या-करिता मी माझी तीच माहिती दिली आहे. परंतु आयर्लंडचे ‘आयरिश फ्री स्टेट’ होईपर्यंत मी इंग्रजांचे राष्ट्रगीत चालू असतां कधी उठलो नाही की आपली टोपी काढली नाही ! आयर्लंडचाही मी नागरिक आहेच.

“कॉमनवेल्थमधून बाहेर पडण्याची कोस्टेलोची केलेली अकल्पित घोषणा ऐकल्यावर, मला वेडी आशा वाटू लागली की, आपण आतां कोठेच

७७३

नागरिक राहाणार नसल्यामुळे आपणांस कोठेच कर द्यावा लागणार नाही! आयर्लंडच्या अवतीत कराचा प्रश्नच नव्हता. कारण माझी तेथील सगळी मालमत्ता मी आयर्लंडला देऊन टाकल्यामुळे मला आयर्लंडला कर द्यावा लागतच नाही. परंतु इंग्लंडमध्ये मात्र मजूर-सरकारच्या 'सर-टॅक्स'नी मी अगदी भिकारी बनण्याच्या मार्गास लागलो आहे! या 'सर-टॅक्स'ना मजूर-सरकार 'कॅपिटल लेव्ही' म्हणते आणि त्यामुळे मजूर-पक्षांतील डावा गट 'बनतो' आणि चुप बसतो!

“हा कॉमनवेल्थमधून बाहेर पडण्याचा प्रश्न उपस्थित करण्याचे काय अडले होते? खरे म्हणजे कॉमनवेल्थचे प्रजाजन म्हणून आमचे सर्वांचे नीट व्यवस्थित चालले होते. मला तर असे दिसते की, कोस्टेलो आणि त्याचा गट ह्यांना, 'आपण डी व्हॅलेरापेक्षाही अधिक कडवे आयरिश ज्वलज्जहाल आहोत, आयर्लंडच्या झालेल्या फाळणीबद्दल आम्हांलाच अधिक त्वेष आहे' असे दाखवायचे असवें! म्हणून त्यांना आपल्यावरील 'राजमुकुट' फेकून देण्याशिवाय दुसरी कल्पना सुचली नाही. पण यांत राजाचे काय नुकसान झाले! मुकुट नसला तरी त्याची आपली 'टोपी' तर आहेच! आमच्यासारख्यांची मात्र त्यामुळे अधिकच पंचाईत झाली आहे! या सर्व कारवाईचा अर्थ तरी काय?

“आयर्लंडच्या फाळणीबद्दल माझे मत पूर्वीपासूनच असे आहे की, मजूर-चळवळ आयर्लंडमध्ये जशजशी वाढेल व प्रभावी होईल, तसतसे उत्तरेकडील कारखानदारांचे (नौबंधनाच्या मालकांचे) प्रचंड संख्या असलेल्या कॅथॉलिक शेतकरी समाजाच्या पाठिंब्याशिवाय चालणार नाही, आणि मग ते आपोआपच 'आयर' (Eire) ला येऊन मिळतील.

“या फाळणीमुळेच डी व्हॅलेराला गेल्या महायुद्धांत तटस्थ राहणे शक्य झाले. नाहीतर पूर्वेकडून इंग्लंडला आणि पश्चिमेकडून अमेरिकेला आयर्लंड व्यापून टाकावे लागलेच असतें! या बलाढ्य (irresistible) दोस्त राष्ट्रांना उत्तर-आयर्लंडमध्ये लष्करी तळ मिळाले. त्यामुळे आणीबाणीचा प्रसंग टळला. समजा, पुन्हा जर अशी आणीबाणीची युद्धाची परिस्थिति उत्पन्न झाली आणि ह्या वेळी आयर्लंडचे स्वतंत्र प्रजासत्ताक राज्य शत्रूच्या हल्ल्याच्या ऐन मोक्यावर आहे असे आढळून आले तर ब्रिटिश सरकारला आयर्लंड पुन्हा जिंकून त्यावर आपले स्वाभित्त्व प्रस्थापित करणे अपरिहार्य होईल!

“आयर्लंडला असे स्वातंत्र्य प्राप्त करून द्यायची रोजर केसमेंटची खटपट होती; पण त्याला इंग्लंडने लगेच फाशी दिले! त्याला आशा होती की बालिष्ठ राष्ट्रांतिल मत्सरी स्पर्धेमुळे, आयर्लंडला नेदरलँडप्रमाणे तटस्थ राहाता येईल. परंतु ही आशा फुकट आहे. मुख्य प्रधानांची परिपद नुकतीच होऊन गेली, त्यांत त्यांनी फडेकोट लष्करी तयारी करण्याचे सर्वांनुमते ठरविले आहे. त्यामुळे अशी कांही युक्ति निघणे अवश्य आहे, की ज्या योगाने इंग्लंड व आयर्लंड यांमधील दुवा पुन्हा सांघला जाऊन आयरिश माणसाला कॉमनवेल्थचे नागरिकत्व मिळू शकेल. कॉमनवेल्थमधले हे भ्रमिष्ठ षेडे नागरिक (privileged lunatics) म्हणून कां होईना, पण नागरिकाचे हक्क आयरिशांना मिळावेत!

“जाउं द्या! मी कशाला उगीच चिंता करीत व्हा? तशी वेळ आली आणि मी जे वर म्हटले आहे ते घडून आले तर 'मी पूर्वी सांगितले होते' असे देखील म्हणणार नाही!”

विक्रीस तयार !

नवभारत

अनेक ग्राहकांच्या मागणीवरून 'नवभारत' च्या पहिल्या वर्षाच्या (ऑक्टोबर १९४७ ते सप्टेंबर १९४८) बारा अंकांचे उत्कृष्ट बांधीव पुस्तक विक्रीस तयार असून म. ओ. नें रु. पंधरा फक्त आल्यास ते रजि. बुक-पोस्टाने घरपोच पाठवूं. व्ही. पी. नें पाठविलें जाणार नाही.

जुने अंक विकत घेऊं

'नवभारत' चे जानेवारी १९४८ व मार्च १९४८ हे दोन अंक आमचेकडे मुळींच शिल्लक नसल्याने ते योग्य किंमतीस विकत घेऊं. वरील अंक कोणाकडे असल्यास त्यांनीं आम्हांस कळविण्याची अवश्य कृपा करावी.

व्यवस्थापक

'नवभारत'

२९१ शनिवार, पुणे २

वर्गणीदारांस सूचना

(१) 'नवभारत'चा अंक दरमहा १ तारखेच्या आंत नियमितपणे काळजीपूर्वक पोस्टांत टाकला जातो. वर्गणीदारांस जर आपला अंक ५ तारखेपर्यंत मिळाला नाही तर त्यांनीं प्रथम स्थानिक पोस्ट ऑफिसांत चौकशी करून नंतर आमचेकडे लिहावे. अंक शिल्लक असला तरच पाठविला जाईल. अंक न मिळाल्याबद्दल १० तारखेनंतर येणाऱ्या तक्रारीस उत्तर दिलें जाणार नाही.

(२) वर्गणीदार कोणत्याहि महिन्यापासून होता येते.

(३) पत्रव्यवहार करतांना नेहमीं अनुक्रम-नंबर लिहावा. 'नवभारत' कचेरीतून दरमहा जो अंक रवाना होतो त्यावर पत्र्याच्या वरच्या बाजूस डाव्या हाताला अनुक्रम-नंबर लिहिलेला असतो.

(४) पत्ता बदलावयाचा असल्यास त्याबद्दलची सूचना कचेरीस २५ तारखे-पूर्वी मिळाली पाहिजे. त्यानंतर सूचना-पत्र आल्यास त्याची अंमलबजावणी त्याच महिन्यांत न होतां पुढील महिन्यापासून केली जाईल.

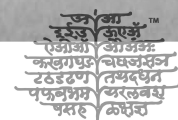
(५) 'नवभारत' च्या कोणत्याहि एजंटस वर्गणी वसूल करण्याचा अधिकार नाही. त्यामुळे कचेरी व वर्गणीदार या दोघांनाहि त्रास होतो व विलंब लागतो. म्हणून वर्गणी नेहमीं कचेरीकडे खालील पत्त्यावर पाठविण्याची कृपा करावी.

व्यवस्थापक

'नवभारत',

२९१ शनिवार पेठ, पुणे २.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळासमंडल, वाई

आगामी महाराष्ट्र-साहित्य-सम्मेलनाचे अध्यक्ष

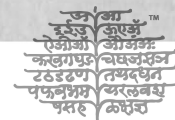
आचार्य शं. द. जावडेकर यांचे

अभ्यस्तनीय ग्रंथ

राजनीतिशास्त्रपरिचय	३-०-०
हिंदी राजकारणाचें स्वरूप (शिल्क नाही)	
राज्यशास्त्र-मीमांसा (शिल्क नाही)	
आधुनिक भारत (अद्ययावत् द्वितीयावृत्ति छापत आहे)	
लोकशाही	
आधुनिक राज्य-मीमांसा (भाग १ व २)	२-८-०
अर्थशास्त्र कीं अनर्थशास्त्र ? (द्वितीयावृत्ति)	२-०-०
गांधीवाद (शिल्क नाही)	
पुरोगामी साहित्य	२-०-०
शास्त्रीय समाजवाद (शिल्क नाही)	
हिंदु-मुसलमान-ऐक्य	३-०-०
समाइक सहकारी स्वराज्य	०-४-०
भारतीय क्रांति व राष्ट्रसभा (शिल्क नाही)	
महाराष्ट्र व हिंदी राजकारण	१-०-०
महायुद्ध आणि राष्ट्रसभा	०-६-०
लो. टिळक व महात्मा गांधी	२-०-०
वाल्मीकि-आश्रमांतील प्रवचने	१-०-०

सर्व प्रकारच्या पुस्तकांकरितां प्रथम आमचेकडे चौकशी करा.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, पुणे १

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशालामंडळ, वाई